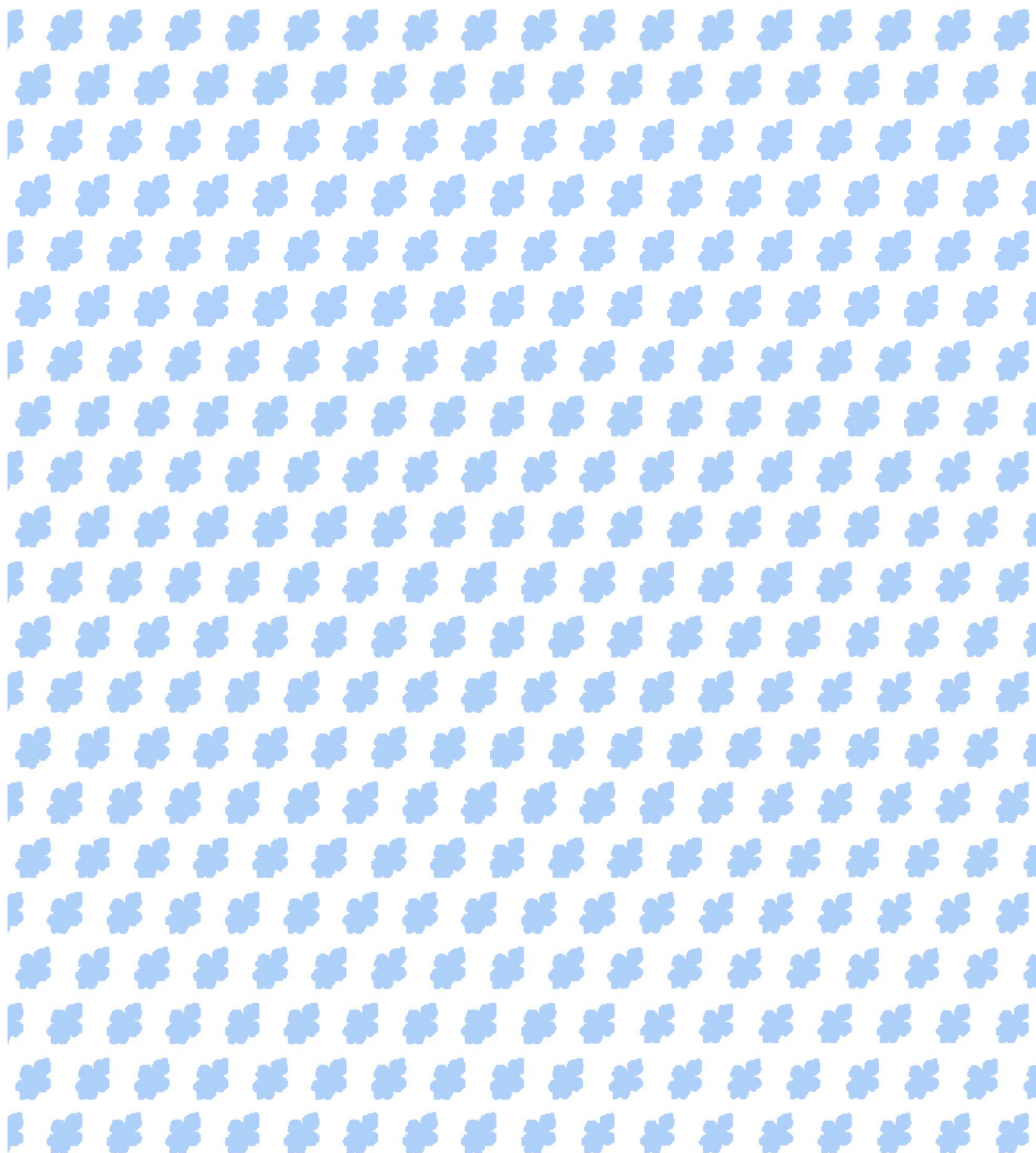

TUDÁS | MENEDZSMENT

A Pécsi Tudományegyetem Bölcsészeti- és Társadalomtudományi Kar
Humán Fejlesztési és Művelődéstudományi Intézet periodikája

Tartalomjegyzék

KULTÚRA, KULTÚRTÖRTÉNET, KULTÚRAKÖZVETÍTÉS

DÓRI ÉVA

A Nyitott ház – előtér kísérletek: Konténerizáció a közművelődés tereiben..... 4

KOMÁNOVICS ALEXANDRA

Nagykanizsai kultúraközvetítő intézményekben dolgozó alkalmazottak kulturális fogyasztási szokásai 16

GYÁRFÁS ORSOLYA

Szoknyás Akhilleusz, férfiruhás Szemirámisz: A travestimento eszköze Metastasio librettóiban 43

HECKER HENRIETTA

Az unikornishal és egyéb mitológiai alakok, avagy egy 18. századi földmérő szakmai öntudatának vizuális bizonyítéka 54

ERDŐS ZOLTÁN

Egy kitalált hagyomány: a Tenkes kapitánya 69

OLÁH RÓBERT

Petőfi Sándor Nagykőrösön őrzött autográf verseinek kritikai összehasonlítása és annak legújabb eredményei I. – A korai évek hagyatéka (1843–1844)..... 87

OLÁH RÓBERT

Arany János nagykőrösi évei (1851–1860) a levelezései tükrében IV. – Az asztaltáncoltatástól a főfájásig (1853)..... 118

PEDAGÓGIA, ANDRAGÓGIA

TÓTH-PJECZKA KATALIN – ANTONI-ALT PETRONELLA

A munkahelyi tanulást támogató szervezeti környezet..... 138

BAJUSZ KLÁRA – VIRÁGH VIKTÓRIA

A tanulási sajátosságok összehasonlítása az aktivitási szint szempontjából különböző időskori életszakaszokban 154

KIGYÓS BORBÁLA

A japán pedagógiai gondolkodás háttere, befolyásoló tényezői, sikerének alakítói 166

RECENZÍÓ

TÓTH-JÁVORKA BRIGITTA

Recenzió Tóth Máté „A könyvtárak társadalmi szerepei empirikus kutatási adatok tükrében” című könyvéről 177

ABSTRACTS 180

SZERZŐINK..... 187

AUTHORS 189

TUDÁS MENEDZSMENT

A Pécsi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar
Humán Fejlesztési és Művelődéstudományi Intézet periodikája

A szerkesztőbizottság tagjai: Koltai Zsuzsa (felelős szerkesztő), Kovács Edina (technikai szerkesztő, titkár), Agárdi Péter, Huszár Zoltán, Kleisz Teréz, Kocsis Mihály, Koller Inez, Németh Balázs, Oroszi Sándor, Reisz Terézia, Varga Katalin, Vámosi Tamás, Várnagy Péter, Zádori Iván

Olvasószerkesztő: Koltai Zsuzsa
Tördelőszerkesztő: Kovács Edina

Jelen számunk lektorálásában a szerkesztőbizottság tagjai mellett közreműködött:

JUHÁSZ ZSUZSA, tanársegéd, Pécsi Tudományegyetem, Művészeti Kar, Zeneművészeti Intézet, Zenei Elméleti és Kórus Tanszék

NÉMETH ÁKOS PHD, adjunktus, Pécsi Tudományegyetem, Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, Humán Fejlesztési és Művelődéstudományi Intézet, Művelődéstudományi Tanszék

Kiadja a Pécsi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar Humán Fejlesztési és Művelődéstudományi Intézete
Felelős kiadó: a kar dékánja
Szerkesztőség: 7624 Pécs, Rókus utca 2. P/4.

A folyóirat elérhetősége:
<https://journals.lib.pte.hu/index.php/tm/issue/archive>
<http://btk.pte.hu/hu/hfmi/tudasmenedzsment>
E-mail: tudasmenedzsment@pte.hu

ISSN 1586-0698 (Nyomtatott)
ISSN 2732-169X (Online)

Kultúra, kultúrtörténet, kultúraközvetítés

Dóri Éva

A NYITOTT HÁZ - ELŐTÉR KÍSÉRLETEK: KONTÉNERIZÁCIÓ A KÖZMŰVELŐDÉS TEREIBEN

Absztrakt

A tanulmány szerves részét képezi egy, a Nyitott ház Kollégium tevékenységét és szakmai eredményeit kutató munkának. Az 1970-es évek közepén felerősödött szakmafejlesztői szemléletmód a közművelődés fizikai tereinek és a művelődési formák megújítására irányult. A Népművelési Intézet által életre hívott szakmai innovációs kísérletek a Nyitott ház mozgalomban bontakoztak ki.

Az intézmények adottságainak és funkcióinak, tevékenységrendszerének újragondolását elsődlegesen a szűkös szakmai erőforrások ösztönözték. Az alkalmi és az állandó művelődési lehetőségek megkülönböztetéséből eredő elméleti program gyakorlati modellezésére 1976-1978 között a csepeli Rideg Sándor Művelődési Házban került sor. A konténerizáció folyamatosan biztosítható, kötetlen, az egyén részéről aktivitást igénylő tevékenység-lehetőségekre irányult. A progresszív, szemléletváltó gyakorlat nem tudott meghonosodni hazánkban. Ugyanakkor a Magyarországon több, mint 40 évvel ezelőtt zajló előtér kísérletek a napjainkban „markerspace” („munkaterület”) néven világszerte elterjedt közösségi „tevékenység-terek” sajátos előképének is tekinthetők. A kutatás korabeli publikációkra épül.

Kulcsszavak: Nyitott ház mozgalom; közösségi művelődés; tevékenység-lehetőségek

Bevezetés

Az 1970-es évek kultúrpolitikai közege a közművelődési tevékenységek megújítását célzó komplex innovációs programnak adott teret. A módszertani munka középpontjába az épületek térbeli-szerkezeti funkcionalitása, a népművelők „fejlesztő” feladatai és a célcsoportok közösségi-művelődési motivációinak megerősítése került. A Népművelési Intézet Művelődési Otthon és Klub Osztálya 1975-től újjá szerveződő munkatársi közössége a progresszivitás jegyében országos programot hívott életre, mely előtér-kísérlet néven vált ismertté. A Népművelési Intézet belső műhelyeiben született elméletek és a szélesebb szakmai közönség számára elérhető kísérleti beszámolók a társadalomfejlesztő művelődés-szemlélet kibontakozásáról adnak képet. Jelen tanulmány korabeli publikációk nyomán mutatja be a műhelyszekrények koncepciójának kialakulását, és a konténerizációs kísérlet körülményeit.

Az 1960-as években zajló ideológiai korrekciókat követő kultúrpolitikai diskurzusban fontos kérdésként fogalmazódott meg a művelődési otthonok intézményi alaptevékenységeinek meghatározása. A kultúra, s azon belül a művelődés funkcióinak professzionális vizsgálatát a társadalmi változások egyre gyorsuló jelensége és a nemzetközi versenyképesség új eszméje – benne az ember, mint gazdasági tényező – is sürgette. (Koncz, 2004). „[A] 60-as évektől a mai napig az extenzivitás viszonylagos megtartása mellett az intenzív

tevékenység került előtérbe a művelődés területén. A közeljövőben azt kell megtalálnunk, hogyan épül szervesen a társadalmi élet egészébe a művelődés.” (Varga, 1975, p. 32)

A korszerűsítés jegyében az előtér kísérlet a művelődés pragmatikus, az elméletet és a gyakorlatot összefűző megközelítéssel jelölte ki a legfőbb célokat: az egyén valós élethelyzeteire épülő érdeklődésének felkeltése, a belső motiváció megerősítése és bekapcsolódás, a részvétel lehetőségének megteremtése. A szakmafejlesztők a közönségorientált programok helyett cselekvés-orientált, sokoldalú „tevékenység-lehetőségek” kialakítására törekedtek. Az alapellátás keretében kidolgozott elméletben a kötetlen időtöltésre alkalmas térben olyan eszközök jelentek meg, melyek „oldják a passzivitást, s önmagukban is bekapcsolódásra ösztönöznek”. (Beke, 1977, p. 32)

Három fő előtér-kísérleti korszak különíthető el: 1976-1978 között az első szakasz „egyedi esetként” az „alapellátás eszközparkjának egy része” kialakítását és egyedi, helyi jellegű „tájékoztató terek” működtetését jelentette. A második szakasz 1978-1980 között az eszköztár és tevékenységrendszer telepítését, a működtetés ellenőrzését és tökéletesítését, továbbá új tevékenységekre irányuló eszközpark és tematikus anyagok kifejlesztését célozta. 1980-tól a harmadik szakasz az „alapellátási rendszer egységeinek központi gyártását és elosztását”, valamint a fejlesztési feladatok intézményi kísérleteit foglalta volna magába. A közművelődési alapellátási szisztéma három szintre épült: az elgondolás szerint az eszközök gyártását és forgalmazását egy „kulturális ellátó vállalat” végezte volna a megyei művelődési intézményrendszer koordinációjával, a Népművelési Intézet pedig a fejlesztési programért lett volna felelős (Beke, 1979a). E célok azonban csak tervként maradtak az útókorra.

Előtér-megközelítések

A reformok mögött több szakmai probléma ok-okozati összefüggése rajzolódott ki. Az 1970-es évek művelődési otthonainak többsége a Rákosi-éra pártideológiai, agitatív céljait megtestesítő feladatoknak alárendelten egy nagy és egy kisebb terem, valamint üresen álló „fogadóteret” foglalt magába. Az építészeti szempontok és títustervek átgondolását sürgette már az 1969-ben rendezett Művelődési otthon építési konferencia, bár ez a vita kevésbé a korszerű művelődési funkcióra, mint inkább a költséghatékonyságra és a fenntarthatóságra helyezte a hangsúlyt (Koncz, 2002). Az évtized közepén a Népművelési Intézet szerepe meghatározóvá vált a művelődés tereit érintő funkcionális tervezési folyamatokban. (Beke et al. 1976; Beke, 1979b). Az innovatív tér-hasznosítás gondolata mellett a közösségi tevékenységrendszer koncepcionálása is központi kérdéssé vált. Párhuzamban az építészeti problémákkal a kultúrpolitika új iránya – középpontban az aktív, (ön)művelődő és cselekvő ember eszményével – a szakmai tartalom megújulását ösztönözte. Az intézmények legtöbbször még nem adott lehetőséget a szabad, kisközösségi tevékenységeknek, az alkalmi rendezvények és a túlszabályozott foglalkozások pedig már nem vonzották az embereket. A humán erőforrás túlterheltsége sem kedvezett sokszínű, kiscsoportos formák terjedésének, és a népművelés „nevelői” attitűdje is változásra szorult. Kezdetben a szakmát a klubmozgalom fejlődése sarkallta arra, hogy a spontán ifjúsági önszerveződések helyett szabadidős tevékenységtípusok kialakításával igyekezzen a

fiatalok csoportokká alakulását elősegíteni (Földiák & Szász, 1977). „A jelenlegi művelődési otthon és az ember kapcsolatteremtése sokban hasonlít a »beiskolázásra«, vagyis az iskolába való beiratkozásra. Az intézmény megjelöli, hogy milyen csoportjai, tanfolyamai, szakkörei működnek, az egyén pedig választ, hogy melyikbe iratkozik be »tanulónak«. Ez alól csak a klubok lehetnek kivételek, mert öntevékeny közösségi tevékenységet ígérnek. (...) Tudjuk azonban, hogy a működő – pontosabban a működtetett – klubok többsége csak a kötetlen szórakoztató programok során ad alkalmat erre az öntevékenységre, (...)” (Földiák, 1976, p. 2)

A két, egymással szorosan összefonódó teendőre – a fizikai terek korszerűsítésére és a szabadon végezhető, aktivitásra ösztönző, kiscsoportos tevékenységlehetőségek biztosítására egyaránt – a multifunkcionális megközelítés kínált megoldást. A kettős probléma nyomában kialakult „előtér elmélet” az intézmény fizikai előtérén túl az aktív művelődési formák szellemi előtereként közelítette meg a „spontán érdeklődés”, az igény megnyilvánulásának lehetőségeit, melyet a fogadóterekben kialakított „intenzív tér” hivatott biztosítani (Beke, 1982a).

A Népművelési Intézetben már a közművelődésről szóló 1976. évi V. törvény megalkotását megelőzően, az 1974-es párthatározat¹ rendelkezései szerint „új mozgalmi és intézményi közművelődési formák” (Beke & Varga, 1978, p. 9) kibontakozását szorgalmazták. Az új irányok szellemi forrása a Közművelődési Alapról szóló Minisztertanácsi határozat végrehajtási rendelete volt, melynek 3. §-ában a munkásság és az ifjúság kulturális tevékenységének kialakítása és bevezetése kiemelt feladatként jelent meg (1/1975 (III.1.) KM-PM-OT együttes rendelete a Közművelődési Alap 1041/1974 (VIII.7.) Minisztertanácsi határozat végrehajtására.). Ezt erősítette az 1975-ös „Kirajzás” néven ismert budapesti intézményi felmérés (Koncz, 1975) lesújtó eredménye² is. Az intézet igazgatója, Vitányi Iván a művelődési házak helyzetét és szerepét vizsgáló korabeli tanulmányában a közönség és az életkori sajátosság jelentőségét is megfogalmazta: „[a] művelődési otthon mint intézmény, egy forma a sok közül. Szerepe azonban, ha nem is perdöntő, valamilyen értelemben mégis kiemelt, elsősorban azért, hogy az oda betérőknek az aktív-közösségi művelődés lehetőségét nyújtják. Nemcsak azoknak juttatják el tehát a kultúrát, akik már olvasnak, zenét hallgatnak stb., hanem akikben (természetesen elsősorban a fiatalokban) a művelődés és a közösségteremtés, közösségkeresés igénye még egymás mellett él, (...)” (Vitányi, 1975, p. 7)

A szakemberek a kulturális intézményekben végezhető művelődési formákhoz igazodó funkcionális térszervezéssel reflektáltak az új, lokális társadalmi szerepre. A korszak fontos dokumentuma *A közösségi művelődés terei – Alapkérdések* címmel 1976-ban megjelent, a témában publikált írásokból válogatott „házi” kiadvány.³ (Beke et al. 1976) Az intézményi célokat és feladatokat tárgyaló funkció-elméleti értekezések kiindulópontja a

¹ A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága a közművelődés helyzetét és fejlesztésének feladatait vizsgáló 1974. március 19-20-i ülése nyomán született határozat, mely a közművelődés céljait és feladatait összefoglaló törvény megalkotását is javasolta (*A közművelődés helyzete és fejlesztésének feladatai*, 1974).

² A budapesti művelődési otthonokra irányuló, az intézmények helyzetét és szerepét vizsgáló kutatás során azonos időpontban azonos szempontok alapján végzett empirikus kutatás „súlyos” megállapításait Vitányi fogalmazza meg: a művelődési otthonok egyharmada kielégítő, egyharmada igen gyenge, egyharmada pedig inkább rossznak, mint jónak mondható munkát végez. (Vitányi, 1975. p. 7)

³ Népművelési Intézet háziinyomdájában 300 példányban készült.

művelődési folyamatokat „úthálózatként” értelmező megközelítés: az intézmény feladata, hogy egyfajta „térképet” adjon az egyén számára, ami különböző módon segíti őt a célhoz eljutni. A mindennapi élet problémáinak megoldását szolgáló „belépési lehetőségek” különböző szinteket határoztak meg, de a képességet, a tevékenységet és a szükségletet egymással állandó hatásban álló láncolatként interpretálták a szerzők. Varga Tamás⁴ az intézményi „alap- és lehetőségrendszer” hipotézise szerint a tájékoztatás, a kommunikációs és a kreatív szféra „szerves összefüggésben és egymásra hatásban van (...)” (Varga, 1976a, p. 19) A bárki számára elérhető, egyes életmód problémákra reflektáló információk úgynevezett „kincstárakba” rendezve kerülnek a terekbe, melyekre az intézet hivatalos megbízásai közül konkrét intézmény-terv példákat sorakoztat fel (Pécs, Újpest, Rákosszentmihály-Árpádföld). A település és a városrészek társadalmi-demográfiai helyzetét és kulturális intézményi ellátottságát ismertető rövid összefoglalások után az „alaptér” szerkezetét konkrét, funkcionális vázlatok is szemléltetik. A középpontban mindenütt az „általános közönségszolgálati tér” jelenik meg, amelyből eljuthatunk az egyes speciális szakmai funkciókat kiszolgáló terekig (színházterem, könyvtár, raktár, szolgálati helyiségek, irodák stb.). A közönségszolgálati tér ugyanakkor multifunkcionális, társalgó és kölcsönző részlegre oszlik. „Ennek a térnek a centruma, súlypontja a tanácsadó-tájékoztató központ (amit szívesebben neveznénk animátor központnak), amely tartalmilag tevékenységében és intézményi voltában nyitott. Nyitottsága az egész ház tevékenységére orientál. (...) Nyitott abban az értelemben is, hogy az egyén érdeklődésből, érdekből, problémákból és azok megnyilvánuló mozdulásaiból indul ki, de egyben az egyéni problémamegoldást – mely spontán módon indít az egyéntől – szervezetten alakítja, segíti, szelektál, stb. Nyitott abban az értelemben is, hogy nem formális csoportokat ajánl akkor, amikor azok ki sem alakultak (...)” (Varga, 1976b, p. 44) A katalizátor szerepet betöltő társalgó „szíve” a tájékoztató-tanácsadó tér, ami az információs központ szerepét tölti be. Ugyanitt helyezkedik el a kommunikációs részleg és a flexibilis kiállító tér. A kommunikációs tér azokat a tevékenységeket öleli fel, melyekhez valamilyen ellenőrzés vagy szakmai segítség szükséges, ezért az animátori központot is magába foglalja. Itt található a kreatív részleg mozgatható konténerei, melyek az épület bármely funkcionális egységében is használhatók (Varga, 1976b, p. 45). A kiállító tér mozgatható falakkal és installációs eszközökkel állandó és időszakos tárlatoknak, ismeretterjesztő anyagoknak ad helyet. Az alaptérhez kapcsolódik a „kölcsönző”, melyben az eladási részleg, közönségszolgálati termék, vendéglátó egység és ruhatár kap helyet. Az alaptér „köre” rendeződnek a funkcionális egységek, könyvtár, klubszobák, színházterem stb.

Az átépítések vagy új intézmények tervezése során célzottan a közösségi együttlét legkülönbözőző formáinak kívántak „területet” biztosítani. Ahol a tér adottságai lehetővé tették, speciális műhelyszekrényekkel, információs anyagokkal rendezték be azt. Varga A. Tamás *Konténerizáció a művelődésben* című tanulmányában részletesen kifejti a „tárgyasult kultúrahordozók” különböző tevékenységekhez rendelt szabad használatának lehetőségét. A választás lehetősége és metodikája „katalizátorként” hat a tevékenységben

⁴ nevét később megváltoztatta: Varga A. Tamás

résztevőkre. Ezt segíti a népművelő, „animátor” támogató – és nem megmondó – szerepköre. „A rendszer feladata, hogy (...) tevékenység-lehetőségeket biztosítson az egyén számára. Ebben a konténer nem valami sohasemvolt csodaszer, a helyzet kulcsa, hanem egy megfelelő mobilitással rendelkező eszköz, annak is csak egy konkrét technikai megoldása.” (Varga, 1978, p. 123)

A konténer bútorzat

A mozgatható eszköztár gondolata a szervezett közösségi találkozásokat szolgáló kisebb, jellemzően egyterű helyiségekben működő klubokhoz (vagy klubkönyvtárakhoz) kapcsolódik. 1968 után az ifjúsági klubok elterjedésével a kisközösségi terek diszfunkciós problémáinak megoldására a többfunkciós szerephez rendelt térszerkezet-változtatás igénye számos ötlet kibontakozását segítette (pl. mobil válaszfalak és nézőtéri egységek, álmennyezet alá szerelt technikai eszközök, mobil bútorzat, állítható megvilágítás stb.). 1972 tavaszán a KISZ KB, a Művelődésügyi Minisztérium, az Iparművészeti Tanács és a Magyar Képzőművészek Szövetsége az ifjúsági klubok és művelődési központok „téralkítására és tárgyformálására” KLUB DESIGN címen hirdetett pályázatot, amit egy hat fős iparművész csoport nyert el.⁵ Dexion-salgo váz-rendszerű térszervező bútorzat kialakításával többfunkciós terek kialakítására vállalkoztak, melynek a „kiszolgáló mennyezet”, „a fal elé sorolható tárgyak rögzítését szolgáló vázszerkezet” (függesztő-sínek), továbbá az „alapsíkon mozgó kocsi (konténer)” is részei voltak (Varga, 1978, pp. 212–213). E díjnyertes terv részeként találkozhatunk először az anyagmozgatás és a „csomagolás” problematikájára is megoldást kínáló műhelykocsik gondolatával. Az elemek közül egy évvel később az Iparművészeti Főiskola támogatásával a műhelykocsikat kiviteleztek ugyan, de szakmai visszacsatolás, elismerés nem érkezett. 1974-ben a Kossuth Nyomda klubhelyiségében lehetőség nyílt a térszervezési tervek komplex megvalósítására, de az elhúzódozó kivitelezési nehézségek miatt csak a tervezőcsapat két tagja⁶ fejezte be a munkát. Varga korabeli leírása nyomán konténerek ekkor nem készültek. Az 1972-es KLUB DESIGN nyertes csapat egyik tagja, Ferencz István belsőépítész diplomamunkájaként 1974-ben olyan konténer-bútorzatot mutatott be, mely az üresen álló művelődési ház előtérében elhelyezve folyamatos tevékenységrendszer lehetőségét biztosítja anélkül, hogy a használó valamely formális csoport tagjaként regisztrálna.

A multifunkciós térkialakítás gondolatát valósította meg az Egyetemisták a közművelődésért mozgalom keretében 1974-ben a békési Művelődési Központban kialakított falra szerelt praktikus klubövezeti tárolórendszer funkció is, ami a műhelyszekrények egy rögzített verziójának tekinthető. A tárolóelemek magukba foglalták az audiovizuális eszközöket (diatár, filmtár, lemeztár) melyek azonnal működésbe hozhatók voltak (Varga, 1978).

A különböző tevékenységformák egyidejű gyakorlására irányuló megoldást Varga A. Tamás, *A klub mint aktivizáló környezet* című, a klubtevékenységek konkretizálását és funkcionális megújítását bemutató könyvében tette közzé. A kiadvány a fiatalok számára

⁵ Bánáti János, Bárkány Attila, Dropa Judit, Ferencz István, Kovács Erika, Radnóti György

⁶ Kovács Erika és Bánáti János

vonzó és részvételi aktivitásukat ösztönző, új eszközöket felvonultató korai kísérletek módszertani összefoglalásának tekinthető. A szakmai felvetés lényegi kérdése, hogy a „műsor” jellegű programkínálattal szemben az öntevékenység és az aktivitás előmozdítható. „Az öntevékenység és az aktív közreműködés csak olyan dolgokban lehetséges, amelyben az egyes embereknek valamilyen hozzáértése, képessége van. (...) Az öntevékenység és az aktív közreműködés úgy alakul ki, hogy ha erre lehetőség van, az egyik oldalon az egyén ismert képességét aktivizálja, a másik oldalon a közösségi tér, mint erőter a rejtett képességeket aktivizálja, mintegy előhívja.” (Varga, 1978, pp. 98-99) Varga a kreatív képességek előhívásának lehetőségét olyan környezetben látta, amely a korosztály érdekeinek és érdeklődésének megfelelő programok, valamint „azokból indított” tevékenységeket képes befogadni és katalizálni. A mindennapi problémákra és helyzetekre reflektáló klubélet megújulását a tartalmi eszközök rendszerébe helyezte. A *Művelődési erőterek* című fejezet módszertani tanulmányai a térszervezés és a művelődési és szabadidős tevékenységek párhuzamos szervezésének kérdései mellett a népművelő animátori szerepét is kiemelik. A klubberendezés innovatív megoldásainak részeként jelenik meg a könnyen mozgatható, félretolható vagy kinyitható manuális és audiovizuális tevékenységeket magába rejtő bútorzat. A „guruló hasábok” (Varga, 1978, p. 120) a „különböző tevékenységekhez szükséges anyagokat, eszközöket, módszertani útmutatókat, vagyis tárgyasult kultúrahordozókat” (Varga, 1978, p. 120) tárolják, oldallapjai munkaasztalként lehajthatók. A Varga által bemutatott „pop up” műhelyszekrények a tér bármely pontján használhatók, a tevékenységrendszerbe illeszkedő tartalmak egymást kiegészítik. A konténerek nem csak az eszközöket, hanem információs anyagokat is tartalmaztak, ami a szolgáltatás (pl. varrógép vagy bőrös szerszámok) mellett az irányított, azaz szakmailag felépített-előkészített egyéni tanulás lehetőségét is biztosították (pl. szabásminta készítés folyamata, eszközhasználat, színminták vagy öltözködéstörténet). Minden tartalmi elem egymásra épülő, a személyes motivációkat serkentő és a közösségi munkaformákra ösztönző ismereteket hordozott.

A Ferencz István által megálmodott műhelykocsik terve összekapcsolódott a Művelődési Otthon és Klub Osztály tér és tevékenység megújítási törekvéseivel. „A szabad használatú tér nemcsak tájékoztatást, nemcsak munkahelyeket kínál, hanem kommunikációs térré vált, megvalósítva a nyitott ház igazi célját.” (Beke, 1982b p. 10) A műhelyszekrények kivitelezője az Intézet lett, gyakorlati helyszíne pedig a Csepel-királyerdei művelődési ház.

A kísérletek pénzügyi háttere

A Minisztertanács 1974-es intézkedései sorában a Közművelődési Alap létrehozása biztosította a szakmai tevékenységek megújításának, bővítésének anyagi lehetőségét. Az Országos Közművelődési Tanács (OKT) ugyanebben az évben alakult, de a szervezet fejlesztői munkájának koncepcionális megalapozása 1976-tól datálható, amikor a Közművelődési Alap közvetlenül az OKT-hoz került. A kulturális erőforrások egyesítését a közművelődésről szóló 1976. évi V. törvény végrehajtásáról szóló rendeletben fogantatosították: „6. A közművelődési tevékenység irányításának központi összehangolásáról és a közművelődési politika megvalósításának ellenőrzéséről a Minisztertanács – az 1035/1974. (VII.

10.) MT. h. számú határozattal létrehozott Országos Közművelődési Tanács közreműködésével – gondoskodik. (...) 11. A közművelődés központi céljainak megvalósítását a Minisztertanács külön határozatával létrehozott közművelődési alap anyagi eszközeinek felhasználásával is támogatni kell.” (1035/1976 (XI.13) MT h. Tanácsok közlönye, 1976. 52 pp. 1069–1071)

A kísérlet „kísérlete” Csepel Királyerdőn

Az Országos Közművelődési Tanács támogatásával⁷ alig kétéves időszak állt rendelkezésre a funkcionális tér és tevékenység 1976-78 között zajló első kísérletére. (16 millió a közművelődési alapból, 1977, p. 27) A támogatott időszakból egy év szolgált az előkészületekre.. A program a kulturális alapellátás eszközrendszerének kifejlesztését célozta, melyben aközösségi terek többfunkciós használata mellett a végezhető tevékenységek sokrétűsége és a szakmai erőforrások optimalizálása volt a legfőbb törekvés. Utóbbi érintette a népművelő szakmai feladatainak újragondolását is, melyben a kultúráközvetítő szerep helyett az animátori, segítő funkciót hangsúlyozták (Beke, 1979a).

A Rideg Sándor Művelődés Ház előtérének koncepciója három, részvételi szintben különböző, de szerves egységet alkotó művelődési teret ötvözött. A fizikai adottságok alapján fejlesztették az „információs tér”, a műhelyszekrények, valamint a „tájékoztató tár” kialakításának eszközeit, vizsgálva a bekapcsolódás és a cselekvés módozatait, a munkaformák egyéni és közösségi végzésének gyakorlati variánsait. Az információs tér jellemzően telefonkönyveket, helyi közérdekű információkat, menetrendeket, helybéli szolgáltatói adatbázisokat, jogi tanácsadó anyagokat, a tanácsi ügyfélfogadási rendjét, programajánlókat tartalmazott, s mint a helyi nyilvánosság fóruma működött. Az információs tér nagy jelentőséget kapott a korabeli fejlesztések között. „Ez a tájékoztatás a munka sarkalatos pontja.” (Szentpéteri, 1978, p. 17) A műhelyekhez ezen a téren át vezetett az út.

A konténerok gyártását megelőzően modellezték a funkciókat: 70x70x200 cm, négy lehajtható oldallappal, a különböző eszközök számára tárolóhelyekkel és alapanyagokkal felszerelten kerültek ki a szabad térbe, ahol a betérők kedvük szerint kipróbálhatták, használhatták azokat. Ha nem volt rá szükség, összezártan a fal mellé tolva nem foglalt helyet. A XXI. kerületi Királyerdei Művelődési Ház 60x8 méteres előtérének „eszköztárban” stúdiókonténer (hanganyagok le- és átjátszására, helyi rádióadásra alkalmas eszközök); fonotéka (lemezjátszók, magnetofonok, fejhallgatók, erősítők); vetítő konténer (8, S8, 16mm-es film- és diavetítők); kézikönyvtár és folyóiratolvasó kapott helyet. A kreativitást ösztönző műhelyek bőrös- és varró és tervezőkonténer; kézimunka-műhely; hangtár (300 hanglemez, 100 db magnószalag és 150 hangos-diasorozat) voltak. A különböző manuális munkaformákhoz didaktikus (tematikus) anyagok is készültek, melyeket A/3-mas méretű kartonlapokra nyomtatott formában, egységes kivitelezésű mappákban helyeztek el. A mappák az egyes tevékenységekhez kapcsolódó eszközöket és munkafolyamatokat mutatták be lépésről-lépésre, ezzel is segítve a felhasználók önállóságát. Ezek a „mintatárba” kerültek. A készségfejlesztő játéktár is saját konténert kapott. A funkcionális

⁷ A Kulturális Minisztérium ajánlására 1 710 000 Ft.

kapcsolódásnak nagy jelentősége volt az egyes tevékenység-részek között. Az audiovizuális ismertető anyagok, szerszámok, tervezőlapok és mintatár együtt biztosította a sokoldalú, önálló munkához szükséges komplex tudást. A tevékenységlehetőségek között a népművelő animátorként támogatta az eligazodást. A diatárban és filmekben elérhető „hangos” képanyagok kiváltották az egyes foglalkozásvezetők állandó jelenlétét, de egy-egy bonyolultabb művelethez az adott szakmában jártas szakember is rendelkezésre állt időközönként. A mobil műhelyek célja a szabad alkotótevékenység biztosítása, az érdeklődés felkeltése és spontán kisközösségek kialakítása volt. A részvétel következő szintjét az intézmény „belső tereiben” zajló rendszeres szakköri munkában való bekapcsolódás jelentette.

Foglalkozásformák és tematikus anyagok

A fejlesztési folyamatban a különböző tevékenységekhez számos ismertető készült, és fontos szempont volt a tevékenységek és a munkafázisok közötti átjárhatóság. E tematikus anyagok összeállítása során a mindennapi élet praktikus és ízléses tárgyi világára összpontosítva a felhasználók önállóságának fejlesztésére törekedtek. (Lipp & Varga, 1977). A szerszámhasználatot, technikákat, mintákat stb. bemutató segédanyagok kézikönyvekben, tablókon, lapozható mappákban, diasorozatokon a nap bármely időszakában elérhetőek voltak. A kézműves konténerekben a legegyszerűbb munkaformák gyakorlatát segítették. A technikai információkon (pl. hímzés, horgolás, kötés) túl pl. saját szövegeret elkészítésére is lehetőség nyílt.

Az elsőként megnyílt bőrös műhelyben próbatárgyak készítéséhez adtak alapvető szakmai ismereteket és szerszámokat, itt heti rendszerességgel segítette szakember a komolyabb tárgyak elkészítését. A „játékos alkotótevékenység” a bőr megmunkálásának alaplépéseire (festés, szabás, mintázás) irányult, és hamar kicsinek bizonyult a négy munkaasztal, így bővítették a munkafelületeket. A mintamásoláshoz már a tervezőműhely eszközei is rendelkezésre álltak, ami az egyéb témák (pl. kerttervezés, lakberendezés, építészet) iránti érdeklődés kialakítására is lehetőséget adott. Az egyes szakmai fogások elsajátítását hulladékbőrök álltak rendelkezésre, a komolyabb tárgyak elkészítéséhez lehetett bőryananyagokat vásárolni a helyszínen. Ugyanitt a tematikus anyagok másolatai is elérhetőek voltak (Maderspach, 1978).

A varrókonténer egyik lapján szabóasztalt, kettőn varrógépet, a negyediken vasalóasztalt lehetett percek alatt kialakítani. A gépi és kézi eszközöket, gőzvasalót, szabásmintákat, divatlapokat, feladatlapokat és próbaanyagokat (textilmintákat) tartalmazó műhely célja a varrás alapismereteinek elsajátításán túl az öltözködéskultúra és a környezetkultúra fejlesztése volt. E konténerhez is a mintatárban található, állandóan bővülő kiegészítők kapcsolódtak. Az érdeklődők divattörténeti, anyag- és színtan ismeretekre is szert tehetek. A különböző szintű érdeklődéshez igazodóan, magnó és vetítő párhuzamos használatával 40 témakört dolgoztak fel hangosított diasorozaton, melyet mindenki a tanulási szintjének és saját igényének megfelelő időben tudott önállóan működtetni (Dénes, 1979).

A tervezőműhely érdekességei a rajzgép, a legkülönbözőbb sablonok, rajzeszközök és speciális rajzpapírok voltak, rajzolvadási útmutatóval és lakóház típusterv-gyűjteménnyel

kiegészítve. Fontos volt a lakótér, a család mindennapi tevékenységének és a közösségi, valamint a privát szférák kialakításának, módozatainak bemutatása. A házépítéshez kapcsolódott az infotár építésügyi anyaga, a szakmai ismereteket adó kézikönyvtár, valamint a hatósági és tervezői adattár. (Kecskeméthyne Sedivi Lilla, Magyarnádor egykori intézményvezetőjének szóbeli közlése, Balassagyarmat 2019.12.05.; Lipp – Varga, 1977. pp. 98-99)

A játéktár szemléleti megközelítése Szentpéteri Zoltán szavaival: „[a] játék a közösségi létforma iskolája.” (Szentpéteri, 1979, p. 33) A kreatív térben elhelyezett „U” alakú fémvázra rögzített textilzsákokba 50 készségfejlesztő játék került, melyek modellként szolgálták saját játékok elkészítéséhez is. A hagyományos társasjátékok (pl. malom, sakk) mellett számos kevésbé elterjedt, úgynevezett vektorjáték került használatba, melyek a matematikai és fizikai készségek, képességek fejlesztését célozták. Az innovációs szemlélet a sík és a tér dimenzióinak segítségével a szabadidő eltöltésére, társas tanulásra és a kreativitás fejlesztésére irányult.

Az animátor személyében a partneri hozzáállás és a katalizátor attitűd eloszlatta a “művelő-művelődő” alárendeltségi viszonyát. Az elméleti megközelítés jelentős eleme volt, hogy aki a spontán, érdeklődés alapú manuális tevékenységek során komolyabb elhivatottságot érez, az az intézményben szervezett keretek között induló szakkörökben, megfelelő felkészültségű vezető irányításával folytathassa a munkát.⁸ (Szále, 1977)

A budapesti helyszín mellett az információs előtér kialakításával vidéki házak⁹ csatlakoztak a kísérlet első szakaszába. 1978-tól számos újabb „nyitott ház kísérlet” indult az ország különböző településein az OKT szakmai tevékenységmegújítást segítő támogatásával.¹⁰ Ezek a kísérletek már tágan értelmezett tanulási és közösségi térként tekintettek az emberek mindennapi szükségleteit, igényeit szolgáló települési intézményre, így a mezőgazdasági tevékenységek támogatása vagy a helyi humán szolgáltatások fejlesztése is a művelődési otthonok tevékenységi körébe kerülhetett. (Beke, 1982a).

A műhelykocsik és a tájékoztató-tér eszközfejlesztésére, valamint a szükséges működési tapasztalatok megszerzésére irányuló kísérleti időszak elméleti és gyakorlati megközelítéseit, valamint tapasztalatait összegző tanulmányt 1979 februárjában a Népművelési Intézet házi nyomdájában 500 példányban sokszorosították „*Nyitott Ház*” kísérletek 1976-78 – kísérleti jelentés és dokumentumok címmel (Beke, 1979c), majd *A közösségi művelődés terei* sorozat keretében 1982-ben jelent meg Szentpéteri Zoltán szerkesztésében a *Művelődési Otthoni Műhelyszekrények* című kiadvány (Szentpéteri, 1982). Ebből tudható, hogy már a továbbfejlesztett prototípusok után az intézet 1980-ban zártkörű meghívásos pályázatot hirdetett konténerbútorok tervezésére, amit az egy évtizeddel korábban a KLUB DESIGN nyertes csapatának tagja, Ferencz István gondolt tovább mind a funkcionalitás,

⁸ E célt a kísérletek második periódusától a Dombóvári Művelődési Ház fejlesztette a legmagasabb szintre, ahol a városi üzemek, vállalatok profiljához is kapcsolódó 79 kiscsoport 49féle tevékenysége közül lehetett választani. (Csathó, 1983)

⁹ Duna Kőolajipari Vállalat Barátság Művelődési Háza, Százhalombatta; Bács-Kiskun Megyei Művelődési Központ, Kecskemét; Váci Mihály Körzeti Művelődési Ház, Veresegyháza; Petőfi Sándor Ifjúsági Ház, Győr

¹⁰ Az elsők között: Magyarnádor, Hajós, Jászszentlászló, Dombóvár, Zalaszentgrót, Salgótarján, Kazincbarcika, majd Debrecen-Csapó-kert (Horváth Árpád Művelődési Ház), Dombóvár, Újpalota, Jászkisér, Jászsalsószerenygyörgy, Békéscsaba, Medgyesegyháza, Szolnok, Szed, Bátaszék, Pécs.

mind a környezeti hatások tekintetében: a helyváltoztatásra képes munkafelület, ami akár nyolc ember számára is foglalkozási lehetőséget biztosít. A speciális alapellátó rendszer eszközeinek szériagyártására azonban további állami támogatás hiányában nem került sor.

Összegzés

A 70-es évek kultúrpolitikai közege lehetőséget teremtett a művelődési formák megújítására. A szakemberek figyelme a közösségi terek korszerűsítésére, valamint az egyén számára a kötetlen választás, a kísérletezés és az érdeklődés felkeltését segítő eszközök és kisközösségi tevékenységek fejlesztésére irányult. A cél egy kulturális alapellátó rendszer kidolgozása volt, melyben a szervezett, szakköri keretek előszobájaként a „konténerizáció” a spontán bekapcsolódásra kínált lehetőséget. A lelkesedés az anyagi támogatások elapadásával és a működtetés koncepciójának kiforratlanságával (pl. üzemeltetés, karbantartás) elcsendesült. A „pop-up” műhelyek és tematikus terek néhány esztendő után kiszorultak az előterekből. A progresszív gyakorlat terjedésének gátat szabott a rendezvényközpontú szemlélet, az uralkodó kultúraközvetítő attitűd és a humán erőforráshiány is (Beke, 1982c).

A lakosok igényeire reflektáló, innovatív tanulási formákat nyújtó intézmény hazai ideája évtizedekkel megelőzte korát. Ma a világ számos pontján találkozhatunk a szabad tanulást és alkotást segítő közösségi terekkel, melyek közül néhány példát említek meg a továbbiakban, a teljesség igénye nélkül. Egy „mindenki számára nyitott városi nyilvános tér” Helsink-i központi könyvtára, az Oodi, melynek második emeletén az Urban Workshop nevű részlegben korszerű technikai eszközök (pl. 3D nyomtatók, lézervágók, barkácsgépek, kézművesszerszámok stb.) állnak a lakosok rendelkezésére (Oodi, n.d.). Számos, bárki számára elérhető szabadidős és tanulási platform (zenei stúdiók, hangrögzítő és montírozó eszközök, koncerttermek, játszósobák, oktatókönyha stb.) került kialakításra az intézményben. Hasonló, közösség- és részvételcentrikus szemléletet képvisel Norvégia fővárosában a Deichman Központi Könyvtár, amely deklaráltan közösségi szintértéként nyitotta meg kapuit. Tereiben többek között a kézműves tevékenységek is helyet kaptak, a könyvespolcok közé varrógépek kerültek, a kávézóban nyelvtanuló körök szerveződnek, kötés-horgolás közben olvasmányokról beszélgetnek (Deichman, n.d.). Az Európa-szerte terjedő multifunkcionális közösségi terekhez hasonló kezdeményezéseket találunk a tengerentúlon is. A mindenki számára nyitott és elérhető „közösségi munkaterületek” lényege, hogy eszközöket és szakmai segítséget ad az egyéni kreatív ötletek megvalósításához. A műhelyek „tartalma” a környező társadalmi igényekhez igazodóan kerül kialakításra. Az új technológiák megismeréséhez és használatához is hozzáférést biztosító „makerspace”-k az Amerikai Egyesült Államokban a Nation of Makers kormányzati program eredményeként terjedtek el 2010-től (the White House, n.d.) Ma már világszerte találkozhatunk a korszerű tanulási szintértéként működő „készítőhelyekkel”, melyek a nagyvárosok peremkerületeiben sokszor társadalmi integrációs térként is működnek. A krakkói makerspace csoportjai a lakosság által meghatározott helyi problémák megoldásain dolgoz-

nak közösen (Maker Space Krakow, n.d.). Hazánkban a Békés Megyei Könyvtár épületében működő Kollabor képviseli az innovatív alkotás és az élményközpontú tanulás műhelyét (Kollabor, n.d.).

Napjaink nemzetközi intézményi gyakorlataiban a közösségi szükségletekre, igényekre reflektáló művelődési lehetőségek kétségtelen hasonlóságot mutatnak a 1970-es évek közepén – a kor technikai adottságainak szintjén – a Nyitott ház szellemi műhelyében napvilágot látott magyarországi kísérletekkel. Nyitott kérdésként vetül fel, hogy kínálhatnak-e a mai gyakorlatok új lehetőséget hazánk közösségi tereinek korszerű megújítására?

Felhasznált források

- 7/1975. (XII. 30.) KM—PM—OT A Közművelődési Alap létesítéséről szóló 1041/1974. (VIII. 7.) számú Minisztertanácsi határozat végrehajtására kiadott 1/1975. (III. 1.) KM—PM—OT számú együttes rendelet módosítása. (1975) *Tanácsok Közlönye* 24(11), 196-198.
- 16 millió a közművelődési alapból (1977). *Népművelés* 24(8), 27.
- 1035/1976 (XI.13) Minisztertanácsi határozat. (1976) *Tanácsok közlönye* 25(52) 1069–1071.
- A közművelődés helyzete és fejlesztésének feladatai. (1974). A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága 1974. március 19 – 20-i ülésének a közművelődéssel foglalkozó napirendi pontja. Kossuth Könyvkiadó.
- Beke, P., Földiák, A., Kovács, S., Lipp, M. & Varga, T. (1976). *A közösségi művelődés terei. Alapkérdések*. Népművelési Intézet (házi nyomda) Művelődési Otthon Osztály.
- Beke, P. (1977). Az átalakulás ideje. *Népművelés* 24(2), 32–33.
- Beke, P & Varga, A. T. (1978). Nyitott ház Királyerdőn 1-2. *Népművelés* 25(10), 9–10.
- Beke, P. & Szentpéteri, Z. (1978). Nyitott ház királyerdőn (Egy kísérlet részletei) 3. Emberközelségben; 4. Eszközharmonia. *Népművelés* 25(11), 16-17.
- Beke, P. (1979a). Nyitott ház Királyerdőn (egy kísérlet részletei) 8. A továbbfejlesztés terve. *Népművelés* 26(4), 16-17.
- Beke, P. (szerk.). (1979b). *A közösség művelődés terei – Az épület*. Múzsák Közművelődési Kiadó.
- Beke, P. (szerk.). (1979c). „Nyitott Ház” kísérletek 1976-78 kísérleti jelentés és dokumentumok. Népművelési Intézet Művelődési Otthon Osztálya.
- Beke, P. (1982a). A „nyitott ház és vidéke” 4. rész. Az eddigi hozadék. *Népművelés* 29(5), 18–19.
- Beke, P. (1982b). A „nyitott ház és vidéke” 2. rész. Kommunikációs tér. *Népművelés*, 29(3), 10–11.
- Beke, P. (1982c). A „nyitott ház” és vidéke 3. Az uniformizáltság szorításában. *Népművelés*, 29(4), 18–19.
- Csathó, B. 1983.07.01. Egy továbbképzés képei. *Fejér Megyei Hírlap*, 39(150) 5.
- Deichman (n.d.). *Home*. <https://deichman.no/> (Letöltés dátuma: 2023.03.30.)
- Dénes, I. (1979). Nyitott ház királyerdőn (Egy kísérlet részletei) 7. A varróműhely. *Népművelés* 26(4), 22–23.
- Földiák, A. (1976). Gondolatok a Pécsi Művelődési Központ tervezéséhez. In Beke, P. & Földiák, A. & Kovács, S. & Lipp, M. & Varga, A. T.: *A közösségi művelődés terei. Alapkérdések. (pp.2-4)* Népművelési Intézet (házi nyomda) Művelődési Otthon Osztály.
- Földiák, A. & Szász, J. (1977). *Két tanulmány az ifjúsági klubmozgalomról*. Népművelési Intézet.
- Kollabor (n.d.). *Címlap*. <https://kollabor.hu/> (Letöltés dátuma: 2023.03.31.)
- Koncz, G. (1975). Kirajzás. *Kultúra és Közösség* 2(2-3), 20–44.
- Koncz, G. (2002). Komplex elemzés a művelődési otthonokról (1945-1985) avagy "...a jó gyakorlat törvényre emelését gyorsítsuk meg..." *Szín* 7(1-2), 15–54.
- Koncz, G. (2004). "...MÉLYSÉGES MÉLY A NEMRÉG..." Vázlat a kultúra fogalmáról. *Szín* 9(3), 56-71.
- Lipp, M. & Varga, T. (1977). Otthonná válni. Művelődéspolitikai jegyzetek – A művelődési otthonokról. *Társadalmi Szemle*. 32(4) 98-99.
- Maderspach, P. (1978). Nyitott ház királyerdőn (Egy kísérlet részletei) 5. A bőrszműhely. *Népművelés* 25(12), 18–19.

- Maker Space Krakow,(n.d.). *About*. <https://makerspacekrakow.wordpress.com/about/> (Letöltés dátuma: 2023.03.30.)
- Oodi (n.d.). *Services and Facilities*. Helsinki Central Library. <https://oodihelsinki.fi/en/services/urban-workshop/> (Letöltés dátuma: 2023.03.30.)
- Szále, L. (1977). A kísérlet kísérlete. *Népművelés* 24(11), 23.
- Szentpéteri, Z. (1978). Nyitott ház királyerdőn (Egy kísérlet részletei) 4. Eszközharmónia. *Népművelés* 25(11), 16.
- Szentpéteri, Z. (1979). Nyitott ház királyerdőn (Egy kísérlet részletei) 6. A játék. *Népművelés* 26(2), 32–34.
- Szentpéteri, Z. (szerk.).(1982). *A közösségi művelődés terei. Művelődési otthoni műhelyszekrények*. Múzsák Közművelődési Kiadó.
- the White House (n.d.). *Nation of Makers*. <https://obamawhitehouse.archives.gov/nation-of-makers> (Letöltés dátuma: 2023.03.31.)
- Varga, A. T. (1976a). A művelődési otthon funkcionális rendszere. In Beke, P. & Földiák, A. & Kovács, S. & Lipp, M. & Varga, A. T.: *A közösségi művelődés terei. Alapkérdések* (pp. 15-28). Népművelési Intézet (házi nyomda) Művelődési Otthon Osztály.
- Varga, A. T. (1976b). Az úttörő és ifjúsági házak létesítésének telepítési térbeli és működési aspektusai 1975. In Beke et al.: *A közösségi művelődés terei. Alapkérdések* (pp. 41-47). Népművelési Intézet (házi nyomda) Művelődési Otthon Osztály.
- Varga, A. T. (1978). *Klub mint aktivizáló környezet*. Klubvezetők kiskönyvtára 21. Népművelési és propaganda Iroda.
- Varga, T. (1975) A művelődési otthon funkcionális rendszere. *Kultúra és Közösség* 2(4). 32.
- Vitányi I. (1975). Közművelődésről keményen. *Kultúra és Közösség*, 2(2-3), 5-10.

Kománovics Alexandra

NAGYKANIZSAI KULTÚRAKÖZVETÍTŐ INTÉZMÉNYEKBEN DOLGOZÓ ALKALMAZOTTAK KULTURÁLIS FOGYASZTÁSI SZOKÁSAI

Absztrakt

Jelen tanulmány célja, hogy bemutassa az öt vizsgált nagykanizsai kultúraközvetítő intézmény dolgozóinak kultúrafogyasztási szokásait. A kutatásból megtudható, hogy a dolgozók elégedettek-e a városban elérhető kulturális szolgáltatásokkal és azokat igénybe veszik-e, illetve részt vesznek-e a saját és a többi kultúraközvetítő intézmény programjain. Két hipotézist határoztunk meg: H1: Az öt vizsgált intézmény alkalmazottjai azért nem járnak szívesen a saját és a többi intézmény rendezvényeire, mert kevés szabadidejük van és túlságosan leterheltek. H2: Az öt intézmény dolgozóinak vizsgált köre szívesebben jár el más városba kulturális céllal azért, mert nincsenek megelégedve a város kulturális kínálatával.

Rétegzett mintavételi eljárást alkalmazva, három csoport kialakítását követően véletlenszerű kiválasztással 30 strukturált interjút vettünk fel 2022 őszén. Kiderült, hogy a vizsgált interjúalanyok kevés szabadidő lévén is szívesen látogatják a saját és a többi intézmény programjait, a legjobban a színházi előadások és a koncertek iránt érdeklődnek. A visszalátogatás egyik oka, hogy többen a munkájukra hobbiként tekintenek, a másik pedig, mert közös program a kollégákkal. A válaszadók nagy része mindent összevetve elégedett Nagykanizsa kulturális kínálatával, mégis szívesen utazik el más városokban egy-egy kulturális műsorért, ugyanakkor innovációs javaslatokat is megfogalmaztak. A kutatás eredménye hasznos lehet az öt vizsgált kultúraközvetítő intézmény statisztikai adatbázisának bővítésére, illetve a kulturális szolgáltatások fejlesztésére. Az országos statisztikához is hozzájárulhat, ezzel segítve a Nemzeti Művelődési Intézet szakmai munkáját.

Kulcsszavak: kultúrafogyasztói szokások; kultúraközvetítés; közművelődés

Bevezető

A szerző a Pécsi Tudományegyetem Bölcsész-és Társadalomtudományi Kar Kulturális mediáció MA képzésén készített diplomamunkájának keretében folytatta le az öt nagykanizsai kultúraközvetítő intézmény alkalmazottainak kultúrafogyasztói szokásaival kapcsolatos kutatást. A közel hat év közművelődési szektorban eltöltött idő alatt lett figyelmes arra, hogy az intézménye (Kanizsai Kulturális Központ, a későbbiekben KKK) rendezvényein munkaidőn kívül nagyon ritkán találkozik kollégákkal. Ez volt az ok, ami miatt szerette volna felmérni, hogy vajon a többi nagykanizsai kultúraközvetítő intézményben is hasonló-e a munkatársak kulturális rendezvényekhez való hozzáállása. A vizsgálat a három nagy önkormányzati fenntartású kultúraközvetítő intézmény – Halis István Városi Könyvtár, Kanizsai Kulturális Központ, Thúry György Múzeum –, egy egyesület által – VOKE Kodály Zoltán Művelődési Ház – és egy alapítvány – Honvéd Kaszinó – által működtetett intézmény dolgozóinak körében zajlott.

Az empirikus kutatás kvalitatív módon, strukturált interjúkkal vizsgálta az öt kultúra-közvetítő intézmény dolgozóinak kultúrafogyasztási szokásait. Rétegzett mintavételi eljárást alkalmazva 30 strukturált interjú készült az öt vizsgált intézmény dolgozóival. Három csoport (vezetők, szakalkalmazottak, egyéb dolgozók) kialakítása után az interjúalanyok arányosan kerültek kiválasztásra. A strukturált interjúk felvételére 2022. október 3-november 28. között került sor. Az interjú kérdéssorával a demográfiai adatokon kívül a kutatás tárgyát képezték még az általános kultúrafogyasztói szokások, a részvétel mind a saját, mind a többi vizsgált intézménnyel kapcsolatosan és végül fény derült az igényekre is. Két hipotézis került megfogalmazásra:

H1: Az öt vizsgált intézmény alkalmazottjai azért nem járnak szívesen a saját és a többi intézmény rendezvényeire, mert kevés szabadidejük van és túlságosan leterheltek.

H2: Az öt intézmény dolgozóinak vizsgált köre szívesebben jár el más városba kulturális céllal azért, mert nincsenek megelégedve a város kulturális kínálatával.

A tanulmány célja, hogy megvizsgálja az öt helyi kultúraközvetítő intézményben dolgozó alkalmazottak kultúrafogyasztási szokásait, illetve kérdésként veti fel, hogy a dolgozók elégedettek-e a város nyújtotta kulturális lehetőségekkel, amennyiben nem, milyen javaslataik vannak annak fejlesztésére. A kutatás másik fontos célkitűzése annak feltárása, hogy a megkérdezettek járnak-e a saját és a többi intézmény rendezvényeire, ha igen, főleg melyik programokat kedvelik, ha nem járnak, akkor ennek mi az oka. A következő intézmények alkalmazottjai körében vizsgáldtam: Halis István Városi Könyvtár, Honvéd Kaszinó, Kanizsai Kulturális Központ, Thúry György Múzeum, VOKE Kodály Zoltán Művelődési Ház. Az elsődleges cél az volt, hogy átfogó képet kapjak a nagykanizsai kultúraközvetítő intézmények dolgozóinak kulturálódási szokásairól és felmerülő igényeiről. A kapott válaszok alapján megfogalmaztam a konklúziót, s megvizsgáltam a feltételezett hipotéziseket. A kutatás eredménye hozzájárulhat az öt vizsgált kultúraközvetítő intézmény szervezettebb működéséhez és az egymással való hatékonyabb kooperációs lehetőségek felderítéséhez.

Kultúrafogyasztással kapcsolatos korábbi vizsgálatok

„A kultúra adja a szikrát a társadalom tüzéhez.” (Vitányi, 2006, p. 80) Vitányi Iván gondolata tökéletesen leírja, hogy a kultúra mennyire fontos és szerves részét képezi az emberek mindennapjainak. Egy olyan dolog, ami nélkül élni nem lehet. A kultúrának az elmúlt évszázadok során rengeteg definíciója alakult ki, ám egységes magyarázatát máig sem megfogalmazták meg (Bernáth, 1999). Sokan sokféle szempontból közelítik meg a témát, pontosan amiatt is, mert maga a kultúra is egy nagyon sokrétű fogalom. Szorosan kapcsolódhat hozzá a művelődés és közművelődés definíciója is, melyeket nem szabad azonosnak tekinteni. Hiszen míg a művelődés által az emberi műveket szubjektív módon tudjuk elsajátítani, addig a közművelődés tekintetében ezt a komplex társadalomra vonatkoztathatjuk (Vitányi, 1981). Fontos témakör még a tanulmány szempontjából a kultúrafogyasztás és a kultúrafogyasztói szokások témaköre. Amikor valaki kulturális „termékeket” fogyaszt, az nem egy fizikai jellegű folyamat, hiszen nem épül be az egyénbe, itt érzelmek, szimbólumok kifejezéséről és közvetítéséről van szó. Ez főleg azért történik, mert az egyén szeretne valamiféle tudáshoz vagy művészi élményhez jutni. Így ebben az

esetben célszerűbb a „befogadás” szót használni a fogyasztás ellenében (Pavluska, 2014). A kultúrafogyasztás gyakoriságát és milyenségét megannyi tényező befolyásolhatja, mint például a szabadon elkölthető jövedelem, az idő, a szabadidő megoszlása, a település típusa, ahol élünk, a generációk közötti különbségek, családi helyzet és még tovább is lehetne sorolni (Vitányi, 2006). A kulturális tevékenységekben való részvétel alapján elkülöníthetünk kulturális fogyasztást és aktív kulturális részvételt. Általánosságban elmondható, hogy a „passzív kultúrafogyasztás” még mindig népszerűbb, mint a részvétel alapú kultúrafogyasztás (Pavluska, 2014).

Az elmúlt évtizedek során több kultúrafogyasztással kapcsolatos kutatást is lefolytattak a szakemberek. Gans (1974) és Bourdieu (1984) a homológiai megközelítés alapján különített el csoportokat. Eszerint az elmélet szerint az egyén társadalmi rétegben elfoglalt helye nagyban befolyásolja a kulturális életben elfoglalt pozícióját. Tehát ez alapján elmondható, hogy a magaskultúrát a magasabb társadalmi státuszban lévő egyének preferálják, míg a tömegkultúrát az alacsonyabb osztályokhoz tartozók. A következő kutatás szerint ez a nézet átalakul, hiszen itt a felsőbb társadalmi rétegekbe tartozók számára már nem közömbös a populáris kultúra. Az „omnivore-univore” megközelítésmóddal a magaskultúrát fogyasztók mellett megjelenik két további fogyasztó típus. Az egyik az omnivore, vagyis a „mindenevők” csoportja, a másik pedig az univore típusú egyének szegmense, akik egyetlen típusú kultúrát fogyasztanak (Sági, 2010). A következő fontosabb mérföldkő a 2003-as magyar kutatás volt, mely a Magyarország kulturális állapota az EU csatlakozás küszöbén címet viselte, s melyből készült kötet írója Hunyadi Zsuzsa. A kutatásban az intézménylátogatások intenzitása alapján különböztettek meg két nagy csoportot: „sokoldalú” és „egyoldalú” kulturális fogyasztókat. Ezután életkor szerint bontották tovább ezeket, így előbbiből fiatalos mindenevőkre és a konzolidált, hagyományosan kulturálódókra. Az egyoldalúakat is a következő négy alcsoportra osztotta: mozizós-bulizós; művelődési házba járók; otthonülő olvasós; passzív, kultúrán kívüli, sivár (Hunyadi, 2005). A soron következő nagyobb hazai kultúrakutatás a 2008-as Jelentés a magyar kultúra állapotáról – átfogó körkép címet viselte és az MTA Politikai Tudományok Intézete által zajlott le. Itt öt kultúrafogyasztói típus került meghatározásra: kulturálisan passzívak, mindent fogyasztók, könnyed szórakozók, kulturálisan érdeklődők, kulturális elit (Antalóczy et al., 2010). A saját kutatás során én is ezeket a kultúrafogyasztói típusokat alkalmaztam a strukturált interjúkérdések között. A 2013-as évben következett egy újabb vizsgálat a TÁMOP-4.2.2.A-11/1/KONV-2012-0058 projekt keretében, amelynek során a szabadidő eltöltési trendek tekintetében kutatták az adott intézmények, programok látogatottságát. A magyarok ezen vizsgálatban a közepesnél rosszabbul végeztek, s megfigyelhető volt az is, hogy a kultúrafogyasztás terén egyre inkább elmozdul a szórakoztató műfajok iránt a kereslet. Itt hat klaszter került kialakításra: K1 – kulturálisan sokszínűek; K2 – kulturálisan passzívak; K3 – tömegrendezvények látogatói; K4 – könnyű szórakozást keresők; K5 – sokféle hagyományos kultúrát kedvelők; K6 – hagyományos kultúrából válogatók (Pavluska, 2016). S végül 2016-ban a Századvég Alapítvány vizsgálta a magyarok kultúrafogyasztási sajátosságait. Elsőként öt csoportot határoltak el a fogyasztási szokások alapján: magas kultúrát fogyasztók; tömegkultúrát fogyasztók; otthon maradók; mindenevők; mozizók. Majd pedig újabb öt szegmenst hoztak létre a kultúrához való viszony

és attitűdök tekintetében: kulturálisan depriváltak; kulturálisan önkirekesztőek; pénztelen fogyasztók; kultúrafogyasztók; aktív érdektelenek (Századvég Politikai Iskola Alapítvány, 2018).

A vizsgált intézmények rövid bemutatása

A Kanizsai Kulturális Központ Nagykanizsa legnagyobb kultúraközvetítő intézménye, mely három nagy intézményegységgel (Hevesi Sándor Művelődési Központ, Medgyaszay Ház, Móricz Zsigmond Művelődési Ház) és négy városkörnyéki kulturális színtérrel rendelkezik. Az intézmény fenntartója Nagykanizsa Megyei Jogú Város Önkormányzata. A KKK jelenleg 30 fő munkavállalót foglalkoztat, közülük egy fő vezető, nyolc szakalkalmazott (közművelődési szakemberek) és 21 egyéb munkatárs (jegypénztáros, gazdasági munkatárs, takarító, karbantartó stb.). A város legfontosabb kulturális intézményeként fő feladata, hogy biztosítsa a városban és környékén élők számára a legmagasabb színvonalú kulturális szolgáltatásokat. Sokszínű, műfajokban gazdag programkínálatot nyújt, találkozhatunk színházi előadásokkal, koncertekkel, hagyományőrző programokkal, irodalmi estekkel, versmondó találkozóval, családi programokkal, gyermekprogramokkal, retro kávéházi estekkel és még folytathatnám a sort. A programok mellett művelődő csoportokban is bővelkedik, hiszen számos klub, szakkör és csoport kap helyet a különböző intézményegységekben. Egyik legnagyobb és egyben legnívósabb rendezvénysorozata a Tavaszi Művészeti Fesztivál, illetve a felnőtt színházbérletes programjuk is nagy népszerűségnek örvend. Az intézmény specifikuma, hogy a zalaegerszegi Hevesi Sándor Színház (mely állandó színi társulattal rendelkezik) és a keszthelyi Balaton Színház mellett a megyében még itt tekinthet meg a színházkedvelő publikum különféle nagy színházaktól előadásokat. Híres-neves színi társulatokat, színészeket, sokszínű műfajú előadásokat, három különböző típusú színházbérletet és változatosan, minőségi darabokkal összeállított évadot kínál évről évre a KKK a nagykanizsai és környékbeli színházkedvelőknek. Emellett még meg kell említeni a kanizsai nyári színház előadásait, illetve a gyermek- és ifjúsági bérlet-sorozatokat is. A saját rendezésű programokon kívül természetesen terembéres konstrukcióban is rengetegféle előadásnak adnak otthont az intézményegységek, mint például dumaszínházi előadások, pszichológiai jellegű előadások, gyermekkoncertek (Kanizsai Kulturális Központ, n.d.; Vezető, Kanizsai Kulturális Központ, szóbeli közlés, 2022.10.07.).

A Halis István Városi Könyvtár (a későbbiekben Könyvtár) Dél-Zala legnagyobb nyilvános közművelődési könyvtára. Három épülettel rendelkezik: Kálvin téri főépület, Kiskanisai fiókkönyvtár, Hevesi utcai fiókkönyvtár. Fenntartója szintén Nagykanizsa Megyei Jogú Város Önkormányzata. Jelen pillanatban a Könyvtár 32 főt foglalkoztat, amelyből egy fő vezető, 26 fő szakalkalmazott (könyvtárosok) és öt fő egyéb alkalmazott (informatikus, gazdasági munkatárs, takarító). Fő profilja egyértelműen az állománygyarapítás, a feldolgozás és feltárás, a különböző egyéb szolgáltatások biztosítása (pl. kölcsönzés, fénymásolás, katalógus használata, helyismereti tájékoztatás, irodalom- és könyvtárnépszerűsítő rendezvények, kiállítások a könyvtár gyűjteményeiből) és a fiókkönyvtári hálózat működtetése. Kiegészítő tevékenységként internethasználat biztosításával, tanfolyamok, rendezvények szervezésével, a selejtezett könyvtári anyagok értékesítésével és a helyiségek bérbeadásával is foglalkoznak. Mivel nagyon magas szintű könyvtári szolgáltatásokat

nyújt már a kezdetektől mind a mai napig a nagykanizsai és környékbeli lakosoknak, így 2003-ban a Könyvtár elnyerte az „Év Könyvtára” díjat is (Halis István Városi Könyvtár, n.d.-a; Halis István Városi Könyvtár, n.d.-b; Halis István Városi Könyvtár, n.d.-c).

A Thúry György Múzeum (a későbbiekben Múzeum) területi múzeumként működik és fenntartója ugyanúgy, mint az előző két intézmény esetében, Nagykanizsa Megyei Jogú Város Önkormányzata. A Múzeum összesen négy épülettel rendelkezik: székhelye és telephelye a Zrínyi M. u. 62. szám alatt található, Thúry György Múzeum Kiállítóhely (Fő u. 5.), Thúry György Múzeum Magyar Plakát Ház (Erzsébet tér 14-15.), Thúry György Múzeum Képzőművészetek Háza – Kiskastély (Erzsébet tér 14-15.). A Múzeum 16 főt foglalkoztat, melyből egy fő vezető, hét szakalkalmazott (muzeológus, restaurátor) és nyolc egyéb munkatárs (gazdasági munkatárs, adminisztrátor, karbantartó stb.). Az intézmény fő feladata a gyűjteménygondozás, gyarapítás, nyilvántartás és az állományvédelem. Fontos, hogy a gyűjteményeket tudományosan is feldolgozzák, publikálnak is, illetve szakkönyvtárat és kutatószolgálatot is működtetnek. Az alaptevékenységek között szerepel az állandó és időszakos kiállítások, illetve a közművelődési és múzeumpedagógiai programok szervezése is. A Múzeum egy állandó kiállítással rendelkezik, amely az Emberek, utak, kapcsolatok (Dél-Zala évezredek) címet viseli. Emellett hatalmas számú gyűjteményt is a magáénak tudhat, melyben megtalálhatók helytörténeti tárgyak, képzőművészeti és könyvtári értékek, metszetek, néprajzi, numizmatikai, régészeti emlékek, történeti dokumentációs tár és például itt található meg Z. Soós István, Sass Brunner Erzsébet és Brunner Erzsébet hagyatéka is. (Szárász, 2015; Szárász, 2022; Thúry György Múzeum, n.d.; Vezető, Thúry György Múzeum, szóbeli közlés, 2022.10.10.)

A következő vizsgált intézmény, mely már alapítványi fenntartásban működik a Honvéd Kaszinó (a későbbiekben HEMO). Érdekessége amellet, hogy a Honvéd Kaszinóért Alapítvány a működtetője, az épületének fenntartója Nagykanizsa Megyei Jogú Város Önkormányzata. Nagy és színes múltra tekint vissza az intézmény működése, hiszen a katonavárosi hagyományok ápolása céljából jött létre, melyet a közösségi művelődés terén szeretne megvalósítani. Jelenleg négy főt foglalkoztat, ebből egy fő vezető (és szakalkalmazott is egyben) és három fő egyéb munkatárs. Ma is számos rendezvényt valósítanak meg, többek között gálaesteket, könyvbemutatókat, jazzkoncerteket, irodalmi esteket, kiállításokat. Nagyszámú művészeti csoport és közösség tevékenykedik itt, ilyenek például a SZKES Dance Tánccsoport, a Honvéd Kaszinó Városi Színpad, a Hölgyklub, a Honvéd Kaszinó Énekkara, a fafaragó szakkör és még tovább lehetne sorolni (Honvéd Kaszinó, n.d.; Halmos, 2011; Vezető, Honvéd Kaszinó, szóbeli közlése alapján, 2022.10.03.).

S végül a VOKE Kodály Zoltán Művelődési Házat (a későbbiekben VOKE) mutatom be röviden. Az intézmény egyesületi fenntartásban működik, a Vasutas Országos Közművelődési és Szabadidő Egyesületének tagintézménye. Összesen két fő állandó dolgozó van jelen az intézményben: egy fő vezető és egy egyéb alkalmazott (gazdasági ügyintéző). További munkavállalókat megbízási szerződéssel szokott alkalmazni. Legnépszerűbb országos jelentőségű rendezvénye az Országos Farsangi Fánkfesztivál, de megtalálhatók kínálatában a bábszínházi előadások és koncertek is. Számos művészeti csoportnak, civil közösségnek, alapítványnak és egyesületnek ad otthont a ház, egy-két példa ezekből: MAMIK

Hagyományőrző Dalkör, Pántlika Néptáncsoport, Vasutas Nyugdíjas Klub, Olajipari Természetjáró Egyesület, Tehetséges Zenészek Zenekarokért Alapítvány. (VOKE Kodály Zoltán Művelődési Ház, n.d.; Vezető, VOKE Kodály Zoltán Művelődési Ház, szóbeli közlés, 2022.10.05.).

Ami mind az öt intézménynél egységesen megfigyelhető a KultStat 2008-2021 közötti adattáblái alapján, hogy a koronavírus kirobbanása után látogatottságuk és rendezvény-számuk nagy mértékben csökkent, ami érthető is, hiszen hosszabb-rövidebb időszakokra be is kellett zárni ezen intézményeket. Szerencsére 2023-ra lassan, de biztosan kezdenek a nézőszámok hasonlítani a 2020-as év előtti számokhoz (KultStat, n.d.)

A kutatás módszertana

A kutatás lebonyolításához rétegzett mintavételi eljárást alkalmaztam. A munkavállalókat három csoportra osztottam: vezetőkre (minden intézményből egy fő), szakalkalmazottakra (legnagyobb számú csoport – közművelődési szakemberek, könyvtárosok, muzeológusok) és egyéb munkatársakra (a nem szakmai munkát végzők tartoznak ide, például takarítók, technikusok, gazdasági munkatársak). Ezt követően az arányuknak megfelelően véletlenszerűen választottam ki az interjúalanyokat. Mérőeszközként egy strukturált interjú kérdéssort használtam fel, az adatok felvétele szóban zajlott le.

A legnagyobb számú alkalmazottat a Könyvtár (32 fő) és a KKK (30 fő) foglalkoztatja, majd a Múzeum (16 fő) következik a sorban, végül a Honvéd Kaszinó (4 fő) és a VOKE (2 fő). Szakalkalmazottak kapcsán megfigyelhető egy érdekesség. A Könyvtárban dolgozik a legtöbb szakmai munkatárs (26 fő), míg az egyéb alkalmazottak száma mindössze öt fő. A KKK-nál éppen ennek az ellenkezője látható, hiszen itt több egyéb munkakörben dolgozó kolléga van, mint szakalkalmazott. A Múzeumban a két csoport aránya hasonlóan alakul, ellenben a két kisebb szervezetnél a vezetőn kívül csak egyéb munkatársak dolgoznak. Tekintettel az öt intézmény dolgozói létszámára, a három rétegből arányosan került kiválasztásra a 30 interjúalany. (lásd 1. sz. táblázat).

1. táblázat: A vizsgált nagykanizsai kultúraközvetítő intézmények dolgozóival készített interjúk megoszlása (fő)

	Elkészült interjúk			
	Vezető	Szakalkalmazott	Egyéb munkatárs	Összesen
Halis István Városi Könyvtár	1	8	1	10
Honvéd Kaszinó	1	0	1	2
Kanizsai Kulturális Központ	1	3	7	11
Thúry György Múzeum	1	2	2	5
VOKE Kodály Zoltán Művelődési Ház	1	0	1	2
Összesen	5	13	12	30

Forrás: Saját szerkesztés, 2023

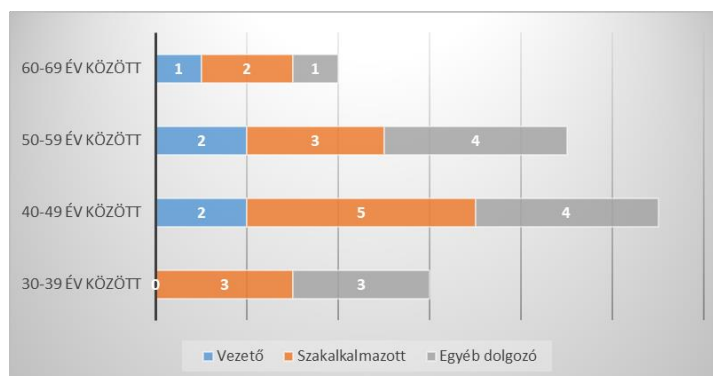
Össességében öt vezetővel, 13 szakalkalmazottal és 12 egyéb munkatárssal zajlott le strukturált interjú. A próbainterjú után 2022. október 3. és november 28. között mind a 30 interjú lebonyolítására sor került. Egy-egy beszélgetés hozzávetőlegesen 30 percig tartott. A kérdőívvel a demográfiai adatok mellett vizsgáltam az általános kulturális fogyasztási szokásokat, az öt kultúráközvetítő intézménnyel kapcsolatos részvételt és az igényeket.

A kutatás eredményei

Demográfiai kérdések

Az interjúalanyok 70%-a nő, míg 30%-a férfi volt. A legtöbb nő a vezetők és egyéb munkatársak csoportjába tartozik, míg a legtöbb férfivel a Könyvtárban készült interjú. Az életkornál az volt megfigyelhető, hogy összességében 30-69 év közötti interjúalanyokkal dolgoztam, tehát 18 év alatti, 19-29 év közötti és 70 év feletti személyek nem voltak a válaszadók között. A legtöbb interjúalany (11 fő) a 40-49 éves korosztályba sorolható, míg a legkevesebben, vagyis négyen 60-69 évesek. A korcsoportok megoszlását a 1. ábra szemlélteti:

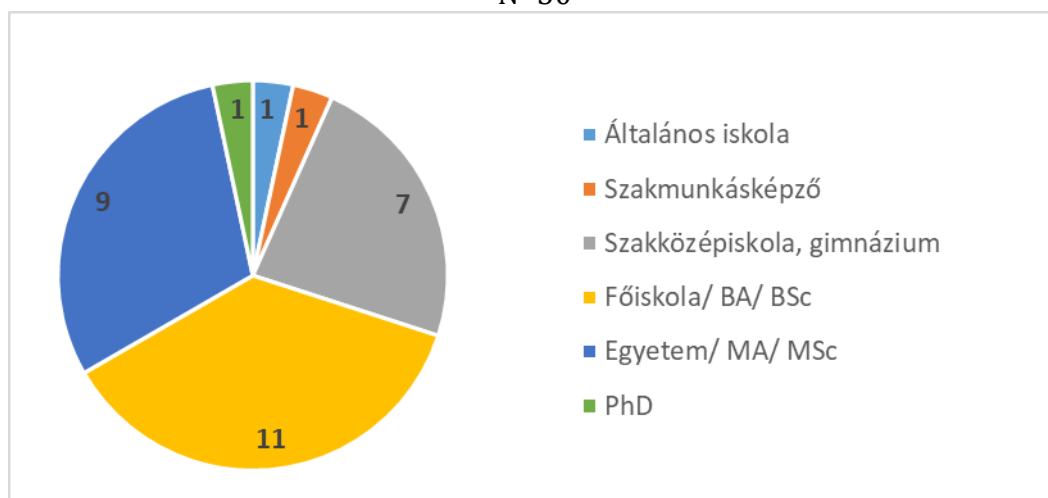
1. ábra: A vezetők, szakalkalmazottak és egyéb dolgozók korosztálybeli megoszlása (fő), N=30

Forrás: Saját szerkesztés, 2023

A megkérdezettek 90%-a, vagyis 27 személy nagykanizsai lakos, mindössze hárman laknak Nagykanizsa vonzáskörzetében. 50 km-nél messzebb pedig senki sem él. A legtöbb válaszadó (11 fő) főiskolai, kilencen egyetemi, heten szakközépiskolai vagy gimnáziumi végzettséggel, egy fő szakmunkásképzővel, egy fő általános iskolai végzettséggel, illetve egy fő PhD fokozattal rendelkezik. (lásd 2. sz. ábra) A szakalkalmazottak és vezetők tekintetében mindenki rendelkezik a jogszabályban meghatározott képesítéssel. Az egyéb alkalmazottak között inkább az alacsonyabb iskolai végzettség volt a megfigyelhető.

2. ábra: A kutatásban résztvevő interjúalanyok végzettségének megoszlása (fő),
N=30

Forrás: Saját szerkesztés, 2023

Ami egy kimondottan érdekes adat, hogy a férfiak mindent összevetve kevesebben vannak, ám magasabb végzettséggel rendelkeznek, hiszen a kilenc férfiből ötnek egyetemi, háromnak főiskolai végzettsége van.

A következő részben a munkahellyel kapcsolatos kérdésekre került sor. Mint, ahogy az a 1. sz. táblázatból is látható, az intézményeknél arányosítva került meghatározásra a megkérdezett interjúalanyok száma. A legtöbb dolgozóval, vagyis 11 fővel a KKK-ban folytattam le beszélgetést. A Könyvtárban hasonló módon 10 főt kérdeztem meg, a Múzeumban öt főt, a HEMO-ban és a VOKE-ban pedig 2-2 személyt. Az összes megkérdezett személy 50%-a 10 évnél is régebb óta dolgozik már a jelenlegi munkahelyén. Ez főleg a vezetőkre és szakalkalmazottakra jellemző. 6-10 éve hét fő dolgozik az intézményében, illetve négy egyéb dolgozóra jellemző, hogy egy évnél is kevesebb ideje dolgozik az adott intézményben. A megkérdezettek közel 80%-a beosztottként van jelen a munkahelyén, öt fő intézményvezető és kettő intézményegység-vezető. Senki sincs GYES-en vagy nyugdíjban. Munkakörök vonatkozásában megállapítható, hogy a szakalkalmazottaknál a könyvtárosok, művelődésszervezők és muzeológusok vannak többségben, az igazgatókon kívül megjelennek gazdasági titkárok, takarítók, jegypénztárosok, technikus, gyűjteménykezelő, dekoratőr és általános irodai adminisztrátor is. (lásd 2. sz. táblázat)

2. táblázat: A kutatásban résztvevő interjúalanyok munkaköreinek megoszlása (fő), N=30

Munkakör megnevezése	Válaszok száma
könyvtáros	5
igazgató	3
művelődésszervező	3
gazdasági titkár	3
tájékoztató könyvtáros	2
takarító	2
információs-jegypénztáros	2
intézményvezető	1
igazgató-régész	1
feldolgozó könyvtáros	1
történész-muzeológus	1
néprajzos-muzeológus	1
dekoratőr és kreatív munkatárs	1
általános irodai adminisztrátor	1
asszisztens, technikai csoportvezető	1
technikus	1
gyűjteménykezelő	1

Forrás: Saját szerkesztés, 2023

Az interjú első moduljának végén a Nemzeti Művelődési Intézet képzéseiben való részvételre kérdeztem rá. A legtöbb válaszadó, vagyis 22 fő egyik meghirdetett képzést sem végezte el korábban. A többiek (nyolc fő) részt vett a Nemzeti Művelődési Intézet képzéseiben, mégpedig a következőkön: "Színháziskola", "Amatőr művészeti csoportok mentorálása", "Protokoll és marketing", "Minőségbiztosítás a közművelődésben", "Közművelődési szakértő".

Az általános kultúrafogyasztói szokások vizsgálata

A strukturált interjú kérdőívének második része arról tájékozódott, hogy a megkérdezettek mely kultúraközvetítő intézmény programjain vesznek részt a legszívesebben, hogy miért éppen azt látogatják, és ha egyáltalán nem vesznek részt kulturális programokon, mi ennek az oka. Rákérdeztem továbbá a pénzköltési hajlandóságra, a kísérők kilitére, a szabadidős célú internethasználatra, a TV nézés és streamingszolgáltatókkal való filmnézés gyakoriságára, majd végül a felsorolt kultúrafogyasztói csoportok közül kellett választania az egyénnek egyet.

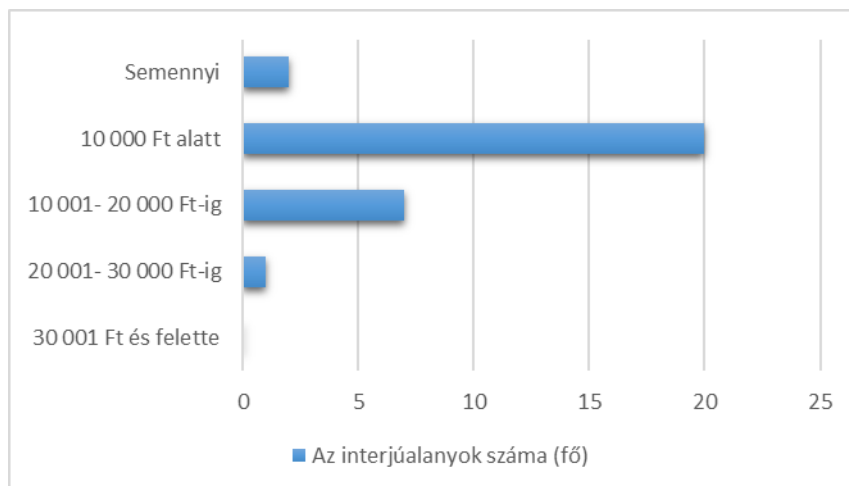
Megállapítható, hogy pozitív eredmények születtek, hiszen az interjúalanyok 93%-a szokott szabadidejében kultúráközvetítő intézményekbe járni. Az öt vizsgált intézmény közül leggyakrabban (akár havonta többször is) a Könyvtár és a KKK rendezvényeit látogatják, félévente-évente mennek el a Honvéd Kaszinóba és a Múzeumba, s a VOKE rendezvényeit keresik fel a legritkábban az interjúalanyok, amit azzal indokoltak, hogy túl messze van a belvárostól, nagyon kiesik helyileg. Ezen intézményekben a legszívesebben a színházi előadásokat és koncerteket választják a megkérdezettek, de közkedveltek még a kiállítások, könyvbemutatók, ismeretterjesztő előadások, stand up comedy előadások és a könyvkölcsönzés is. Legkevésbé a prózai darabok, irodalmi estek, gálaműsorok népszerűek. Hasonló eredmények születtek, amikor általánosságban informálódttam az adott kulturális programokról. Itt ugyanis a legtöbb megkérdezett a színházi előadásokat és könyvtári szolgáltatásokat kedveli a leginkább. Közepes kategóriába sorolták a mozit, a könnyűzenei koncerteket, stand up előadásokat, irodalmi műsorokat, kiállításokat és ismeretterjesztő előadásokat. A legrosszabb helyen a komolyzenei koncert végzett. Míg a nők a kiállításokat és színházi előadásokat kedvelik jobban (a női válaszolók 76%-a, a lehetséges legmagasabb, öt pontot adott a színházi előadásokra), addig a férfiaknál inkább a könyvtári szolgáltatások álltak kiemelkedő helyen (közel 78%-uk öt pontra értékelte), emellett a zenei programok, koncertek és az ismeretterjesztő előadások is népszerűek körükben (utóbbinál 33% értékelte öt, 55% négy, és csupán egy személy — az összes megkérdezett férfi 11%-a — minősítette egy pontra.) Ami azonos a két nem ízlését illetően, az az erős passzivitás a komolyzenei koncertek iránt. Az iskolai végzettség tekintetében megfigyelhető volt, hogy az alacsonyabb képesítésű válaszadók (általános iskola és szakmunkásképző) inkább a színházi darabokat és a könnyűzenei koncerteket preferálják, a magasabb végzettséggel rendelkezők az előbb említettek mellett kedvelik a könyvbemutatókat, az ismeretterjesztő előadásokat és a kiállításokat is. A komolyzenei koncertek itt is a legalacsonyabb helyen végeztek. Ezzel a programtípussal ugyanis csak egy nagyon szűk réteget lehet elérni, jelen esetben az alanyok csupán 40%-a érdeklődik nagyon (5) és eléggé (4) a komolyzene iránt.

Kíváncsi voltam arra is, hogy a válaszadók általában kivel látogatják a kedvelt programokat. A többség a párjával (60%) és a barátokkal (46%) jár főleg ezekre az eseményekre, szinte alig mennek egyedül vagy csoporttal, ez az alacsony értékek választásából is látszik (66% csoporttal, 50% egyedül megy legkevésbé). Esetünkben a család sem opció, hiszen a megkérdezett alanyok nagy részének gyermeke már felnőtt, vagy más városban tanul, így nagyon ritkán járnak együtt ilyen rendezvényekre. Meglepő, hogy a férfi interjúalanyok közel felénél jellemző, hogy családdal látogatják a programokat, míg a nőket főleg a párjuk (66%) vagy egy-egy barátjuk (47%) kíséri el. A 30-as korosztályra jellemzőbb, hogy fele-fele arányban főleg egyedül vagy a barátokkal látogatják a programokat. A 40-es korcsoportban levőket leginkább párjuk vagy családjuk kíséri a rendezvényekre (72%-64%), az 50-es korosztályt szintén párjuk (55%) vagy barátaik (66%), és végül a 60-as korcsoportban levők barátaikkal mennek vagy teljesen egyedül (50%-50%).

Az interjúalanyok 66%-a havonta átlagosan 10 ezer Ft-nál is kevesebbet költ kulturális programokra (lásd 3. sz. ábra). Hét személy volt, aki akár 20-30 ezer Ft-ot is kiad és egy fő volt, aki 20-30 ezer Ft-ot. Két interjúalany egyáltalán semmit sem költ kulturálódásra

egy hónap alatt. Ami itt általánosságban megfigyelhető volt, hogy a magasabb képesítéssel rendelkező válaszadók költési hajlandósága magasabb volt.

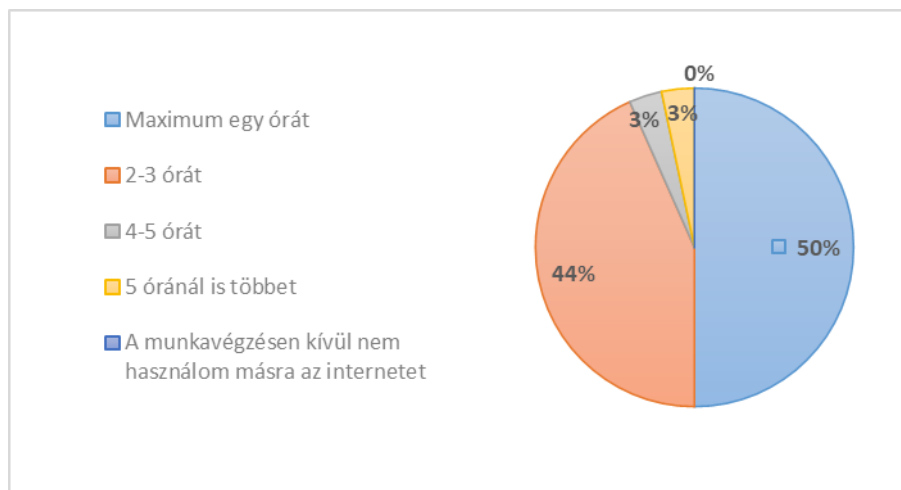
3. ábra: A kutatásban résztvevő interjúalanyok költési hajlandósága (fő), N=30

Forrás: Saját szerkesztés, 2023

Az interjúalanyok 90%-a azért látogatja az adott programot, mert érdeklődik iránta. Egy fő a társaság miatt megy el ezekre az eseményekre, ketten munkahelyi kötelességből. Olyan személy, aki egyáltalán nem látogat kulturális programokat, nem volt az interjúalanyaim között. Így elmondható, hogy a megkérdezettek nagy része, vagyis 90%-a beosztástól és iskolai végzettségtől függetlenül csak azért látogatja ezen programokat, mert érdeklődik irántuk. A szabadidős célú internethasználat tekintetében egyértelműen megmutatkoztak a generációs különbségek. A 30-49 éves korosztály naponta átlagosan 2-3 órát tölt el az interneten, az 50-69 év közötti személyek pedig napi szinten 1-1 órát.

4. ábra: Szabadidős céllal internetet használók aránya (%), N=30

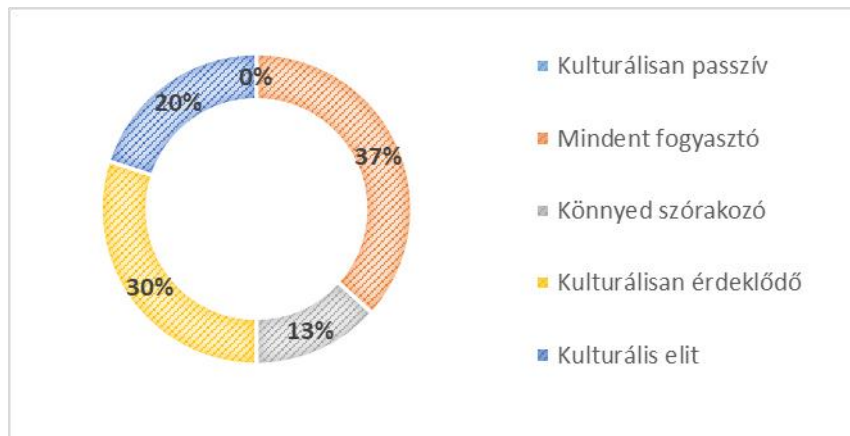
Forrás: Saját szerkesztés, 2023

A 4. sz. ábrán is látható, hogy a válaszadók fele maximum egy órát internetezik, 44% 2-3 órát is, és 1-1 fő 4-5 órát vagy öt óránál többet is. A TV adások és a streamingszolgáltatók használatával való filmnézés tekintetében ismét kirajzolódnak a korosztálybeli eltérések.

A fiatalabb generációra inkább jellemző a streaming szolgáltatók használata. A 30-40-es korosztály közel 42%-a 2-3 órát vagy akár annál többet is TV-zik az interneten. Az 50-69 éves korosztály 61%-a például egyáltalán nem használja ezen alkalmazásokat. A TV adásoknál pont fordítva látható. A megkérdezettek közül kilenc fő egyáltalán nem néz TV adásokat, 10 fő napi egy órát, szintén 10 fő 2-3 órát, illetve egy személy akár 4-5 órán át is TV-zik.

A kérdőív második blokkjának utolsó részében a korábban bemutatott 2008-as, Jelenítés a magyar kultúra állapotáról című kutatás öt kultúrafogyasztói csoportja közül az egyikbe kellett magát elhelyeznie a válaszadónak. Az elsőt, vagyis a kulturálisan passzív csoportját senki sem választotta. A Mindent fogyasztók rétegével 11 válaszadó tudott azonosulni. Ők már szívesen látogatnak el a plázába, könyvtárba és az átlagosnál többször mennek kiállításokra, múzeumba. A könnyed szórakozók szegmensébe az a négy fő sorolta magát, aki vágyik a szórakozásra, szívesen jár sporteseményekre, szórakozóhelyekre. A kulturálisan érdeklődők csoportjába a megkérdezettek 30%-a helyezte el magát. Ők azok, akik szívesen mennek könyvesboltba, plázába, moziba. S végül a kulturális elithez hat személy tartozik, ők már az átlagos embernél sokkal többször látogatnak művelődési házakba, színházba, alternatív színházba, könyvesboltba. Itt megfigyelhető volt, hogy a kulturális elit csoportjába tartozók magasabb iskolai végzettséggel rendelkeznek (1 fő PhD-fokozattal, 4 fő egyetemi és 1 fő főiskolai diplomával rendelkezik). A csoportok megoszlását az 5. számú ábra szemlélteti.

5. ábra: A kutatásban résztvevő interjúalanyok kultúrafogyasztói csoportjai (%), N=30

Forrás: Saját szerkesztés, 2023

A kapott válaszokat megvizsgálva az interjúalanyok kultúrafogyasztói csoportba való önbesorolása nagyrészt megfelel a tényleges kultúrafogyasztási szokásainak. A kulturális elit tekintetében megfigyelhető volt, hogy az ebbe a csoportba magukat sorolók 100%-a jár kultúraközvetítő intézményekbe, elégedett is a városi programkínálattal és el is utazik más városba kulturális céllal. Ők elhivatott szakemberek, hiszen magas az NMI-s képzéseken való részvételük aránya (84%-16%) és a munkájukra is hobbiként tekintenek (100%). Ami érdekes ennél a kultúrafogyasztói szegmensnél még, hogy a színház, könyvtár, múzeum, könnyűzenei koncertek mellett nagy érdeklődést mutatnak a komolyzenei

koncertek iránt is (84%). A könnyed szórakozók válaszaiban érezhető az érdektelenség, hiszen fele-fele arányban elégedettek a városi kínálattal és utaznak el más településekre. A megkérdezettek teljes körének legkedveltebb programjai közé a színházi előadások és koncertek sorolhatók. Észrevehető körükben az is, hogy csak a legnagyobb városi rendezvényeken vesznek részt (Kanizsai Bor-és Dődölle Fesztivál- 100%, Város napja-75%). A kulturális érdeklődők csoportja a kapott válaszok alapján kevésbé aktív, hiszen 88% mindenféle egyéb ok nélkül egyszerűen csak érdeklődik az adott program (főleg színházi előadás, mozi, ismeretterjesztő előadás) iránt, de csak 77% hajlandó arra, hogy más város kulturális rendezvényét is felkeresse. A csoport felületes érdeklődését mutatja az is, hogy a csoportba tartozók 55%-a elégedett csak a város kulturális szolgáltatásaival. Végül a mindent fogyasztók tekintetében konstatálható, hogy nagyon vegyes érdeklődést mutatnak a programok iránt, hiszen a színházi előadások és a múzeumi kiállítások mellett kedvelik például az ismeretterjesztő előadásokat is, valamint különösen magas körükben az internethasználat aránya (100%). A válaszadók ezen csoportjának teljes köre (100%) jár kultúraközvetítő intézményekbe és vesz részt a saját rendezvényeken. 90%-uk el is utazik másik városokba, így az átlagnál aktívabbnak mondható a kultúra iránti érdeklődésük.

A munkahellyel és a rendezvényekkel kapcsolatos felmérés

A kérdéssor harmadik blokkja azt vizsgálta, hogy az interjúalanyok részt vesznek-e a saját intézmény kulturális programjain, ha igen, ennek mi az oka, illetve amennyiben nem, ez mivel indokolható. Megkérdeztem azt is, hogy a szabadidejükben mely kultúraközvetítő intézmény rendezvényeire mennek el a legszívesebben. A saját eseményeken a válaszadók 96%-a vesz részt a szabadidejében. Egy személy volt, aki nem jár vissza a saját programokra, ő ezt időhiánnyal indokolta. A megkérdezettek nagy része azért jár szívesen, mert a munkájára hobbiként tekint (63%), illetve mert közös program a kollégákkal (60%). Két fő csupán munkahelyi kötelességből látogatja ezen eseményeket. Mivel itt több válaszlehetőség megjelölése is lehetséges volt, így voltak, akik azt a lehetőséget is kiválasztották, hogy számukra az is egy fontos szempont, hogy nem kell megváltani a belépőjegyet (30%). Hat fő családi programként tekint rá, egy személy presztízsből jár, és egy fő azért, mert túl sok a szabadideje. A válaszadók nagy része a KKK intézményeibe látogat el a legszívesebben (70%), a második helyen a Könyvtár áll (43%), majd a Múzeum (30%) és végül 16-16%-al a Honvéd Kaszinó és VOKE. A válaszadók mindannyian maximális pontos adtak a saját munkahelyük által szervezett kulturális programokra.

Igényfelmérés

A strukturált interjú kérdéssorozatának utolsó blokkjában azt szerettem volna felmérni, hogy a kutatásban résztvevők mennyire elégedettek Nagykanizsa nagyrendezvényeivel és egyéb kulturális szolgáltatásaival, látogatják-e azokat, illetve más városba elutaznak-e ugyanezzel a céllal. Fontosnak tartottam kideríteni, hogy az adott intézmények dolgozói hiányolnak-e bármit a saját programkínálatból és van-e valamilyen újító gondolatuk annak érdekében, hogy a város kulturális élete fejlődhessen.

A megkérdezettek 73%-a elégedett Nagykanizsa kulturális kínálatával. 13 fő úgy gondolja, hogy sokszínű és változatos programkínálatot biztosít a város minden korosztály számára, mindenféle közönségigényt kielégítő módon. Öten azt válaszolták, hogy a vizsgált intézmények is mind kihozzák magukból a maximumot és a lehetőségeikhez mérten színvonalas és tartalmas lehetőségeket kínálnak. Két fő szerint, aki keres, biztosan talál is magának megfelelő rendezvényt, hiszen a város elegendő mennyiségű kulturális szolgáltatást kínál. Az életkori sajátosságok tekintetében megállapítható, hogy a négy korcsoport közül a 40-49 évesek a legkevésbé elégedettek a város nyújtotta kulturális lehetőségekkel (50%), ez talán amiatt lehet, mert ők érzik át legjobban a gyermekeiken keresztül azt a kilátástalan helyzetet, hogy nincs egy közösségi tér a fiataloknak, ahol össze tudnának jönni és kulturáltan szórakozni. Általánosságban elmondható az is az eredmények alapján, hogy a magasabb végzettséggel rendelkező interjúalanyok nagyobb arányban elégedettebbek a kulturális lehetőségekkel, mint az alacsonyabb képesítésűek (80%-55%). Sőt, ha a beosztást vizsgáljuk, a hét magasabb beosztásban lévő dolgozó közül mindenki elégedett. Nyolc fő elégedetlen Nagykanizsa kulturális szolgáltatásaival. Közülük négy válaszadó gondolja úgy, hogy a fiatalok számára túl kevés a programlehetőség, hárman több könnyűzenei koncertet szeretnének ismertebb előadókkal, ketten pedig azt nyilatkozták, hogy városi szinten nem elég színes a programkínálat. Egy-egy válaszadó a következő indokokkal szolgált: több színvonalasabb produkcióra lenne szükség; több városi nagyrendezvényt kellene szervezni; több színházi élményre vágyik; érdektelenek a mostani programok. Részletek az interjúkból:

„Régen több városi nagyrendezvényt szerveztek, a mostani kínálatot kevésnek tartom.” (Egyéb munkatárs, Thúry György Múzeum, szóbeli közlés, 2022.10.25.)

„Érdektelen programokat hoznak, ami jó, az meg drága.” (Szakalkalmazott, Halis István Városi Könyvtár, szóbeli közlés, 2022.11.23.)

A városi nagyrendezvényeken való részvétel aránya pozitívnak tekinthető. Az interjúalanyok nagy része korábban is részt vett és a jövőben is részt szeretne venni a Kanizsai Bor- és Dödölle Fesztiválon, a Város napja programsorozaton és az Adventi forgatag eseményein. Népszerű még a Kanizsai Sörfesztivál és a Nagykanizsai Országos Fánkfesztivál is. A Sárkányhajó Bajnokságon a megkérdezettek kevesebb, mint fele vett részt korábban. (lásd 3. sz. táblázat)

3. táblázat: A felsorolt városi nagyrendezvényeken való részvétel és részvételi szándék megoszlása (fő), N=30

A rendezvény megnevezése	Korábban részt vettek (fő)	Részt vesznek a jövőben is (fő)
Kanizsai Bor- és Dődölle Fesztivál	30	30
Város napja	29	29
Adventi forgatag	26	27
Nagykanizsai Országos Fánkfesztivál	21	19
Sárkányhajó Bajnokság	13	14
Kanizsai Sörfesztivál	23	23

Forrás: Saját szerkesztés, 2023

Kifejezetten kulturális céllal a válaszadók 83%-a utazik el egy másik városba. Megfigyelhető, hogy főleg beosztott pozícióban lévő válaszadók nem látogatnak el másik településre, közülük ketten szakalkalmazottak, hárman egyéb dolgozók. A három megadott hely közül Zalaegerszeg és Keszthely a legkedveltebb úti cél, ide évente, félévente és negyedévente is több válaszadó (70%) látogat el. Zalaegerszegre három fő, Keszthelyre pedig négy fő nem jár kulturális céllal. A fővárosi kulturális intézményekkel kapcsolatosan kisebb az érdeklődés, hiszen hat fő egyáltalán nem jár, s a többiek is inkább ritkábban látogatják ezeket (soha-30%; évente-20%; fél évente-16%; negyedévente-13%). Voltak egyéb válaszok is. Évente például az alábbi helyszíneket keresik fel a válaszadók: Veszprém, Szolnok, Szeged, Hévíz, Székesfehérvár, Szekszárd, Varasd, Kapronca, Veresegyház, Tótszentmárton, Balatonszemes, Vasvár, Balatonboglár, Siófok, Ördögkatlan Fesztivál. Félévente utaznak Hévízre (2 fő), Kaposvárra (1 fő), Dunaújvárosba (1 fő), Zalakarosra (1 fő) és a kisebb Balaton-parti településekre (1 fő). Negyedévente a következő helyeket keresi fel egy-egy válaszadó: Kaposvár, Székesfehérvár, Pécs. Egy személy volt, aki a kisebb Balaton-parti településeket havonta is látogatja.

A saját intézményből hiányolt programok tekintetében számomra meglepő eredmények születtek. Ugyanis a megkérdezettek kevesebb, mint fele, konkrétan 44%-a elégedett csak a programkínálattal. Ez az egyes intézmények dolgozói körében a következőképpen alakult: A Könyvtár összes, vagyis 10 megkérdezett alkalmazottja közül három fő egyáltalán nem hiányol semmit, négy fő közkedvelt írókkal való író-olvasó találkozót szeretne, egy személy pedig úgy gondolja, hogy ismeretterjesztő előadásokat (pl.: klímaváltozásról) lehetne inkább felvenni a repertoárba, egy fő koncertekkel színesítené a Könyvtár kínálatát, szintén egy fő pedig informatikai jellegű programokat szeretne szervezni (például 3D nyomtatóval kapcsolatos ismerkedés). A Honvéd Kaszinó egyik munkatársa egyáltalán nem hiányol semmit, míg a másik alany az operát venné fel a programok közé. A KKK-ból négy fő elégedett a jelenlegi (valóban sokszínű) programkínálattal, egy fő a Jazzfesztivált hívná újra életre, mely 1973-2015 között Nagykanizsa egyik legismertebb nemzetközi fesztiválja volt. A válaszadók közül 6-an a könnyűzenei koncerteket, 3-an a fiataloknak

szóló programelemeket bővítenék, illetve egy-egy fő a musicalek és táncszínházi előadások, illetve ismeretterjesztő előadások számát növelné. A Múzeum öt megkérdezettje közül a többség, vagyis három fő elégedett a jelenlegi lehetőségekkel, sőt, úgy gondolják, sok esetben túl is teljesítik az elvárt mennyiséget. Egy személy a nyári napközis táborokat vezetné be, egy pedig a komplex családi programokat gyarapítaná. A VOKE esetében volt csak példa arra, hogy mindkét megkérdezett dolgozó elégedett volt a jelenlegi repertoárral.

Az utolsó kérdéssel azt mértem fel, hogy a saját intézménnyel kapcsolatos újító gondolatokon kívül lenne-e a megkérdezetteknek a város kulturális életének fellendítése érdekében innovációs javaslata. A válaszlehetőségek között négy konkrét opció szerepelt, de ezek mellett egyéb felvetések is születtek. A válaszadók többsége (63,3%) programkínálat tekintetében szolgált ötletekkel. Itt főleg a fiataloknak szóló programokat hiányolja a megkérdezettek közel 24%-a. Emellett felmerültek még a következő ötletek is, hozzávetőlegesen a válaszadók 20%-nál: nagyobb volumenű koncertek, színházi előadások és fesztiválok, melyek sokkal több embert tudnának megmozdítani. Két interjúalany a zenei fesztiválokat, borkultúrával kapcsolatos programokat és főzőversenyeket hiányolja. Két fő véleménye az volt, hogy a nemrég megépült Kanizsa Aréna is helyet adhatna több nagyobb volumenű koncertnek. Volt olyan válaszadó is, aki azt tartaná a legfontosabbnak, hogy a kultúráközvetítő intézmények kapjanak nagyobb pénzügyi forrást, hogy minőségibb előadókat tudjanak meghívni. Egy-egy fő a következőket javasolta: a rendezvények korosztályoknak megfelelő kialakítása; szélesebb körű kínálat biztosítása; közösségi tér létrehozása a fiataloknak; a több napos fesztiválokat váltsa fel több kisebb koncert kevesebb fellépővel, musicalekkel és színpadi darabokkal tarkítva; ismeretterjesztő sorozat városi szinten. Az egyik interjúalany a kérdéssor ezen részénél megjegyezte: "Úgy érzem, hogy meghal a város." (Szakalkalmazott, Halis István Városi Könyvtár, szóbeli közlés, 2022.11.21.) Egy másik válaszadó ugyanakkor ezt nyilatkozta: „Ennél több rendezvény nem kell.” (Vezető, VOKE Kodály Zoltán Művelődési Ház, szóbeli közlés, 2022.10.05.)

A második legtöbb ötletet a kommunikációval kapcsolatban fogalmazták meg az interjúalanyok, összesen 15-en. A következő elképzelésekkel álltak elő: Hatékonyabb marketingtevékenység (3 fő); több fizetett hirdetés használata (1 fő); városi szinten több nyilvános reklámtábla és megállító tábla kialakítása (1 fő); molinó-és plakátkihelyezési lehetőség biztosítása a kulturális intézményeknek(2 fő); a havi programfüzetek szervezettebb kihelyezése és utókövetése (1 fő). Ez mind-mind valóban nagyon hasznos javaslat. Két-két fő felvetette, hogy korosztályokra szabva kellene a kapcsolatot tartani a közönséggel, vagyis a fiatalokkal online, az idősebbekkel személyesen, illetve, hogy hatékonyabbá kellene tenni a kultúráközvetítő intézmények közötti kommunikációt és kooperációt annak érdekében, hogy ne legyen egymásra szervezés. Végül ezen témakörben egy-egy fő a következő tervekkel állt elő: a közösségi médiában és az országos médiában való megjelenések számának növelése; a külső kommunikáció erősítése például az intézményegységeket bemutató és népszerűsítő kiadványok készítésével minimum három nyelven. Volt egy olyan személy is a válaszadók között, aki elmondta, hogy a város és a kultúráközvetítő intézmények kommunikációja is rossz, mert számos programról ő is csak utólag értesül.

A következő az infrastruktúra kérdésköre volt. Itt 13-an nyilvánítottak véleményt. A legtöbben, vagyis négy fő javasolná a vizsgált intézmények technikai felszereltségének korszerűsítését (hang-és fénytechnika), hárman pedig egy olyan applikáció vagy weboldal létrehozását szorgalmazzák, ahová minden intézmény fel tudná tölteni a saját programjait előre, így elkerülhetőek lennének a programütközések. Szintén három megkérdezett gondolja úgy, hogy hiányoznak a városból az információs táblák, szükségesnek tartanák minimum a kulturális intézmények táblákkal való jelzését. További egy-egy személy a következőket javasolta: egy fedett szabadtéri helyszín létrehozása a nyári rendezvényekhez; egy busz kijelölése, amely a rendezvények helyszínére szállítja az érdeklődőket; az intézmények teljes akadálymentesítésének megvalósítása (vakok és gyengénlátók, hallássérültek számára technikai felszereltség); megoldás keresése a parkolóhely hiányra városszerte. A KKK egyik munkatársa a következőről számolt be: „Jelenleg az egész városban parkolóhelyhiánnyal küzdünk, illetve hiányolom az információs táblákat is a városban, például az sincs kitéve, hogy a Kulturális Központ merre van.” (Egyéb munkatárs, Kanizsai Kulturális Központ, szóbeli közlés, 2022.10.17.)

A szolgáltatások kapcsán is érkeztek innovációs javaslatok. A vizsgált személyek közül ketten hiányolják az intézményükből a büfé és a kávéautomata meglétét, illetve egyikük olvasósarkot is kialakítana. További problémák megoldását vetették még fel: szabadtéri színház és kertmozi hiánya (1 fő); online szolgáltatások fejlesztése (1 fő); a tömegkultúra háttérbe szorítása, helyette a minőségre való törekvés (1 fő); közösségépítés segítése kulturált terek létrehozásával (1 fő).

A négy meghatározott témán kívül öt fő a következő egyéb ötleteket fogalmazta meg: a civil szektor nagyobb bevonása (1 fő) és több szponzor és támogató felkutatása (1 fő); a vezetett és tematikus túrák hiánya (1 fő). Az egyik interjúalany szerint az a legnagyobb probléma, hogy az emberek nagyon kevés szabadidővel rendelkeznek ezért mutatnak érdektelenséget a programok iránt. Egy másik személy pedig azt mondta, hogy a kulturális szférában dolgozók alulmotiváltak, s ezen csak a fizetések növelésével lehetne változtatni. Az egyik válaszadó nagy igazságot fogalmazott meg: „Anyagi háttérrel kellene biztosítani, enélkül nem tud kiteljesedni a programkínálat.” (Egyéb munkatárs, Kanizsai Kulturális Központ, szóbeli közlés, 2022.10.14.) Ezen ötletek többsége valóban csak anyagi támogatás segítségével tudna megvalósulni, fenntartó általi hozzájárulás lenne feltétlenül szükséges, de szponzorok és támogatók bevonását is szorgalmazni kellene az egyes intézmények részéről.

Összegzés

A kutatás keretében két hipotézis került megfogalmazásra. Az első feltevésben azt szerettem volna bizonyítani, hogy a vizsgált intézmények alkalmazottjai azért nem látogatják szívesen a saját és a többi intézmény rendezvényeit, mert kevés szabadidejük van és túlságosan leterheltek. A hipotézis nem igazolódott be, hiszen az interjúalanyok 93,3%-a, vagyis 28 fő munkaidőn kívül is szívesen jár kultúráközvetítő intézményekbe. A saját munkahely rendezvényeire szintén a vizsgált 30 személyből 29 rendszeresen ellátogat szabadidejében. Kizárólag egy fő nem vesz részt a saját intézménye programjain, melyet időhiánnyal indokolt. Azon alanyok közül, akik visszajárnak a rendezvényekre, 29 fő azért

szerepet visszamenni, mert a munkájukra hobbiként is tekintenek, itt kifejezetten a szakalkalmazottakra kell gondolni. Ezen válaszokból leszűrhető, hogy a megkérdezett szakmai munkatársak többsége szereti a hivatását. Vannak, akik azért látogatnak vissza a saját intézmény rendezvényeire, mert egy közös program a munkatársakkal. Voltak olyan személyek, akik az ingyenes belépőjegy miatt vesznek részt munkaidőn túl a programokon, illetve vannak, akik családjukkal való közös programként tekintenek ezen eseményekre. A megkérdezettek 70%-a a Kanizsai Kulturális Központ rendezvényeit látogatja előszeretettel, a második helyen a Könyvtár szolgáltatásainak igénybevétele áll, majd a Thúry György Múzeum, végül a Honvéd Kaszinó és a VOKE programjait látogatják. Feltételezhetjük a kapott adatokból, hogy az alkalmazottak leterheltsége nem olyan mértékű, hogy emiatt ne térnének vissza saját munkahelyükre munkaidőn kívül. Kiderült az interjúk során, hogy egyik interjúalany sem rendelkezik a munka és a család mellett túl sok plusz szabadidővel, ám még ez sem kizáró ok számukra, hogy részt vegyenek a számukra kedvelt programokon.

Második feltételezésem sem nyert bizonyosságot, ugyanis nem igaz az állítás, hogy az öt intézmény dolgozóinak vizsgált köre szívesebben jár el más városba kulturális céllal azért, mert nincsenek megelégedve a város kulturális kínálatával. A megkérdezettek többsége, 73%-a elégedett a város kulturális programkínálatával. A vizsgált dolgozók többsége úgy gondolja, hogy színes és változatos kínálatot biztosít a város, ahol minden korosztály találhat számára kellemes időtöltést. Őt válaszadó gondolja úgy, hogy a kultúraközvetítő intézmények is a maximumot nyújtják, minőségi és bővelkedő programokat szolgáltatnak. Azok akik nincsenek megelégedve, főleg a fiataloknak való programokat és közösségi tereket hiányolják, emellett könnyűzenei koncerteket, sokszínűbb programkínálatot, több színvonalasabb produkciót, színházi előadást és városi nagyrendezvényeket látnának szívesen a városban. A városi nagyrendezvényeken résztvevők aránya is árulkodó, hiszen a koronavírus okozta veszélyhelyzet előtt és után is szívesen eljártak a helyi nagyobb rendezvényekre. A többség főleg a Kanizsai Bor- és Dődölle Fesztiválra, a Város napjára, az Adventi forgatag rendezvényeire és a Kanizsai Sörfesztiválra látogat előszeretettel. Az interjúalanyok 83%-a gyakorta ellátogat más városokba is azért, hogy kifejezetten egy kulturális programon vegyen részt. Viszont ez nem egyenesen arányos a kijelentéssel, hogy ezt azért teszik, mert nincsenek megelégedve Nagykanizsa kulturális lehetőségeivel. A válaszadók közel fele elégedett a saját intézménye programkínálatával is, nem hiányolnak különösebben semmit. Akik a másik táborba erősítik, ők úgy gondolják, hogy a fiataloknak szóló eseményeket és könnyűzenei koncerteket kellene felvenni a munkahely repertoárjába. Annak ellenére, hogy a kutatásban résztvevők többsége elégedett a város által kínált kulturális szolgáltatásokkal, többen mégis szolgáltak fejlesztési ötletekkel és főleg a programkínálaton javítanának.

A kutatásban résztvevők ötleteit szem előtt tartva a következő javaslatokat fogalmaztam meg Nagykanizsa kulturális innovációja kapcsán: Közös kulturális applikáció vagy weblap létrehozása lenne szükséges annak érdekében, hogy a kulturális intézmények egymás programjait figyelembe véve tudják tervezni a saját rendezvényeiket. A vizsgált intézményeken túl a Polgármesteri Hivatal Szervezési Csoportja és a különböző civil szer-

vezetek is használhatnák az applikációt. Emellett szükséges lenne negyedéves vagy fél-éves gyakorisággal kerekasztal beszélgetéseket szervezni a korábban már említett érintetteknek kulturális mediátor bevonásával a célzottabb programszervezés végett. Javasolom továbbá egy workshop szervezését különböző ifjúsági és ifjúságsegítő csoportok bevonásával, az Y és Z generáció kulturális intézményekbe való bevonása céljából. Szükséges volna a marketingszempontrú fejlesztés. Itt elsősorban a köztéri hirdetési felületekre, nyilvános reklámtáblákra, plakátkihelyezési lehetőségek korszerűsítésére gondolok. Valamint egy elengedhetetlen promóciós elem is hiányzik a vizsgált intézmények marketing-eszközei közül, mégpedig a minimum kétnyelvű, intézményeket bemutató kiadvány. Végül az infrastruktúra modernizációját szorgalmaznám. Az intézmények szempontjából fontos lenne a teljeskörű akadálymentesség megvalósítása és a korszerű technikai felszereltség megléte. Emellett városszerte szükséges lenne a kulturális intézményekhez irányító táblák kialakítása is.

Irodalomjegyzék

- Antalóczy, T., Füstös, L., & Hankiss, E. (2010). *Mire jó a kultúra? Jelentés a magyar kultúra állapotáról*. Magna Produkció.
- Bernáth, J. (szerk.). (1999.). *Művelődéstudomány (szöveggyűjtemény)*. Janus Pannonius Tudományegyetem Tanárképző Intézete.
- Bourdieu, P. (1984). *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. Routledge & Kegan Paul.
- Gans, H. J. (1974). *Popular culture and high culture*. Basic Books.
- Halis István Városi Könyvtár (n.d.-a). *Halis István Városi Könyvtár 1999-2003*. Belső dokumentáció.
- Halis István Városi Könyvtár (n.d.-b). *Kálvin téri főépület*. <https://hivk.hu/index.php/elerhetosegek/foepulet/> Letöltés dátuma: 2023. március 30.
- Halis István Városi Könyvtár (n.d.-c). *Hogyan lettünk a 2003. év könyvtára?* Belső dokumentáció.
- Halmos, I. (2011). *Nagykanizsai Honvéd Kaszinóért Alapítvány létrejötte és működése (1996-2011)* [Diplomamunka, Pécsi Tudományegyetem, Felnőttképzési és Emberi Erőforrás Fejlesztési Kar]
- Honvéd Kaszinó. (n.d.). *Média*. <https://honvedkaszinó.hu/category/programok/media/> Letöltés dátuma: 2023. március 25.
- Hunyadi, Zs. (2005). *Találkozások a kultúrával 7. Kulturálódási és szabadidő eltöltési szokások, életmód csoportok*. Magyar Művelődési Intézet-MTA Szociológiai Kutatóintézet. <https://mek.oszk.hu/15900/15918/15918.pdf>
- Kanizsai Kulturális Központ (n.d.). *Rólunk*. <https://kanizsaikultura.hu/kkk/rolunk/> Letöltés dátuma: 2023. március 30.
- KultStat (n.d.). *Közművelődési, könyvtári és múzeumi adatgyűjtések 2008-2021-ig*. <https://kultstat.oszk.hu/#/home/public> Letöltés dátuma: 2023. március 26.
- Sági, M. (2010). Kulturális szegmentáció: „mindenevők”, „válogatóság”, „egysíkúak” és „nélkülözők”? Az „omnivore-univore” modell alkalmazhatósága Magyarországon. In Kolosi, T. & Tóth, I. Gy. (szerk.): *Társadalmi riport 2010* (pp.288-311). TÁRKI. <https://www.tarki.hu/hu/publications/SR/2010/>
- Pavluska, V. (2014). *Kultúramarketing. Elméleti alapok, gyakorlati megfontolások*. Akadémiai Kiadó.
- Pavluska, V. (2016). Milyen kultúrafogyasztók a magyarok? – A hazai kultúrafogyasztás átfogó mintázatai. In Fehér, A., Kiss, V. Á., Soós, M., & Szakály, Z., *EMOK XXII. Országos konferencia 2016 Tanulmánykötet* (pp. 435–445). Debreceni Egyetem Gazdaságtudományi Kar. <https://emok.hu/hu/tanulmany-kereso/konferenciakotetek/c-8:hitelesseg-es-ertekororientacio-a-marketingben>
- Száraz, Cs. (2015). *A Thúry György Múzeum Szervezeti és Működési Szabályzata*. Thúry György Múzeum.
- Száraz, Cs. (2022). *A Thúry György Múzeum 2022. évi szakmai munkaterve*. Thúry György Múzeum.

Századvég Politikai Iskola Alapítvány (2018). *Kultúrafogyasztás Magyarországon, 2017. Irodalmi áttekintés és primer kutatás*. <https://szazadveg.hu/2022.%20j%C3%BAlius%2011-ig%20R%C3%89GI/tarsadalom-tudomanyi-kutatocsoport/szazadveg-kutatas-kulturafogyasztas-magyarorszag-2017.pdf>

Thúry György Múzeum. (n.d.). *Gyűjtemények*. <https://tgy.m.hu/index.php/muzeumtortenet/gyujtemenyek>
Letöltés dátuma: 2023. március 25.

Vitányi, I. (1981). *Társadalom, kultúra, szociológia*. Kossuth Könyvkiadó.

Vitányi, I. (2006). *A magyar kultúra esélyei. Kultúra, életmód, társadalom*. MTA Társadalomkutató Központ. VOKE Kodály Zoltán Művelődési Ház (n.d.). *Bemutkozunk*. <https://kodaly.mk.hu/bemutkozunk> Letöltés dátuma: 2023. március 25.

Melléklet

1. sz. melléklet: Nagykanizsa kulturális életének vizsgálata, különös tekintettel a helyi kulturális intézményekben dolgozó alkalmazottak kulturális fogyasztási szokásaira című kutatás strukturált interjú kérdései, 2022

Forrás: Saját forrás

1. Demográfiai kérdések

1. Az Ön neme:

- Nő
- Férfi

2. Az Ön életkora:

- 18 év alatt
- 19-29 év között
- 30-39 év között
- 40-49 év között
- 50-59 év között
- 60-69 év között
- 70 év felett

3. Lakóhelye:

- Nagykanizsa
- Nagykanizsa vonzáskörzete
- Több mint 50 km-re Nagykanizsától

4. Melyik nagykanizsai kultúraközvetítő intézményben dolgozik?

- Halis István Városi Könyvtár
- Honvéd Kaszinó
- Kanizsai Kulturális Központ
- Thúry György Múzeum
- VOKE Kodály Zoltán Művelődési Ház

5. Mióta dolgozik az intézményben?

- Kevesebb, mint 1 éve
- 1-3 év között
- 4-5 év között
- 6-10 év között
- 10 évnél is régebben

6. Milyen munkakörben dolgozik jelenleg az intézményben?

.....

7. Jelenlegi beosztása:

- Beosztott
- Intézményegység-vezető
- Intézményvezető
- Gyes-en levő anyuka/apuka
- Nyugdíjas
- Egyéb:.....

8. A legmagasabb iskolai végzettsége:

- Általános iskola
- Szakmunkásképző
- Szakközépiskola, gimnázium
- Főiskola/ BA/ BSc
- Egyetem/ MA/ MSc
- PhD
- Egyéb:.....

9. Elvégezte-e a Nemzeti Művelődési Intézet bármely képzését?

- Igen, és peddig:
- Nem

II. Általános kultúrafogyasztói szokások vizsgálata

10. Szokott kultúraközvetítő intézményekbe járni a szabadidejében (pl. közművelődési intézmény, színház, könyvtár, múzeum)?

- Igen
- Nem

11. Milyen gyakran vesz részt a következő nagykanizsai kultúraközvetítő intézmények programjain szabadidejében?

	Hetente többször	Hetente	Havonta többször	Havonta	Negyed-évente	Fél évente	Évente	Soha
Halis István Városi Könyvtár								
Honvéd Kaszinó								
Kanizsai Kulturális Központ								
Thúry György Múzeum								
VOKE Kodály Zoltán Művelődési Ház								

12. Pontosan milyen rendezvényeken vesz részt/ melyik szolgáltatásokat veszi igénybe?

.....

13. Kérem értékelje, hogy mennyire érdeklik az adott kulturális programok!

	1 - legkevésbé		5 - leginkább		
	Egyáltalán nem érdekel	Kevésbé érdekel	Közepesen érdekel	Eléggé érdekel	Nagyon érdekel
Színházi előadás	1	2	3	4	5
Könyvtár	1	2	3	4	5
Múzeumi / egyéb kiállítás	1	2	3	4	5
Mozi	1	2	3	4	5
Könnyűzenei koncert	1	2	3	4	5
Komolyzenei koncert	1	2	3	4	5
Stand up műsorok	1	2	3	4	5

Irodalmi műsorok	1	2	3	4	5
Ismeretterjesztő előadások	1	2	3	4	5

14. Kérem rangsorolja, hogy kivel jár leginkább ezekre az eseményekre!

	1 - legkevésbé		5 - leginkább		
	1	2	3	4	5
Barátokkal					
Családdal					
Csoporttal					
Párossal					
Egyedül					

15. Havonta átlagosan mennyi pénzt költ kulturális programokra?

- Semennyit
- 10 ezer Ft-nál kevesebbet
- 10-20 ezer Ft között
- 20-30 ezer Ft között
- 30 ezer Ft vagy akár annál többet is

16. Milyen okból keresi fel a leglátogatottabb programokat?

- Presztízs / társadalmi elvárás
- Érdekel
- A társaság miatt megyek
- Családi program
- Munkahelyi kötelességből

17. Ha nem szokott kulturális programokat látogatni, mi ennek az oka?

- Nem érdekelnek a kulturális programok
- Nem vagyok közösségi ember
- Nincs az érdeklődésemnek megfelelő program a településen
- Mivel napi szinten a kultúrában dolgozom, nincs kedvem további rendezvényeket látogatni
- Nincs kivel elmennem és egyedül nem szívesen megyek el
- Nincs időm rá
- Drágának találom a belépőjegyeket
- Egyéb:.....

18. Egy nap a munkavégzésen kívül átlagosan hány órát tölt el az interneten (szabadidős céllal)?

- Maximum 1 órát
- 2-3 órát
- 4-5 órát
- 5 óránál is többet
- A munkavégzésen kívül nem használom másra az internetet

19. Naponta hány órát tölt TV-nézéssel?

- Maximum 1 órát
- 2-3 órát
- 4-5 órát
- 5 óránál is többet
- Nem nézek TV adásokat

20. Naponta hány órát tölt internetes streaming szolgáltatással való filmnézéssel (Netflix, HBO Max, Disney+)?

- Maximum 1 órát
- 2-3 órát
- 4-5 órát
- 5 óránál is többet
- Nem nézek filmeket streamingszolgáltatások használatával

21. Melyik kultúrafogyasztói csoportba sorolná magát a következők közül?

- „**Kulturálisan passzív**”, aki egyáltalán nem vesz részt kulturális jellegű rendezvényeken
- „**Könnyed szórakozó**”, akiben már felmerül a vágy valamiféle szórakozás iránt, gyakrabban el is jár például sporteseményekre, a plázába és szórakozóhelyekre
- „**Kulturálisan érdeklődő**”, aki kevésbé aktív, viszont szívesen eljár moziba és könyvesboltba is
- „**Mindent fogyasztó**”, aki az átlagnál szívesebben jár el kávéházba, moziba, múzeumba és egy-egy kiállításra, illetve szívesen eljár a plázába is
- „**Kulturális elit**”, aki az átlagos embernél sokkal többször eljár színházba, könyvesboltba, művelődési házakba, illetve alternatív színházakba is

III. A munkahellyel és a rendezvényekkel kapcsolatos felmérés

22. Részt szokott venni a saját intézménye kulturális rendezvényein munkaidőn kívül?

- Igen
- Nem

23. Amennyiben részt vesz a saját intézménye kulturális rendezvényein, ennek mi az oka? (Több válasz is megjelölhető!)

- Csak kötelességből veszek részt
- A munkám egyben a hobbim is
- Presztízsből
- Mert a vezetőség előtt jó színben szeretnék feltűnni
- Mert nem kell belépőjegyet váltanom
- Mert közös program a családommal
- Mert közös program a kollégáimmal
- Mert túl sok a szabadidőm

24. Amennyiben nem vesz részt a saját intézménye kulturális rendezvényein, ennek mi az oka? (Több válasz is megjelölhető!)

- Nem érdekelnek a kulturális programok
- Bár érdekel a kultúra, de nem kínál a saját intézményem az érdeklődésemnek megfelelő kulturális programot
- Munkaidőn túl nem szeretnék a kollégáimmal időt tölteni
- Nincs, akivel elmehetnék és egyedül nem szívesen megyek el
- Nincs időm rá
- Ingyenesen csak az éppen üresen maradt helyekre ülhetek, ha jobb helyet szeretnék, meg kell váltanom a belépőjegyet
- Egyéb:.....

25. Kérem, értékelje 1-5-ig terjedő pontokkal, hogy melyik nagykanizsai kultúráközvetítő intézmény programjain vesz még részt a szabadidejében a legszívesebben. Amely intézménybe egyáltalán nem szívesen jár 1, ahova a legszívesebben jár 5 pontot kapjon!

	Egyáltalán nem szívesen járok	Nem szívesen járok	Közepesen szívesen járok	Szívesen járok	Legszívesebben járok
Halis István Városi Könyvtár	1	2	3	4	5
Honvéd Kaszinó	1	2	3	4	5
Kanizsai Kulturális Központ	1	2	3	4	5
Thúry György Múzeum	1	2	3	4	5
VOKE Kodály Zoltán Művelődési Ház	1	2	3	4	5

IV. Igényfelmérés

26. Elégedett a városban elérhető kulturális szolgáltatásokkal, programokkal?

- Igen
- Nem

27. Ha igen, miért?

.....

28. Ha nem, miért nem?

.....

**29. Mely városi nagyrendezvényeken vett részt a koronavírus járvány előtt?
(Több válasz is megjelölhető!)**

- Kanizsai Bor- és Dödölle Fesztivál
- Város napja
- Adventi forgatag
- Nagykanizsai Országos Fánkfesztivál
- Sárkányhajó Bajnokság
- Kanizsai Sörfesztivál
- Egyéb:.....

30. Mely városi nagyrendezvényeken tervez részt venni a jövőben? (Több válasz is megjelölhető!)

- Kanizsai Bor- és Dödölle Fesztivál
- Város napja
- Adventi forgatag
- Nagykanizsai Országos Fánkfesztivál
- Sárkányhajó Bajnokság
- Kanizsai Sörfesztivál
- Egyéb:.....

31. Elutazik-e más városokba annak érdekében, hogy részt vegyen a helyi kulturális rendezvényeken?

- Igen
- Nem

32. Ha igen, mely városokba utazik és milyen gyakorisággal?

	He- tente	Ha- vonta több- ször	Ha- vonta	Ne- gyed- évente	Fél évente	Évente	Soha
Zala- egerszeg							
Keszt- hely							
Buda- pest							
Egyéb, éspedig:							

33. Milyen kulturális rendezvényeket, programokat hiányol a saját intézménye programkínálatából?

.....

34. Ön szerint mivel lehetne vonzóbbá tenni/fejleszteni Nagykanizsa kulturális szolgáltatásait? Kérem, válaszát indokolja!

- Programkínálat.....
- Kommunikáció.....
- Szolgáltatások.....
- Infrastruktúra.....
- Egyéb:.....

Gyárfás Orsolya

*SZOKNYÁS AKHILLEUSZ, FÉRFIRUHÁS SZEMIRÁMISZ:
A TRAVESTIMENTO ESZKÖZE METASTASIO LIBRETTÓIBAN*

Absztrakt

A tanulmány fókuszpontjában Pietro Metastasio (1698–1782) életműve áll, mely a XVIII. század operaművészetének kiemelt műfaja, az opera seria meghatározó szövegtörzset adta. A tanulmány célja az itáliai barokk opera egy közkedvelt színpadi eszköze, a travestimento (azaz az ellentétes nem álcájának felöltése) használatának vizsgálata Metastasio műveiben. A travestimento a korai barokk operában bevett színpadi eszköz volt, mely a nemi határok átlépésével rendszeresen homoerotikus epizódok színpadra vitelét tette lehetővé. A XVIII. század fordulóján az Accademia dell'Arcadia köréből meginduló operai „reformmozgalom” az ehhez hasonló, erkölcsstelennek tekintett cselekményelemek eltörlését, az opera morális és esztétikai „megtisztítását” célozta. A tanulmány e reformmozgalom kontextusában, és a kora barokk operairodalomból származó korábbi művekkel összehasonlítva elemzi Metastasio két nagy „travestimento”-szüzsét feldolgozó librettóját (*Semiramide riconosciuta*, *Achille in Sciro*). A tanulmány a szövegek elemzésén keresztül Metastasio a travestimento transzgresszív potenciálját célzatosan semlegesítő stratégiáit emeli ki: az álca sosem felszabadító, hanem kényszerű, lealacsonyító élményként való értelmezését, a homoerotikus epizódok következetes ellehetetlenítését, a nemi és szexuális identitás ambivalens megjelenítésének alapvető hanyagolását. A kutatás arra mutat rá, hogy az Arcadia-féle operareform és Metastasio páratlan életműve hogyan „tisztította meg” az itáliai opera színpadát a velencei opera karneváli kicsapongásaitól, megteremtve az udvari környezetben elvárt illemhez szigorúan illeszkedő opera seria műfaját.

Kulcsszavak: opera seria; Metastasio; travestimento

Bevezetés

„Prima donna-cirkusz, élénk transzszexuális látványosságok körítésével” – jellemezte Richard Taruskin (2005) sommásan a korai barokk operát az Oxford History of Western Music lapjain. A Taruskin által festett kép nyersen, de hatásosan ragadja meg a XVII. századi itáliai opera egy jellegzetes, népszerű aspektusát: a nemi kategóriák határainak fészegetését és rendszeres átlépését. A korai barokk operának ezek a transzgresszív gesztusai többféle módon valósulhattak meg: részben a szereposztás gyakorlatában, az olyan szerepkörök esetében, melyek szándékosan ütköztették a szerep és az előadó nemét (ilyen a *nutrice*, azaz a dajka szerepköre, melyet jellemzően tenorok énekeltek), részben pedig az operák cselekményében, a travestimento eszközének használatával. A travestimento,¹ azaz az ellentétes nem álcájának felöltése bevett cselekményelem volt: a korabeli

¹ Szó szerint és általános használatra értelmében egyszerűen 'álruha', a fogalom az olasz opera kontextusában azonban elsősorban a cross-dressing jelenségét fedti (a nadrágszerep „en travesti”). Mivel a „travesti/travestire” szavak magyar megfelelői (travesztia,

operajátszás központjának számító velencei operaházak színpadán a szexuális kicsapongások és a nemi ambiguitással való játék egyik legkedveltebb eszközeként szolgált, amely a század végére heves kritika tárgyává is tette az opera reformerei körében (Heller, 1998, p. 68). Tanulmányomban ennek az ellenreakciónak a XVIII. századi itáliai nagyoperára, az opera seriára gyakorolt hatását vizsgálom, a műfaj egy meghatározó alkotója, Pietro Metastasio (1698–1782) munkásságán keresztül mutatva be azt, hogy e dramaturgiai eszközök hogyan semlegesíti az udvari etikettet és jó ízlést a színpadon is megkövetelő seria műfaja.

A travestimento hagyománya az itáliai színjátzásban

A travestimento használata az olasz színháztörténetben a reneszánsz *commedia dell'arte* és a *commedia erudita* műfajaiig visszanyúló tradíció része. A *commedia erudita* esetében jellemzően (bár nem kizárólag) a női szereplők öltöttek magukra férfi álruhát, a travestimento lehetőségét szigorú korlátok közt gyakorolva: a másik nem álcája „egy konkrét cél elérésére használt eszköz” volt, „egy unortodox, abnormálisnak tekintett identitásváltás, mely olyan zavart jelzett, amit a színmű végkifejletének helyre kell hoznia.” (Günsberg, 1997, p. 53) Az itáliai reneszánsz színház nemi reprezentációit vizsgáló Maggie Günsberg (uo.) rámutat, hogy a travestimento a *commedia erudita*-ban egyszerre szolgált a nemi kategóriák kereteinek pillanatnyi megkérdőjelezését, majd a status quo visszaállításával ugyanazon kategóriák megerősítését. A travestimento a *commedia*-ban és a kora barokk itáliai (elsősorban: velencei) operában egyaránt olyan eszközként működött, mely az ellentétes nem zárt vagy ellenőrzött szférájához engedett hozzáférést, és ennek következményeként rendszeresen homoerotikus epizódok színrevitelének szolgált apropójául. A *commedia erudita*-val szemben a velencei opera színpadán sokszor nem a női, hanem a férfi szereplők öltötték fel az ellentétes nem álcáját. A korszak ünnepezt zeneszerzője, Francesco Cavalli (1602–1676) operái közül így például a *La Calisto*-ban Giove Diana istennőnek álcázza magát, hogy az istennőt kísérő nimfát elcsábíthassa, az *Elena*-ban Menelao amazonnak öltözik, hogy Elena bizalmába férkőzzön, az *Alca* pedig olyan sikeres, hogy az „amazonnak” magának is udvarlója akad. A nemi és szexuális identitásoknak ez az „átjárhatósága”, szabados kezelése, a bevett rend szisztematikus felforgatása egyértelműen kapcsolható (Rostand, 1991; Heller 2003) az operajátszás kijelölt időszakához: a karnevál „teljes kéjnek, kicsapongásnak, és testiségnek [szentelt] periódusához.” (Heller, 2003, p. 7)

A XVIII. század fordulóján meginduló „operareform” szellemi–művészeti bölcsője, a római *Accademia dell’Arcadia*, mely igyekezett felszámolni „a hagyományos operaköltészetnek a seicento rossz ízlését mutató (...) valószínűtlenségeit és erkölcstelenségeit” (Strohm, 1997, p. 122), a velencei operának a fentiekhez hasonló, erotikus helyzetkomikumra építő drámai szituációit egyértelműen ezen „erkölcstelenségek” közé sorolta. Az *Arcadia*-féle reform széleskörű, elsősorban a szövegre vonatkozó változásokat követelt az

transzvesztitizmus) alapvetően más fogalmakat fednek, a tanulmányban az elemzett színházi jelenség leírására a travestimento fogalmát használom, ezen szűkebb, az ellentétes nem álcáját jelölő értelemben.

esztétikai és morális szempontból is elégtelennek tekintett opera műfajában: az arisztotelészi tragédiaelmélet elveinek következetes alkalmazását (így a tragikum és komikum szétválasztását, valamint a tér, idő, és cselekmény egységének megtartását), az itáliai értelmiség által ismert és tisztelt francia klasszicista drámák által felmutatott jó ízlés, illendőség és dramaturgiai valószínűség követelményeinek szem előtt tartását, valamint egy finom, emelkedett költői stílus megteremtését (Cotticelli & Maione, 2009). A cél olyan operalibrettók megalkotása volt, melyek önmagukban is irodalmi értékkel bírtak, és megzenésítés nélkül is megállhatták a helyüket a színpadon. Ez utóbbi kitétel maradéktalanul a reformirányzat és a XVIII. századi operajátszás meghatározó alkotója, Pietro Metastasio esetében valósult meg – ahogy azt Metastasio műveinek a magyar iskolai színjátszásban való népszerűsége is mutatja (Bagossi, 2011; Pintér, 2019).

A travestimento használata nem szűnt meg a XVIII. század operaszínpadán: a velencei opera tradícióját folytatta Vivaldi Domenico Lalli librettójára komponált *Arsildája* (lásd Strohm, 2016), illetve ugyanezen hagyomány örökségének tekinthetőek Händel a londoni színpadokra komponált operái, mint az *Alcina* vagy a *Partenope*. A „komoly opera” és „vígopera” műfaji kategóriáinak elkülönülésével megszülető nápolyi *commedia per musica* a *commedia eruditához* hasonlóan előszeretettel alkalmazta a női travestimento eszközt (Treadwell, 1998). Az „operareform” fő alkotóinak munkásságában azonban jelentősen háttérbe szorult a travestimento eszköze; kezelése és dramaturgiai szerepe pedig látványos változásokon ment át, melynek érzékletes példáját adja Metastasio munkássága. A Metastasio-librettók értelmezéséhez elengedhetetlen egyben az életrajzi kontextus ismerete: Metastasio 1730-tól haláláig a bécsi udvar koszorús császári költője volt, műveinek legtöbbjét VI. Károly és Mária Terézia szolgálatában, a császári udvar ünnepeire (az uralkodói család tagjainak névnapjára, esküvőkre) szerezte. Az az elvárás, hogy librettói a jó ízlést és az udvari etikettet kövessék, és morálisan kifogástalan történeteket vigyenek színre, Metastasio számára egyrészt természetesen az Arcadia követendő színházesztétikai ideálját testesítették meg, melynek hatása már a bécsi korszak előtt megszülető *Semiramidében* is jól érezhető. Ugyanez az elvárás azonban egyben a Habsburg-udvarban való művészeti tevékenység elengedhetetlen követelményét is jelentette. Charles Burney Metastasio-életrajza csaknem önkéntelenül, de érzékletesen világít rá az alkotói intenciók és a befogadói közeg elvárásai tekintetében tapasztalható egybeesésre: „VI. Károly Metastasióban olyan emberre lelt, aki a császár erkölcs, dekorum és illendőség iránti szeretetét megerősítette és buzdította.” (Burney, 1971, p. 298)

A huszonhat librettót számláló Metastasio-korpusz legfontosabb alkotásai közül mindössze három műben fordul elő travestimento: kettő a korai korszak operáiban, az 1726-os, Velencében bemutatott *Siroéban*, illetve az 1729-es, a római karneválra szerzett *Semiramidében*, míg a harmadik az 1736-os, Mária Terézia és Lotaringiai Ferenc esküvői ünnepeire írt *Achille in Sciróban*.² Az elemzés szempontjából elsősorban a *Semiramide* és az *Achille* érdekes: a két operával Metastasio ugyanis olyan jelentős művészettörténeti

² A barokk operairodalom egy közkedvelt szűzségét, a Lodovico Ariosto *Őrjöngő Lórántjából* merítő Ruggiero és Bradamante történetét dolgozza fel az 1771-es *Il Ruggiero*, melyben a harcos hölgy, Bradamante – Ariosto történetének megfelelően – férfi ruhában, lovagi fegyverzetben jelenik meg. A mű Metastasio életművében és a korszak operatörténetében egyaránt marginális jelentőségű, ezért itt nem elemzem.

tradícióval bíró szüzséket dolgoz fel, amelyek témája épp a travestimento aktusa, a nemi ambiguitással és a nemi prezentációval való játék. A Semiramide Szemirámisz babiloni királynő mítoszt dolgozza fel, aki férfiruhát öltve saját fiának adja ki magát, hogy magához ragadhassa a birodalom irányítását, míg az Achille a trójai háborút megelőző azon epizódot jeleníti meg, melynek során Tétisz fiát Szkírosz szigetén, Pyrrha néven (az operában: Pirra) lánynak álcázva rejt el, hogy megakadályozza a háborúban való részvételét. Metastasio librettóiban nyomon követhetőek a nemek ábrázolásának alapvetően megváltozó normái: ezeket az alábbiakban Wendy Heller kutatásaira támaszkodva mutatom be.

Szemirámisz az operaszínpadon

Szemirámisz babiloni királynő mitikus alakja meghatározó volt a XVII. századi itáliai értelmiségnek a nők szerepét tárgyaló diskurzusában. Szemirámisz a nőgyűlölő és a nőket támogató szerzők munkásságában egyaránt jelentős szerepet játszott: az adott értelmezőtől függően testesítette meg a saját nemének korlátait meghaladó nő legpozitívabb és legnegatívabb személyiségjegyeit. Szemirámisz egyszerre lehetett a rátermett, bátor uralkodó és győztes hadvezér mintaképe, és a hataloméhes, kéjsóvár, vérengző, s még vérfertőzésre is vetemedő nő elrettentő példája (Heller, 2003). Ez utóbbi esetben egy nő számára „illetlen” ambíciója, a férfiak által végezhető tevékenységek kisajátítása, illetve azok iránti affinitása tette Szemirámisz alakját fenyegetővé. Saját neme korlátainak feloldása, áthágása nem csak a természetes rend felforgatása miatt volt problematikus, hanem azért is, mert a transzgresszív aktus egyértelműen negatív hatással volt a környezetében lévő férfiakra is: „A szexuális agressziót és transzvesztitizmust hangsúlyozó diskurzus elmélyítette a női hatalom veszélyét [...] [Semiramide] haditettei szexuális hódításokkal fűződnek össze, melyek együttesen vezetnek az őt körülvevő férfiak nőiessé válásához és megsemmisüléséhez. A mítosz legsötétebb változataiban mindig csaknem ugyanaz a folyamat megy végbe: [nőként] a hagyományosan férfi tevékenységekben való jártasság androgunitást és transzvesztitizmust eredményez, ezek a transzgressziók pedig elkerülhetetlenül vonják maguk után a csábítás, kasztráció, vérfertőzés, gyilkosság és anarchia rémét.” (Heller, 2003, pp. 222–23)

A Wendy Heller által elemzett 1670-es velencei *La Semiramide*³ a Szemirámisz-mítosz cselekményelemeinek csaknem teljes katalógusát felvonultatja: Semiramide kisajátítja fia identitását (az ifjút magát női álca felvételére kényszeríti), magához ragadja a hatalmat, hadsereget vezet, és a velencei opera divatjához méltóan a cselekmény egy pontján elcsábítja fia kedvesét is. Az opera végére Nino természetesen visszanyeri mind férfi identitását, mind királyi hatalmát – de csak azután, hogy Semiramide a „férfias” nő létlehetőségeinek minden szélsőségét kiélvezheti.

Metastasio Semiramidéje ennek az ellentmondásos, problematikus, és rendkívül markáns személyiségnek csak pusztá vázát tartja meg. A *Semiramide riconosciuta* alapvetően kerül minden szélsőséges jellemábrázolást: megtartja ugyan a cselekmény kiindulópontjaként azt, hogy Semiramide szerepet és identitást cserél fiával, az opera fókuszpontjába

³ A mű Antonio Cesti 1667-es, Andreas Moniglia *La Semirami* című librettóját megzenésítő operájának átdolgozott változata volt, Giovanni Marco Antonio Ziani komponista és Matteo Noris librettista közös munkája.

ugyanakkor nem Semiramide haditettei, uralkodói rátermettsége, vagy lehetséges szexuális transzgressziói kerülnek, hanem egy, a Semiramide férfi álcája által csak alig bonyolított szerelmi háromszög. Giovanni Moniglia és Matteo Noris librettójával szemben Semiramide álcája kevéssé bizonyul meggyőzőnek: mindkét korábbi udvarlója, Scaltice és Sibari is első látásra felismerik, míg az opera női mellékszereplője, Tamiri nem érdeklődik iránta. Metastasio tudatosan lehetetlenít el minden homoerotikus tónusú interakciót: Semiramide ugyan férfi öltözetben lép fel a mű során, azonban minden, a közte és korábbi udvarló között zajló interakció során a férfiak egyértelműen nőként kezelik őt, alapvetően elejét véve bármilyen, a nemi identitás ambiguitásával való játéknak. Amikor Scaltice vonzalmat érez a még álcázott Semiramide iránt, Metastasio (1729/2018) művében már nem egy komikus, homoerotikát sejtető (vagy Noris librettójához hasonlóan expliciten megjelenítő) epizód alapjául szolgál, hanem a férfi számára épp Semiramide kilétét bizonyítja, mely egyben megerősíti saját heteroszexualitását is:

“SCALTICE

E così cieco Sibari sei, non la ravvisi in Nino?

[...]

A me la scopre assai

il girar de' suoi sguardi

placidi al moto, il favellar, la voce,

la fronte, il labro e l'una e l'altra gota

facile ad arrossir. Ma più d'ogn'altro

il cor che al noto aspetto

subito torna a palpitarmi in petto.”⁴ (I. 8, 324–32)

Az egyetlen olyan, Semiramidével korábban kapcsolatban álló férfi, aki előtt a nő kiléte az opera legvégéig titok marad, az fivére, Mirteo lesz – azaz az egyetlen férfi szereplő, akihez nem romantikus kapcsolat fűzi, így sem az álcázás, sem a felismerés nem idézhet elő problematikus helyzetet. Metastasio igen hatásosan elejét veszi annak is, hogy a férfinek álcázott Semiramide és Tamiri közt bármilyen „illetlen” kapcsolat jöhessen létre: túl azon, hogy Tamiri semmilyen vonzalmat nem érez az ál-Nino iránt, további biztosítékként szolgál a művön belül az, hogy Semiramide mintegy pót-apaként funkcionál, aki Tamiri halott apjának helyét betöltve gondoskodik a hercegnő kiházásításáról.

Ahogy a travestimento alapvetően transzgresszív potenciáljától megfosztott eszközzé válik az operában, úgy fosztja meg Metastasio egyben Semiramidét azoktól a maskulin tulajdonságoktól és tettektől, melyek a királynő alakját kivételessé és veszélyessé tették a XVII. századi közönség szemében. Metastasio Semiramidéja Noriséval ellentétben nem vergődik „Vénusz és Mars” között: két rövid utaláson kívül uralkodói tettei, hadvezéri sikerei nem kerülnek szóba, a cselekményének fókusza és egyben a szereplő motivációja

⁴ Ily vak lennél, Sibari, hogy nem ismered [Semiramidét] fel Ninóban? [...] Előttem leleplezi őt nyugodt tekintetének mozgása, beszéde, hangja, homloka, szája és könnyen piruló orcái. De minden másnál inkább a szívem, mely ez ismert arc láttán rögtön ismét dobog a keblemben. (A szerző saját fordítása)

kizárólag korábbi kedvesének visszahódítása. (Az, hogy Semiramide az opera során elsősorban intrikusként lép fel, szintén inkább női voltát hangsúlyozza, mintsem bármilyen, a nemének bevett kereteit átlépő jellemet.) A férfi szféra kisajátítása, ami a velencei operában a hatalomgyakorlás és a hadviselés aktusában testesült meg (Heller, 2003), Metastasiónál az államérdek/kötelesség és az érzelmek közti konfliktusban lelhetne párhuzamot, mely a metastasiói hősök (Artaserse, Tito, Alessandro...) számára oly meghatározó cselekményelem – ez azonban fel sem merül Semiramide és Scaltice viszonyának kezelésében. Semiramide az opera fináléjában, nyilvános lelepleződésekor mondott nagymonológja, mely uralkodói nagyságát és rátermettségét hivatott bizonyítani, olyan tettekre hivatkozik, melyeket az opera egyáltalán nem mutat be – meglétük mintegy biztosítékként szolgál annak, hogy Semiramide végül valóban királynőként léphessen fel és szerelmi történetét a viszony illendő kezelése érdekében elvárható házassággal zárja le.

A Semiramide cselekményét tükrözi a Siroében feltűnő travestimento-cselekményszál is: Emira hercegnő azért álcázza magát férfinak, hogy bejuthasson Cosroe király udvarába, és bosszút állhasson az uralkodón apja haláláért. A férfi identitás felvétele Emira számára is csak kényszerülte megoldás, elsősorban a nagyobb mozgástér–cselekvőképesség érdekében történik, céljaik elérésével pedig mindkét nő visszatér a normálisnak tekintett nemi prezentációhoz (és pozícióhoz). Érdeemes kiemelni, hogy a travestimento aktusát – például a *commedia* eruditával szemben (lásd Günsberg, 1997, p. 81)⁵ – nem követi semmilyen explicit reflexió vagy panasz a női létlehetőség korlátozottságáról. A nemi szerepek rendszere Metastasio librettóiban éppolyan magától értetődő és megváltozhatatlan, mint általában a metastasiói opera seriák által propagált – Martha Feldman (2007) szavaival: „természetesen, szükségszerűen, és mindörökké” létező (p. 24) – abszolutista társadalmi rend.

A szoknyás Akhilleusz

Az Achille in Sciro mintapéldája lehet a nemi szerepek metastasiói ábrázolásának, és egyben annak is, hogy milyen markánsan eltérő a travestimento megítélése attól függően, hogy az álcát felöltő szereplő a nemi hierarchiában adott pozíciójából „felfelé” vagy „lefelé” mozdul el. Míg a nők férfi-álcája, mely egy magasabb pozícióba lépést jelentett, mintegy tűrhető volt, amíg ezt az álcát végül le is vetették, addig a férfiak által öltött női álca, mint egy szükségszerűen alantas létmód felvétele eleve problematikus volt. Jean E. Howard az angol reneszánsz színházban megfigyelhető *cross-dressing* prezentációi kapcsán tett kijelentése nyugodtan kiterjeszthető a metastasiói seriára is: „Egy férfi számára a női öltözék felvétele a felsőbbrendű nem által lényegéből fakadóan birtokolt tekintély aláadását jelentette, mely egyben egy szégyenteljes helyzetbe is juttatta.” (Howard, 1993, p. 23)

A szégyen élménye meghatározó a női álca viselésére kényszerülő Achille esetében is. A travestimento mindenekfelett szégyenteljes azért, mert egy alsóbbrendű, alantas nemi

⁵ Megjegyzendő, hogy a *commedia* adott szereplői számára sem társadalomkritikai az ilyen panasz, hanem a nemi hierarchiát megerősítve az adott női szereplők épp annak a vágyuknak adnak hangot, hogy mennyivel jobb lenne férfinak lenniük.

állapotba kényszeríti, mely természetének alapvetően ellentmond: „Ma il cambiar di natura è impresa troppo dura.”⁶ (Metastasio, 1736/2018, I. 8, 239–40) A színleléssel el nem rejthető természet lesz a rejtőzködő Achillét lépre csalni készülő Ulisse legnyomósabb érve is amellet, hogy miért sikerül majd az ifjú hőst egy színlelt harccal öltözete leveté- sére készíteni: „Io so d'Achille l'indole bellicosa [...] e so che invano si preme un violento genio natio che diventò costume”.⁷ (Metastasio, 1736/2018, II. 1, 438–42). Szégyenteljes a női álca azért is, mert Achillét egy hipermaszkulin, a férfiasságát minden másnál jobban bizonyító tevékenységtől, a háborúzástól tartja távol. A szerelem itt – Metastasiónál ritka módon válik – a hőst nőiessé tevő, férfi identitásának kiteljesedésében megakadályozó dramaturgiai elemként jelenik meg: Achillét a szerelem a szégyenletes álruhához, a gyenge, megvetendő életmódhoz köti, mely az áhított hősi lét megélését, a hadi dicsőség és a hírnév szerzését teszi lehetetlenné. Nem véletlen, hogy Achille számára az álca elve- tése előtt az utolsó csepp Ulisse (nagyon célzatos) beszéde: „Chi d'onore sente stimoli in sen, chi sa che sia desio di gloria or non rimane. A pena restano e quasi a forza le vergini, le spose; e alcun che dura necessità trattien col ciel s'adira, come tutti gli dei l'abbiano in ira.”⁸ (Metastasio, 1736/2018, II. 7, 676–82)

A női álca viselése azonban Achille túlaradó maszkulinitásának még intenzívebb meg- nyilvánulásait is lehetővé teszi, paradox módon így férfi identitását erősíti meg. Metas- tasio librettója rendkívül érzékletesen állítja egymással szembe az Achille által megvetett női álcát és kívánt férfiúi létet: Achille, aki egyébként is rosszul túri a női álcát és egyre hiteltelenebbül játssza a fiatal lány szerepét, mindig akkor töri meg leginkább a nőiség illúzióját, amikor valamilyen, az általa idealizált maszkulinitást reprezentáló dologgal – fegyverrel, harcosokkal, legendás hősök példájával⁹ – találkozik. Így panaszkodik például nevelőjének, Nearcónak, mikor meglátja Ulisse hadihajóit, hogy elege van már magát min- dig a „gyáva szoknyában” („questa gonna imbelle”, Metastasio, 1736/2018, I. 3, 101) lát- nia, és így hánytorgatja fel Nearco és Deidamia egyaránt Achillének a szerepjátszásra való képtelenségét. Az alábbi két részlet azért is érdekes, mert gyors egymásutánban történik az I. felvonás során, újra és újra nyomatékosan megerősítve Achille maszkulinitását és a női álca iránti megvetését:

„NEARCO
È ver che amore
lo tiene a fren; ma se una tromba ascolta,
se rimira un guerrier, s'agita, avvampa,
sdegna l'abito imbelle.”¹⁰ (Metastasio, 1736/2018, I. 4, 124–27)

⁶ A természetet túl nehéz megváltoztatni. (A szerző saját fordítása)

⁷ Ismerem Achille harcias természetét [...] és tudom, hogy a veleszületett heves szellemet hiába próbálná bárki arra bírni, hogy változ- tassa meg szokásait. (A szerző saját fordítása)

⁸ Akit szíve becsületre ösztönöz, aki dicsőségre vágyik, nem marad most otthon. A szüzek, feleségek fájdalommal és mintegy erőszakkal maradnak csak, s az, akinek kemény szükségből kell hátramaradnia, dühös az égre, ahogy az istenek mind haragosak rá. (A szerző saját fordítása)

⁹ Ilyen lesz Héraklész: a II. felvonás 2. jelenetében Ulisse a hős szobrát nézve dicsóítja tetteit, tudva, hogy a közelben álló Achille figyel- mesen hallgatja, míg Achille magában tépelődik a halhatatlan hős dicsősége és saját helyzete közti éles ellentétet érezve.

¹⁰ A szerelem igaz, visszatartja ugyan, de ha trombitaszót hall, ha meglát egy harcost, izgalomba jön, fellángol, megveti a gyáva öltözé- ket. (A szerző saját fordítása)

“DEIDAMIA

Che val [la gonna], se la smentisce
 ogni tuo sguardo, ogni tuo moto. I passi
 troppo liberi son; troppo è sicuro
 quel tuo girar di ciglio. Ogni cagione
 basta a farti sdegnar; né feminili
 son poi gli sdegni tuoi. Che più? Se vedi
 un elmo, un'asta o se parlar ne senti,
 già feroce diventi,
 escon dagli occhi tuoi lampi e faville,
 Pirra si perde e comparisce Achille.”¹¹ (Metastasio, 1736/2018, I. 8, 229–238)

Deidamia recitativója egyszerre fogalmazza meg az ideális női viselkedésmódot, mely gyakorlatilag a szemérmes fiatal lányka képében testesül meg, és Achille teljes képtelenségét arra, hogy ahhoz igazodjon. Achillének a női álcán átütő maszkulinitása leplezi őt egyértelműen le a következő jelenetben Ulisse előtt, aki ezt a nyilvánvaló identitásavart használja majd fel arra is, hogy Achille kilétéről megbizonyosodjon, majd az ifjú önleplezését kiprovokálja. A II. felvonás – és egyben az opera – drámai csúcspontját adó epizód az európai képzőművészetben rendkívül népszerű, Akhilleusz életének a XVI. és XIX. század közt legtöbbször ábrázolt jelenetét adó téma volt (Heller, 1998). Ulisse kettős csapdát állít: a Licomede királynak szánt ajándékok közé egy pompás fegyverzetet is csempész, tudva, hogy Achille figyelmét az ragadja meg, majd egy ál-csatát indít meg a hajói körül. A csel beválik; a kitörő pánik során Achille egy szenvedélyes monológban veti el kezéből az addig a vendégek szórakoztatására felvett lantot, és ragadja meg a fegyvereket: a karddal a kezében fogja csak kijelenteni, hogy immár kezd önmagára ismerni (Metastasio, 1736/2018, II. 8, 768–69). Az opera utolsó felvonásában ezután már „feléledve, végre felélegezve” (Metastasio, 1736/2018, III. 1, 888–9), a „férfiatlan és lány” (Metastasio, 1736/2018, II. 5, 582) külsőtől megszabadulva küzdhet azért, hogy szerelmét is megtarthassa és remélt hősi hírnevéről se kelljen az otthon maradással lemondania. A vélt gordiuszi csomót pedig Licomede vágja át azzal, hogy Deidamiát hozzáadja Achilléhez, ugyanakkor kötelezi lányát, hogy engedje a hőst hadba vonulni a menyegző után: a lieto fine így nem csak a dicsőség és a szerelem megbékéltetéséről gondoskodik, hanem arról is, hogy Achille hősi maszkulinitása egészében helyreállhasson és kiteljesedhessen majd.

Ahogy a Semiramide kapcsán, úgy az Achille esetében is fontos, hogy Metastasio librettójának eszmeisége szöges ellentétben áll a XVII. századi operai tradícióval. Achille fenti ábrázolása, a női álcájával szembeni ellenérzése markáns eltérést jelent a témát feldolgozó két korábbi opera, a rendkívül népszerű, 1642-es *La finta pazzában* (Francesco Saccati, Giulio Strozzi) és az 1664-es *Achille in Sciróban* (Giovanni Legrenzi, Ippolito Bentivoglio) mutatott Achille-képétől. A két operában a női álca felvétele egyáltalán nem vezet a nemi identitás kríziséhez, sőt: Achille kifejezetten élvezzi nemi ambiguitásának lehetőségét, nem küzd az álca ellen, és Ulissét különösebb lelkesedés nélkül követi majd a

¹¹ Mit számít [a szoknya], ha minden pillantásod, minden mozdulatod megcáfolja azt. A lépteid túlzottan szabadok, túl magabiztos a tekinteted. Minden okot ad megvetésedre, és megvetésed sem nőies. S mi még? Ha egy sisakot vagy dárdát látsz, vagy csak hallasz róla, máris hevessé válsz, szikrázik a szemed, Pirra elveszik és megjelenik helyette Achille. (A szerző saját fordítása)

trójai háborúba (Heller, 1998). A XVII. századi tradícióval fordul szembe az Achille és Deidamia közti viszony ábrázolása is: az 1664-es Achille testi viszonyt ábrázol a két fiatal közt és egyben szinte magától értetődően, tudatosan használja ki a homoerotikus viszony sejtetésének lehetőségét. Metastasiónál ilyen természetesen fel sem merülhet: az álcázott Achille és Deidamia kapcsolatának ábrázolása mintapéldája lehetne annak az attitűdnek, melyet Judith C. Brown (1986) úgy írt le, mint „majdhogynem eltökélt hajlandóság a [leszbikusság] tagadására.” (p. 75) Brown érvelése szerint a nők közti szexuális viszony lehetőségét a jogi, teológiai, és orvostudományi szakirodalom sokkal kevésbé volt hajlandó figyelembe venni, vagy egyáltalán elképzelhető szituációként kezelni, mint a férfiak közti nemi érintkezéseket. Metastasiónál a testiség természetesen általában háttérbe szorul: az Achillében azonban explicite megnyilvánul az a kettős mérce, mely az azonos és ellentétes nemű párok közti érintkezések szemléletét illeti. Deidamia az I. felvonás során kijelenti, hogy míg Achille női álcát visel, addig kettejük szoros kapcsolata ártatlan és megengedhető, de nyomban elfogadhatatlanná válna, ha kiderülne, hogy Pirra álcája alatt Achille rejtőzik: „E che direbbe il genitor deluso? Una donzella sai che ti crede e si compiace e ride del nostro amor; ma che sarà, se mai, solo in pensarlo io moro, se mai scuopre che in Pirra Achille adoro.”¹² (Metastasio, 1736/2018, I. 1, 53–58). Licomede ebben a szellemben mutatja be úgy az álruhást Achillét Deidamia vőlegényének, hogy „È il tuo rivale”¹³ (Metastasio, 1736/2018, I. 13, 345), melyhez Deidamia magában hozzáteszi: „Ei parlava da scherzo e disse il vero.”¹⁴ (Metastasio, 1736/2018, I. 13, 349) A király kedélyes tréfálokzása, amely a „lányok” szerelmét ártatlan és problémamentes viszonynak tekinti, csak a III. felvonásban, Achille lelepleződése után fordul majd át neheztelésbe, s Teagene és Achille együttes kérése kell ahhoz, hogy Licomede végül engedélyezze Achille és Deidamia házasságát.

Érdekes – és Metastasio műveit tekintve némileg zavarba ejtő – azonban, hogy „Pirra” és Deidamia viszonyának semlegesítése ellenére mégis bekerül egy homoerotikus epizód a librettóba: Teagene herceg, Deidamia kérője beleszeret a vele szemben igen hevesen fellépő, még női álcáját viselő Achillébe. Az epizód az opera során lezárt, egyszeri cselekményelem marad, Teagene első találkozásuk után nem környékezi meg újra „Pirrát” s vonzalmának is csak magában ad hangot, mikor Achille már távozott a színről, a vasszigorral fenntartott illem így itt sem sérül. A jelenet dramaturgiai jelentősége így elsősorban annak megmutatásában merül ki, hogy Teagene nem különösebben elkötelezett Deidamia mellett, és egyben előrevetíti az opera zárlatát, melyben a herceg visszalép a házasságtól Achille javára. Az, hogy Teagene vonzalma sem engedheti meg a herceg bármilyen fizikai közeledését „Pirra” felé, és hogy nem merülhet fel az, hogy Achille akár tettetve, akár ténylegesen viszonozza az ifjú érdeklődését, érzékletesen mutatja, hogy a metastasiói esztétika alapvetően tér el a velencei operáétól. A travestimento transzgresszív jellegének a lehető legszigorúbb korlátok közé kell szorulnia: sem a „helyes” szexualitástól való (permanens) eltérést, sem a „helyes” érintkezési módok áthágását nem teheti többé lehetővé.

¹² S mit mondana a csalódott apa? Tudod, hogy leánynak hisz téged, szerelmünk kedvére való és neveteti, de mi lenne, ha, s már a gondolat is megöl, felfedezné, hogy Pirrában Achillét imádom? (A szerző saját fordítása)

¹³ Vetélytársad ő. (A szerző saját fordítása)

¹⁴ Tréfálkozva beszél s az igazat mondja. (A szerző saját fordítása)

Konklúzió

A fejére állított karneváli világtól a kimért udvari illendőségig: címszavakban így lehetne összefoglalni a travestimento használatának változását a velencei opera XVII. századi hagyományától a metastasiói opera seria műfajáig. A szövegkönyv tartalma magában természetesen korántsem fedi le az operai előadás egészét. A XVII–XVIII. században az itáliai operaélet legnépszerűbb előadói, a *castratók* dominanciája, illetve a kor e sztárkorszakokkal egybefonódó szopránhang-mániája továbbra is lehetővé tettek egy bizonyos fokú nemi „felcserélhetőséget”: mivel mind a férfi, mind a női főszerepeket szoprán/alt hangra komponálták, elvben bármilyen nemű énekes megszólaltathatta őket. Ha a szöveg szintjén nem (vagy legfeljebb nagyon ritkán) fordulhatott elő cross-dressing, a színpadon így ettől függetlenül megjelenhetett nő férfiszerepben, és (ritkábban) férfi nőszerepben (elsősorban a pápai államok területén, ahol nők nem léphettek fel a színházakban). Érdeemes megjegyezni ugyanakkor, ahogyan a közelmúltban Saskia Maria Woyke (2012) és Kordula Knaus (2011) kutatásai rámutattak: teljes nemi felcserélhetőségről korántsem lehet beszélni az opera seria előadói kultúrája kapcsán: a szereposztások a főszerepekben jellemzően továbbra is az előadó és a szerep nemének egyezését részesítették előnyben.

A rögzített szöveg és az előadói gyakorlatok lehetséges ütközéseinek és eltéréseinek tudatában is kijelenthető azonban, hogy a Metastasio-librettók vizsgálata láthatóvá tesz egy, a nemi és szexuális identitások megengedhető ábrázolásmódjait egyre szigorúbb mércékkel mérő rendszert, mely igyekezett ellehetetleníteni a nemi prezentációt és a szereplők egymás közti érintkezését illető minden cselekményelemet, mely az erkölcsnemesítő, hősi udvari opera színpadán illetlennek találtathatott.

Felhasznált források

- Bagossi, E. (2011). *Pietro Metastasio színpadi művei Magyarországon*. Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Brown, J. C. (1986). *Immodest Acts. The Life of a Lesbian Nun in Renaissance Italy*. Oxford University Press.
- Burney, C. (1971). *Memoirs of the Life and Writings of the Abate Metastasio, Vol. 3*: Da Capo Press. (Eredeti kiadás: London, 1796)
- Cotticelli, F. & Maione, P. (2009). Metastasio: the dramaturgy of eighteenth-century heroic opera. In Del-donna, A. R. & Polzonetti, P. (Eds.), *The Cambridge Companion to Eighteenth-Century Opera* (pp. 66–84). Cambridge University Press.
- Feldman, M. (2007). *Opera and Sovereignty. Transforming Myths in Eighteenth-Century Italy*. University of Chicago Press.
- Günsberg, M. (1997). *Gender and the Italian Stage*. Cambridge University Press.
- Heller, W. (1998). Reforming Achilles: Gender, »opera seria« and the Rhetoric of the Enlightened Hero. *Early Music* 26(8), 562–582. DOI: <https://doi.org/10.1093/earlyj/XXVI.4.562>
- Heller, W. (2003). *Emblems of Eloquence. Opera and Women's Voices in Seventeenth-Century Venice*. University of California Press.
- Howard, J. E. (1993). Crossdressing, The Theatre, and Gender Struggle in Early Modern England. In Ferris, L. (Ed.), *Crossing the Stage. Controversies on Cross-Dressing* (pp. 19–50). Routledge.
- Knaus, K. (2011). *Männer als Ammen – Frauen als Liebhaber. Cross-gender casting in der Oper 1600 bis 1800*. Franz Steiner Verlag.
- Metastasio, P. (July 3, 2018). *Semiramide riconosciuta, Roma, Zempel e de Mey, 1729*. Università degli Studi di Padova. <https://www.progettometastasio.it/public/testo/testo/codice/SEMIRAMI%7CP1%7C000> (Original work published 1729)

- Metastasio, P. (July 3, 2018). *Achille in Sciro, Vienna, van Ghelen, 1736*. Università degli Studi di Padova. <https://www.progettometastasio.it/public/testo/testo/codice/ACHILLE%7CP%7C000> (Original work published 1736)
- Pintér, M. Zs. (2019). *A történelmi dráma alakzatai a 16–18. századi magyar irodalomban*. L'Harmattan.
- Rostand, E. (1991). *Opera in Seventeenth-Century Venice. The Creation of a Genre*. University of California Press.
- Strohm, R. (1997). *Dramma Per Musica: Italian Opera Seria of the Eighteenth Century*. Yale University Press.
- Strohm, R. (2016). Le Roi Caché: Incognito in the Dramma per Musica. *Il Saggiatore musicale* 23(2), 163–188.
- Taruskin, R. (2005). Music In The Seventeenth And Eighteenth Centuries. *Oxford History of Music*. <https://www.oxfordwesternmusic.com/view/Volume2/actrade-9780195384826-div1-04004.xml> Letöltés dátuma: 2023. február 28.
- Treadwell, N. (1998). Female Operatic Cross-Dressing: Bernardo Saddumene's Libretto for Leonardo Vinci's „Li zite 'n galera” (1722). *Cambridge Opera Journal*, 10(2), 131–156.
- Woyke, S. M. (2012). Zur so genannten gegengeschlechtlichen Besetzungspraxis. *ACT – Zeitschrift für Musik & Performance* 3. https://www.act.uni-bayreuth.de/de/archiv/201203/06_Woyke_Knaus_et_al/index.html

Hecker Henrietta

*AZ UNIKORNISHAL ÉS EGYÉB MITOLÓGIAI ALAKOK, AVAGY EGY 18.
SZÁZADI FÖLDMÉRŐ SZAKMAI ÖNTUDATÁNAK VIZUÁLIS
BIZONYÍTÉKA*

Absztrakt

A Magyar Nemzeti Levéltár tagintézményeinek levéltár-pedagógiai foglalkozásain gyakran kerülnek olyan dokumentumok az érdeklődés középpontjába, amelyek lokális eseményeket mutatnak be. A tanulmányban az MNL Tolna Vármegyei Levéltárában őrzött két 18. századi, Vertics Ferenc által jegyzett másolati térkép vizsgálatának kettős célja volt: egyrészt segíteni, bátorítani szeretnénk a nem történelem szakos pedagógusokat is abban, hogy a levéltárat potenciális partnerként tekintsék a nem formális oktatás terén úgy, hogy megmutatjuk két térkép vizsgálatával azt, hogy mennyire széles azon vizsgálatok, ismeretek köre, melyet a levéltár biztosítani tud. Másrészt azt a hipotézist vizsgáltuk, hogy a vizsgált térképeken szereplő ábrák hordoznak-e a térképre vonatkozóan többletinformációt. A vizsgálat során meg kellett győződnünk a térképeken szereplő elemek egyediségéről, majd vizsgálnunk kellett a két térképrészlet egyéb párhuzamait, a vonatkozó antik mitológiai történeteket. Ezt követően az eredményeket össze kellett vetnünk a két térkép tartalmával, valamint a 18. század utolsó harmadában meginduló folyószabályozási munkálatokról való ismeretekkel. A vizsgálat eredményeképp megállapítható volt, hogy Vertics a két térképen látható képi részlettel egyértelmű véleményt nyilvánított a folyószabályozás munkálataival kapcsolatban. A kutatás eredményeivel bátoríthatja az iskola és a levéltár partneri viszonyainak fejlődését is.

Kulcsszavak: levéltár; térkép; ikonográfia

Bevezető

A Magyar Nemzeti Levéltár (a továbbiakban MNL) levéltár-pedagógusai munkájuk során azt az elképzelést képviselik, hogy a levéltári iratok közül nem kizárólag a szöveges tartalmaknak van helye az oktatásban. A levéltárakban megtalálható változatos és különleges történelmi források érdekes témát jelenthetnek történelemórákon túl számos más tantárgy számára is. Fontos ezért, hogy a levéltár-pedagógiai tevékenység fejlesztése során minél gyakrabban kerüljenek bemutatásra olyan dokumentumok, melyek segítségével egyszerre szólítjuk meg a történelem szakoson kívül a más tantárgyat tanító pedagógusokat is. Mivel a levéltár a könyvtárhoz és múzeumhoz képest kevésbé ismert közművelődési tevékenységét illetően, és nehéz (viszonylag) új szereplőként stabil pozíciókat kivívni a nem formális oktatás már működő intézményei mellett, így tevékenységünk során arra is koncentrálunk, hogy mi magunk mutassunk rá azokra a kapcsolódási pontokra, amelyek szinergikus hatást eredményezhetnek. A tanulmányban ezért olyan dokumentumrészlet került vizsgálatra, amelynek egyaránt vannak politika- és gazdaságtörténeti,

földrajzi vonatkozásai, de nem nélkülözi a művészet- és vallástörténeti mozzanatok sem, ugyanakkor alkalmas lehet irodalmi szempontú felhasználásra, szabad interpretálásra is. Az ikonológiai-ikonográfiai vizsgálat módszere ráadásul szintén több tantárgy módszertani repertoárjában is megtalálható, így levéltár-pedagógiai alkalmazása megfelelő dokumentumok segítségével szintén releváns. Az ikonológiai-ikonográfiai megközelítéshez fontos inspirációt nyújtott továbbá a tankönyvek képi forrásainak, illusztrációinak vizsgálati iránya. (Fischerné, 2009)

Az 1760-ban a Dunántúli Kerületi Tábla ülnökévé kinevezett Sigray Károly báró elnöklése alatt 1771-ben Fejér és Tolna vármegye kezdeményezésére megindultak többek közt a Sárvíz medrét érintő szabályozási munkák is (Virág, 2005). A szabályozással kapcsolatban mind Fejér, mind Tolna megye számára több térkép is készült. Jelen írás e térképek közül kettőnek egy-egy apró részletét vizsgálja.

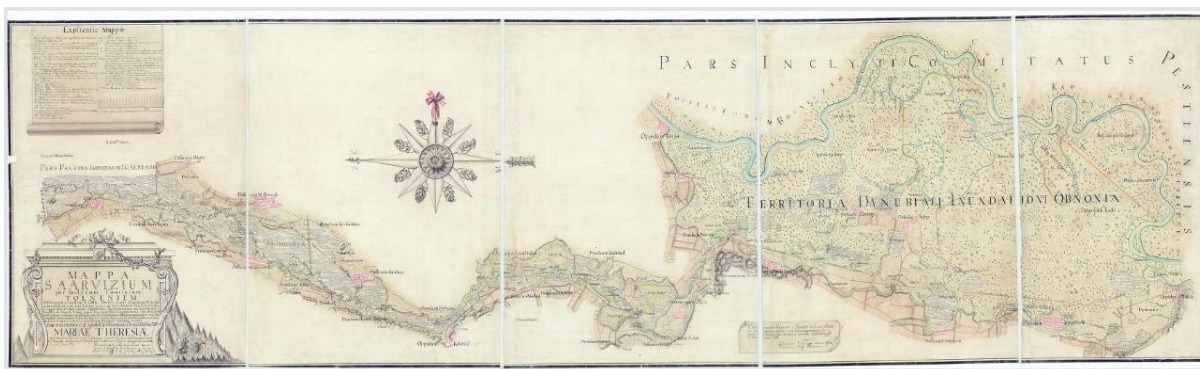
A térképek meghatározott céllal készített kommunikációs eszközök (Papp-Váry, 2012), melyek napjainkra közmegegyezésen alapuló ikonikus, és általában nyelvi jeleket (térkép tartalmának megnevezése, helyek megnevezése) tartalmaznak adott információ közlése érdekében. A térképészet fejlődése során kialakult gyakorlat szerint külön jelmagyarázattal is ellátják a térképeket. Minden olyan részlet, amely azt a célt szolgálja, hogy az információt minél pontosabban érthessük, a térkép elsődleges kommunikációs közlésének kell tekintenünk, függetlenül attól, hogy az nyelvi vagy vizuális jelként jelenik-e meg. Előfordulhatnak azonban a térképen olyan vizuális elemek, amelyek alapvetően nem jelentenek a térképhez kapcsolódó konkrét információt, szerepeltetésük a térképeken opcionális. Ilyen részleteknek tekinthetők a díszítő céllal megrajzolt részletek: keretek, kolofonok, egyéb illusztrációk.

A térképeken szereplő illusztrációk feladata azonban ettől eltérő, mivel alapvetően vizuális tartalmat szemléltetnek, egészítenek ki vizuális jelekkel. Ezek a sokszor művészi kivitelű vizuális jelek gyakran merítenek a mindennapi élet képei mellett mitológiai témákból, melyek a vallástörténeti-művészeti kommunikációs háttérrel támasztják alá az adott térkép tartalmát, ezért ezeket a térképek szerves részének kell tekintenünk. (Basics, 1998)

A térképek

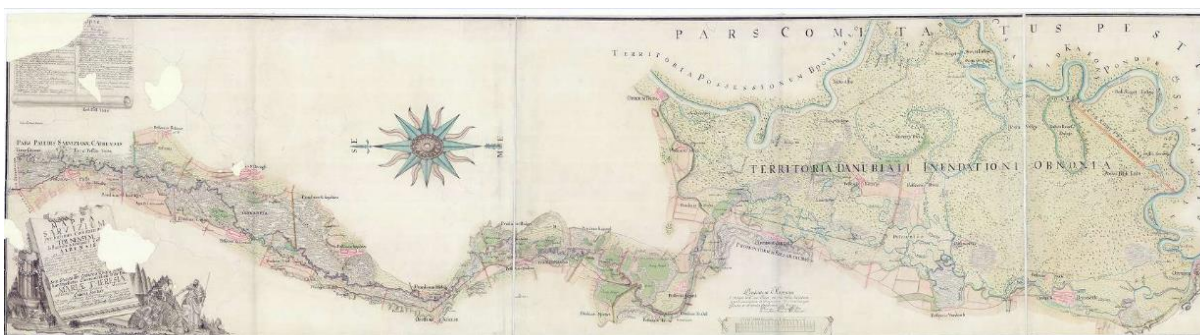
A vizsgálandó térképeink: a Mappa Sárvizium per Comitatum Tolnensem (továbbiakban „A”, ezen egy unikornishal szerepel) és a Mapa Sárvizium per Comitatum Tolnensem (továbbiakban „B”, amelyen egy három alakos csoport látható).

1. ábra: Mappa Sárvizium per Comitatum Tolnensem

Forrás: MNL TML XV 3 T. 131

2. ábra: Mapa Sárvizium per Comitatum Tolnensem

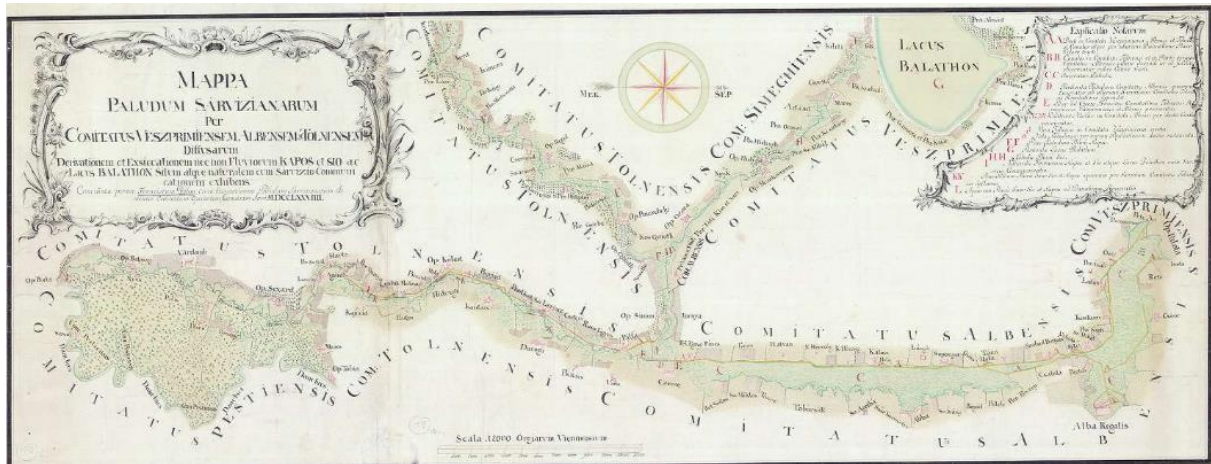
Forrás: MNL TML XV 3 T 130

A két térkép ugyanannak a térképnek, a Sárvíz folyó Tolna megyei szakaszát ábrázoló térképnek két változata. A térképek méretüket tekintve majdnem azonosak (239 x 69 és 234 x 63 cm, méretarányaik: 2100 bécsi öl:133 mm és 2400 bécsi öl:158 mm). A térképek eredetijét a kolofon szerint Böhm Ferenc kamarai földmérő készítette Krieger Sámuel és Deáky József királyi földmérők közreműködésével 1772-ben - bár az évszámot a térképek közül csak az „A” térképen olvashatjuk¹. A földabroszok a Sárvíz Fejér és Tolna megyei, valamint a Duna Tolna és Báta közötti szakaszát ábrázolják az árterekkel és a tervezett vízvezető csatornákkal, valamint a településekkel és malmokkal együtt. Mindkét térképen feltüntették, hogy másolati példányról van szó, melynek készítője Vertics Ferenc, Tolna vármegye geometrája. Az „A” térkép esetében a másolat 1792-re datálható, a „B” térképen nem található erre vonatkozó adat². Böhm Ferenc eredeti térképe nem maradt fent, fennmaradt viszont egy 1784-ben készült térképe, amely a Sárvíz, Sió és Kapos folyókat mutatja. (lásd 3. sz. ábra)

¹ A „B” térkép helyenként (a kolofonnál és a jelmagyarázatnál) sérült.

² A térképet az adatbázisba keletkezési év megjelölése nélkül, 1800-ra datálva vették fel. Ennek oka ismeretlen.

3. ábra: Mappa paludum Sárvizianarum per comitatus Veszprémiensem, Albensem et Tolnensem

Forrás: MNL TML XV 3 T 133

Tolna megye korabeli természetföldrajzi viszonyai

Tolna megye 18. századi természetföldrajzi viszonyairól érzékletes leírás olvasható Bél Mátyás: *Notitia Hungariae novae historico geographica* című munkájában (Kun, 1979). Bár a leírás majdnem 50 évvel megelőzi a térképek keletkezési idejét, a megye vízrajzi viszonyaira vonatkozó megállapításokat az 1770-90-es évekre is érvényesnek tarthatjuk. A leírás Általános rész Fizikai fejezetének IV. §-a foglalkozik a megye folyóival, sorrendben a Sárvízzel, a Sijóval³, a Kapossal és a Kupával⁴. A Sárvíz folyó neve mocsaras, posványos jellegére utal, környékét hosszabb bekezdésben mutatja be: mocsaras, nádas, a sár miatt áthatolhatatlan, a folyó medre mentén terjengős állóvizek találhatóak. Hasonló leírásrészletek olvashatók a Siónál és a Koppánynál.

A török uralom végével megindult a megye benépesítése: mind országon belülről, mind országhatáron kívülről érkeztek az új lakosok, akiknek sok és nehéz munka árán sikerült ismét bőségesen termő területeket kialakítaniuk. A 18. század második felére azonban egyrészt elegendő mezőgazdasági művelésbe vonható terület sem volt, másrészt a Sárvíz menti területek mocsaras jellege akadálya volt nemcsak a terület mezőgazdasági művelésbe vonásának, de a megfelelő infrastruktúra kialakításának is. Ezek is indokolták a megye vízrajzi viszonyainak átalakítását (Babai, 2010; Dóka, 1979).

A térképek vizsgálatáról

A térképek vizsgálata több szempont szerint is történhet. Az ikonológiai-ikonográfiai vizsgálat művészettörténeti szempontból térképek esetében ugyan nem jellemző, de a fent nevezett térképek ezt lehetővé teszik. A kolofonok mellett ugyanis olyan mellékalkalakok találhatóak, melyek túlmutatnak azokon a dekorációs céllal készült illusztrációkon, amelyek a térképen megjelenített terület gazdagságát pusztán a természeti kincsek megjelenítésével kívánják bemutatni. Mindkét térkép kolofonja mellett egy-egy mitológiai,

³ Ma: Sió.

⁴ Ma: Koppány

vagy annak tűnő jelenet látható, vizsgálatom e tárgyait ezért kiindulásképp a térképek illusztrációinak tekintem. Ezek az illusztrációk azonban a művészi élményen túl olyan közlést is hordoznak, amely segítségével bepillantást nyerhetünk abba, hogy miként gondolkodott Vertics a folyószabályozási munkálatokról.

Az ikonográfiai elemzés előtt meg kellett állapítani, hogy az illusztrációk szerepeltek-e eredetileg a térképen, és ha igen, kinek a munkái lehettek. Mivel az eredeti Bóhm-térkép helyett csak egy későbbi, 1784-es változat maradt fent, amelyen azonban nem látható illusztráció, át kellett tekinteni a Bóhm Ferenc, Krieger Sámuel és Deáky Ferenc által jegyzett térképeket. A vizsgálatba bevont térképállomány elsősorban a Magyar Nemzeti Levéltár Tolna Megyei Levéltárának (a továbbiakban MNL TML) térképállománya, másodszorban a Hungaricana adatbázisában szereplő térképek voltak⁵. A vizsgálat során párhuzamos térképnek tekintettem azokat, amelyeken a kolofonon és jelmagyarázaton kívül, illusztratív jellegű részletek – a vizsgálat e szakaszában tartalomtól függetlenül - láthatók.

A vizsgálat alapján megállapíthatóvá vált, hogy nincs olyan, Bóhm, Krieger vagy Deáky által készített térkép, amely illusztratív részeivel párhuzamot alkothatna az „A” és „B” térképpel, azaz az illusztrációk készítője legvalószínűbben a térképmásoló Vertics Ferenc lehetett⁶. Talán ennek az illusztratív készségnek adta kezdeti tanúbizonyságát Vertics a Lengyel településről készített térképén (Mappa terreni possessionis Lengyel MNL TML XV 3 T. 98), amelyen kolofonja mellett mitológiai alakok ugyan még nem, de az antik életérzést biztosító környezet már megjelenik.

Ugyanakkor a 18. század végi térképek között több olyat találunk, melyek kolofonjánál, esetleg szélükön gazdagon díszített jelenetek láthatók. Az illusztrációkat tartalmilag két csoportra oszthatjuk: egyik csoportjuk a térképen ábrázolt területek természeti kincseit, gazdagságát vagy egyéb jellemzőit életképekkel, állat- vagy növényábrázolásokkal hangsúlyozzák, míg a másik csoportban levő térképeken mindezt antik mitológiai jelenetekkel, jellemző isteni attribútumokkal felruházott alakokkal illusztrálják. Ezek az illusztrációk a megrendelő vagy az alkotó műveltségességét is a térkép részévé teszik. A vizsgált térkép-illusztrációk is ebbe a második csoportba tartoznak.

Az oktatási rendszerek fontos feladata volt minden korban a gyakorlati tudás átadásán túl a kulturális hagyományok továbbörökítése is (Halász & Annási, 2011). A 18. században mind az osztrák területen, mind hazánkban végzett hadmérnökök, bányamérnökök, geometrák magasan képzett, latin (és görög) nyelvet, valamint klasszikus irodalmi műveket ismerő értelmiségiek voltak (Pukánszky & Németh, 1997). Mérnöki tanulmányok folytatása elképzelhetetlen rajzkészség hiányában. Ez a rajzkészség megkövetelte a tervrajzok elkészítéséhez szükséges tudást, ugyanakkor lehetővé tette egyéni díszítőmotívumok, részletek invenciózus felhasználását is. Művészettörténeti szempontból a 18-19. század

⁵ Feltételezhető, hogy az adatbázisban megtalálható minden olyan fennmaradt korabeli, jó állapotban lévő térkép, amely jelentősebb építkezéshez (akár folyószabályozás, akár földesúri vagy vármegyei építkezés) készült. A széleskörű vizsgálatot indokolta, hogy a nevezett földmérők nemcsak Tolna megyében végeztek mérnöki munkákat, továbbá 18. századi térképek nem kizárólag levéltárakban találhatóak.

⁶ Hasonló párhuzam a Krieger Sámuel által 1776-ban készített, de Schneemann Ferenc által 1795-ben másolt MNL TML XV 3 T. 214 jelzetű, Mappa geographica exhibens fluvium Kapos per comitatum Tolnensem című térkép. Ebben az esetben sok hasonló vonást mutatnak a Kapos térképének keletkezési körülményei (pl. eredeti és másolati évszám, Tolna vármegyei munkaviszony, mitológiai tematika).

fordulója hazánkban a klasszicizmus, szentimentalizmus és romantika határa, a klasszikus görög-római eszmények, formák és tematika mellett már megjelennek az egyén igényeit, alkotói szabadságát hangsúlyozó művek is. Ezt a kettősséget tükrözik a térképek illusztrációi is. Ugyanakkor, mivel a hasonló illusztrációk nem elengedhetetlen részei a térképeknek, felvetik annak lehetőségét, hogy a rajzoló üzenetét tolmácsolják (Tevan, 1984), esetleg az egyéni szépérzék vagy művészi készség bizonyítékként szolgálnak.

Az „A” jelű térkép vizsgálata

A kézzel rajzolt térkép kolofonjának latin nyelvű felirata alapján az 1772-ben „Mária Terézia uralkodása alatt tekintetes Tolna vármegye számára” készült térkép a Sárvíz területét ábrázolja „Fejér megyétől Bába településig, a terület kiszáraitására tervezett csatornák, a környező települések és fontosabb épületek (malmok, majorságok) jelölésével”. A térképen Tolna településtől Bábaig a Dunát és környékét is feltüntették. A kolofonon kívül a térkép önálló információval szolgáló részei a bal felső sarokban található jelmagyarázat, a felső részen található szélrózsa, mely a térkép nem északfejes tájolását mutatja, valamint a Vertics Ferenc másolói tevékenységére, és a térkép 1792. évi elkészültére vonatkozó keretes rész, a térkép jobb alsó részén.

A kolofon díszes betűkkel írt Saarvizium felirata és a levéldíszes kolofonkerete mellett néhány cm-es nagyságú halfarokban végződő kecskeszakállas egyszarvú látható. Vajon mi inspirálhatta Vertics választását, és milyen jelentést hordozhat az illusztráció a térkép tartalmára vonatkozóan?

4. ábra: Részlet az "A" jelű térképről

Forrás: MNL TML XV 3 T. 131

„A szimbolikus gondolkodásmód, a köznyelvi képes beszéd és a rajzolt jelképek évezredek óta az emberiség közismert és nélkülözhetetlen eszközei.” (Hoppál, 1988, p. 5) Hoppál Mihály szerkesztői bevezetőjében a vizuális kommunikáció elemi szükségességét hangsúlyozza. A szimbólumok használata, értéke az adott kultúra ismerőjévé, tagjává avat minket, sokszor szavakkal ki nem mondott tudást, gondolatokat, érzéseket közvetítve. A közös kultúra elemeinek használata feltételezi mind az alkotó, mind a befogadó részéről az azonos, vagy ahhoz nagyon hasonló értelmezést. A térképen található illusztrációk értelmezéséhez meg kell vizsgálnunk az ábrázolt szimbólumokat. Ugyanakkor a szimbólumok értelmezésekor figyelembe kell vennünk, hogy a szimbólumok összetett jelenségek, ezért a megfelelő kontextus kiválasztása nem mindig egyértelmű.

A halfarkú unikornis

A képen szereplő, narválszarvú unikornishal különleges mitológiai lény: egyesíti magában az egyszarvú és a hal szimbolikáját, ugyanakkor magába foglalja a kecskek attribútumait is: az erdő közepén, nádasokkal benőtt területen felsőtestével és halfarkával kiemelkedő, deréktájon vízinövényzettel takart lény kecskeszakállal jól felismerhető, ellentétben a mellső lábain látható patákkal, amelyek a láb állása alapján inkább ló- mint kecskepata. Mi lehetett az előképe ennek az illusztrációnak?

A magyar címertanban ismert hazai címerek között többen is feltűnik az egyszarvú, sőt az erdélyi Kornis család nevében is őrzi ezt a mitológiai lényt. A Kornis család címerén kívül egyszarvút találunk pl. Petneházy Dávid Mátyástól kapott címerében (Fejérpataky, 1888), a Szapolyai család (Gyulai, 2008), valamint a négyesi Szepessy János és Zsigmond címerében (Gyulai, 1997). Az egyszarvú bár az európai címerekben már a 12-13. században megjelenik (Malczovich, 1888), az első hazai példái mégis jó 200 évvel későbbiek, és feltételezhetően nyugati, itáliai hatást tükröznek. A Szapolyaiak címercseréjével kapcsolatosan a művelt főúri eszményt jelképezi az új címerállat. Végezetül talán nem véletlen egybeesés, hogy a Sigray család címereiben is megjelenik az egyszarvú (Kőszeghy, 1910), melynek tagja a már említett báró Sigray Károly táblai ülnök.

A hal több nemesi címerben megtalálható: a Wesselényiekében (Doby, 1883, Csergheő, 1890) vagy a még korábbi Eresztvényi-címerben (Schönherr, 1895) is ez az állat szerepel. Települések címerében is látható évszázadok óta például Kiskunhalaséban, de vármegyei címerben (Bihar megye) is előfordul. Felkapott címerelemmé az 1990-es években vált, amikor korábban címerrel nem rendelkező települések is készítették címert (pl. Fadd község). A bőség, termékenység, gazdagság általános szimbólumaként értelmezhető, mely jelzi a terület meghatározó vízrajzi jellemzőit, élővilágának fontos részét.

Lehetséges tehát, hogy a Sigrayak címerében levő egyszarvú volt az illusztráció kiindulópontja, ugyanakkor az ábrázolás sokkal komplexebb és inkább helyhez, mint személyhez kötött, így nem értelmezhetjük a munkálatokat kamarai részről összefogó báró előtti hódolatként.

Az egyszarvú

Az egyszarvú uralkodók jelképe volt minden civilizációban, de Pliniusnál az évszakok, azaz a teljes naptári év, az éves ciklikus körforgás megtestesítője (Pál & Újvári, 2001) is. Bár a keresztény kultúrkörben a tisztaság és erény szimbólumává vált, a vizsgált ábrázolásból azonban hiányzik az unikornist megszelídítő szűz, így ez az értelmezési lehetőség nem kínálkozik kézenfekvőnek. Sokkal inkább a lény vad, megzabolázhatatlan természete kap szerepet: dús növényvilág, sűrű erdő veszi körül, emberi civilizációnak, embereknek semmi nyoma a képen. A Távol-Keleten az esővel és a víz jelképezte termékenységgel hozták összefüggésbe, ez Európában kevésbé hangsúlyos tulajdonsága. Ugyanakkor az egyszarvú legendás tulajdonságai közé tartozik, hogy a szarvával képes megtisztítani a vizet a méregtől. Ez az oka, hogy az elmúlt évszázadokban rendszeresen fizettek uralkodók jelentősebb összegeket unikornisszarvakért (valójában narválszarvakért) abban a reményben, hogy a méreg általi haláltól megóvják magukat. Ezért kerülhetett az egyszarvú különösen a 18. században kedvelt motívumként patikák címerébe, nevébe (Grabarits, 2016).

A hal

A hal és a sellő is erőteljes, vízhez kapcsolódó szimbólumok, s mint ilyenek, az örökléthez, újjászületéshez tartoznak, mivel a víz szimbolikus értelemben a megújulást, újjászületést jelképezi. A hal ugyanakkor nemcsak termékenységszimbólum az ívási időszakban lerakott peték sokasága miatt, de egyben fallikus jelkép is (Hoppál et al., 1988), a periodikusan visszatérő bőség biztosítója.

A kecske

Egyértelműen kecskére csak az ábrázolt lény szakállal utal. Bár a kereszténység idején a kecskebakhoz negatív jellemzők kapcsolódtak leggyakrabban (Hoppál et al., 1988), a termékenységszimbólum mivoltát még akkor is megtartotta. A keresztény vallás kialakulását megelőzően két görög istenhez, Dionüszoszhoz és Pánhoz kapcsolódnak olyan rítusok, ahol a kecske központi szerepet kap: Dionüszosz szent állata a kecske, míg Pánt gyakran kecskelábbal, kecskeszarvval ábrázolták, a zodiákuson pedig a Bak csillagképben látjuk viszont (Hoppál et al., 1988), úgy, ahogy Vertics is ábrázolja, félig kecskeként, félig halként.

Hogy valóban Pánt látjuk a képen, érdemes felidézni a történetet: Pán, aki Zeusz tejtestvére volt azáltal, hogy mindkettejüket Amaltheia kecske szoptatta, Arkadia erdőségeiben élte a pásztorok nyugodt életét. A délutáni szunyókáláson és a nimfák kergetésén kívül nem sok dolog érdekelte, az a legkevésbé, hogy isteni társai lenézték és kihasználták, az arkádiaiak pedig időnként tiszteletlenül bántak vele (Graves, 1970). Gravesnél ugyan nincs rá utalás, de elterjedt Pánról az a történet, hogy Egyiptomban volt épp, amikor Tüphón, a szörny hirtelen feltűnésével menekülésre késztette az istent. A menekülő Pán

a folyóba ugrott, és hogy el tudjon menekülni, hallá akart változni. Az átváltozás nem sikerült teljesen, így félig kecske, félig hal alakjában is szokták ábrázolni⁸.

Hogy valóban Pánról van szó, az további két részlettel is igazolható. A buja istenséget több nimfa, istennő is a kegyeibe fogadta, legalább kettőt ismerünk azonban, akik hanyatt-homlok menekültek Pán elől. Az egyik Szürinx nimfa volt, akit menekülése közben az istenek nádszállá változtattak, és akiből a bánkódó Pán az első pánsípot készítette, a másik pedig a fenyővé változott Pitüsz. Tolna megyében forrásokkal igazolhatóan nem volt olyan terület a 18. században, ahol jelentősebb őshonos fenyőerdők voltak. Ezért az illusztráció fenyőfát idéző kúpos lombú fái megengedik a feltételezést, hogy a fenyőfa valójában az átváltozott nimfa lehet. Mivel mindkét növény megjelenik az illusztráción, ez azt jelezheti, hogy a történet minden bizonnyal a 18. század végén ismert lehetett Vertics számára. Ez az ábrázolás hivatott a Sárvíz természeti környezetének és magának a folyónak a vadságát, zabolátlanságát, ősi, természetes erejét, valamint a termékenységet, bőséget hangsúlyozni. Ugyanakkor az egyszarvú szarvának csodatévő, víztisztító ereje jelképezi azt a lehetőséget, amely a Sárvíz szabályozása egy egészségesebb környezetet jelent az itt élő, ide betelepülni szándékozó lakosság számára (Andrásfalvy, 1976).

A nyilvánvaló egyezés miatt nem tekinthetünk el a Bak csillagképhez kapcsolódó asztrológiai hagyomány egyes, idevágó részleteinek megemlékezéséről sem (Pál & Újváry, 2001), még ha e megállapítások nélkülözik a tudományos bizonyítékokat is. Eszerint a Bak jelképezi a távlatokban való gondolkodást, megfontoltságot, a jó szervezőkészséget, melynek eredményeként időtálló érték jön létre. Ezt részletekbe menő, aprólékos tervezőmunkával, az összefüggések feltárásával lehet megteremteni. Mindezek alapvető készségek a mérnöki tevékenységnél is, és magára a folyószabályozás véghezvitt – illetve a térkép készítésének időpontjában részben még csak tervezett – munkálataira is illő konnotációk.

A „B” jelű térkép vizsgálata

A tanulmány második részében a „B” térkép illusztrációját vizsgáljuk meg. Tartalmilag a térkép minimális eltérést mutat az „A” jelűhöz képest. A legfontosabb eltérés a kolofon melletti illusztráció. Amíg az „A” térkép természeti környezetben állat- és növényalakú mitológiai alakokat vonultat fel egy hangsúlyozottan dehumanizált környezetben, addig a „B” térkép illusztrációja egy három emberi alakból álló kompozíció.

⁸ A Theoi Project kutatásaiban van nyoma a mítosz e változatának (Theoi Project, n.d.).

5. ábra: Részlet a "B" jelű térképről

Forrás: MNL TML XV 3 T 130

Az alakok öltözékét figyelve nyilvánvaló, hogy nem hagyományos életképet alkotott a készítő, ezért ebben az esetben is mitikus-szimbolikus alakokat kell sejtenuk az illusztráción. Viszonylag egyszerű párhuzamként könnyen adódik a Poszeidón és Démétér alakja, illetve a Démétérhez kapcsolható Triptolemosz története. Van azonban néhány zavarba ejtő részlete az illusztrációnak.

A férfialak

A földön ülő férfialak egyik kezében korsót tartva vizet önt. A korsó és a testhelyzet behatárolja a cselekvéseket: a víz nem parttalanul, korlátlan mennyiségben ömlik, a férfialak is helyhez kötött, mozgása korlátozott. A víz, valamint a szigonyábrázolás miatt gyaníthatjuk alakjában Poszeidónt (Graves, 1970). Mégsem állítható azonban egyértelműen, hogy Poszeidónt látjuk, egyrészt a nőalaknak való alárendelt helyzete miatt, másrészt ismeretesek olyan térképek, ahol alakja határozottan domináns⁹, tengeri szörnyek veszik körül. Poszeidón a tengerek, vizek birodalma felett uralkodott, ugyanakkor „földrengető” mellékneve ősi, tellurikus mivoltára is utal, ezért is képzelhető el nehezen ilyen alárendelt helyzetben Zavart keltő azonban, hogy szigonya nem három-, hanem négyágú, és így inkább hasonlít mezőgazdasági munkára alkalmas vasvillára, mint Poszeidón szigonyára. Szintén eltér a megszokott Poszeidón ábrázolásoktól az alak koszorúja, melyet itt kalászos

⁹ Pl. itt: Gouvernement General de Bretagne, sive Ducatus Britanniae Minoris Superioris et Inferioris. Jelzet: B V a 104 HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum

növényből, esetleg vízínövényből (nád, sás) fontak. Valószínűbb tehát, hogy folyamistenként, konkrétan a Sárvíz folyó isteneként azonosítható allegorikus személye, mivel hasonló folyamisten-ábrázolások ismeretesek más térképekről is¹⁰.

Elképzelhető ugyanakkor az is, hogy az ábrázoláson nem a Sárvizet megszemélyesítő istenséget, hanem a koszorú és a végzett mezőgazdasági tevékenység okán esetleg Szaturnust, a vetést felügyelő római istenséget láthatjuk. Ez sem állítható azonban teljes bizonyossággal, mivel a jellemző Szaturnusz-ábrázolásokon az isten kezében a vetés leartatásához használt sarló, vagy kasza szerepel¹¹.

A férfialak egyértelmű azonosítása tehát nem lehetséges, de bizonyosan a meghatározott szabályok szerinti földművelést vagy a gazdagon termő, folyóvizekkel öntözött területeket is jelképezi.

A nőalak

A nőalak bal kezében felső végén rovátkolt, hosszúság mérésére alkalmas, vonalzószerű botot tart. Alakja a termékenységet jelképező férfialak fölé magasodik, jobbra parancsolóan a férfira mutat. Testtartásából úgy tűnik, egyben védelmezi is az előtte ülő gyermeket. A folyószabályozás fontos célja volt, hogy mezőgazdasági művelésre alkalmassá váljanak a folyó menti területek, így felmerül a nőalak Démétérként való azonosítása (Graves, 1970), de esetében nem ismeretes olyan ábrázolás, ahol mérésre alkalmas eszközt tart kezében.

A mérőeszköz attribútumként megjelenik viszont Polyhymnia/Polümnia múzsához köthetően (Britannica, n.d.), akit bár a himnikus költészet védnökeként tiszteltek elsősorban, de neki tulajdonították a geometria feltalálását¹³, és őt is összefüggésbe hozták a mezőgazdaság feltalálásával is. Erre a kapcsolatra szintén van vizuális és egyéb bizonyítékunk (Bolonyai, 2020).

A tapasztalat szerint a keresztény mitológiához köthető szimbólumok kevésbé viszik előre jelen vizsgálatunkat, de megjegyzendő mintegy keresztény ikonológiai párhuzamként, hogy a hét szabad művészetben a Geometriát jelképező nőalak kezében látható vonalzó¹⁵, sőt a 18. században a földmérők, vízmérnökök megnevezésére épp a geometria szó volt használatos.

A gyermek

A legrejtélyesebb alak a kompozícióban az ásót tartó gyermek. Az ásó a földműveléssel foglalkozó kultúrákban a férfierő jelképe, Rómában Saturnusz egyik jelképe (Pál & Újváry, 2001). A mezőgazdasági munkálatokhoz köthető figura azonosítására alkalmasnak kínálkozhat továbbá a Démétér-mítoszhoz kötődően Triptolemosz alakja, akit az istennő Per-

¹⁰ Hasonló folyamisten látható a Tabula generalis Marchionatus Moraviae sex circulos divisae S 37 - No. 3. térképen, amely 1716-ban készült, vagy Tolna megye Schneeman József által, 1818-ban készített térképén Mappa Comitatus Tolnensis MNL TML XV 3 T. 163.

¹¹ pl. Pompeji, freskó (Raddato, 2016)

¹³ Polyhymnia a himnusz-költészet múzsájaként ismeretes. Általában lepelbe burkolózó, oszlopon támaszkodó nőként ábrázolják, aki ujját szájára téve gondolkodik. Az elmélyült gondolkodás okán jelenhetett meg az az elképzelés is, hogy Polyhymnia találta fel a geometriát. Egy Tolna megyét ábrázoló 1818-as térképen is megjelenik alakja: Mappa Comitatus Tolnensis MNL TML XV 3 T. 163

¹⁵ Az egyik legismertebb ábrázolás Herrad von Lansberg Hortus deliciarum (1180) című művének miniatúrája.

szephonét keresve megtanított a mezőgazdaságra, ám az ő esetében a legelterjedtebb ábrázolás az ifjú emberként, sárkányfogaton ülve vagy gabonászsákkal történt¹⁶. Más legendák szerint Polyhymnia gyermeke Démétér első papja, a mezőgazdaságot feltaláló Triptolemosz volt (Britannica, n.d.), de a papi mivolta ebben az esetben is inkább a felnőtt férfiként való ábrázolást feltételezné. Ugyanakkor mivel más lehetőség görög-római mitológiai személyként való azonosítására nem adódik, így felmerül magyarázatként az is, hogy alakja a megkezdett folyószabályozás, a mezőgazdasági megmunkálásra alkalmas területek szimbóluma, melynek megalkotásához Vertics itt is több mitológiai alak jellemzőit dolgozta össze.

A legvalószínűbb összességében, hogy a „B” térképen egy antik motívumokra, mítoszokra épített jelenetet láthatunk, amely egyéni módon értelmezi a termékenységhez, mezőgazdasági munkálatokhoz és matematikai készségekhez kapcsolható alakokat. A kínáló Poszeidón-Szturnusz-folyamisten, Démétér-Polyhymnia, valamint a két nőalakkal kapcsolatban felmerülő Triptolemosz-ábrázolás egy életképhez közelítő illusztrációt eredményezett több, hasonló hatáskörű alak összedolgozásával, mindvégig szem előtt tartva a térkép eredeti témáját, a Sárvíz szabályozási munkálatait és az abból fakadó mezőgazdasági eredményeket. Ez az önállóság, a mód, ahogy Vertics a klasszikus elemeket megtartva összedolgozza a történeteket, modernebb, a romantikához közelítő látásmódot sejtet az „A” térkép illusztrációjához viszonyítva.

Összegzés

A Bóhm Ferenc eredetije alapján Vertics Ferenc által 1792-ben, illetve akörül készült térképeinek illusztrációiról tehát megállapíthatjuk, hogy az „A” térképen a görög Pán története elevenedik meg. Ezzel szemben a „B” térkép, bár mitológiai eredetűnek tekinthető, nem magyarázható egyetlen mítosszal, sőt, már az alakok azonosítása is nehézségekbe ütközik. A képen szereplő férfialak a Sárvíz folyamisteneként vagy Szturnuszként értelmezhető, míg a nőalak Démétérként vagy Polyhymniaként. A Szturnusz-Polyhymnia párosításra ugyanakkor a reneszánszban is volt példa (Bolonyai, 2020). A gyermekalak Triptolemoszként kevésbé, növekvő Szturnuszként való értelmezése inkább elfogadható. A „B” térkép kevésbé egyértelmű szereplői esetében a feltételezett alakok eltérő mértékben ugyan, de valamennyien köthetők a termékenységhez, valamint mezőgazdasági munkálatokhoz, azaz olyan emberi tevékenységekhez, amelyek szigorúan meghatározott, periodikusan ismétlődő keretek közt történnek. Így a második illusztráció hangsúly egyértelműen a zabolátlan természet felett diadalt arató ember tevékenységén van, azaz mitológiai előképek segítségével értelmezhető az eredményes folyószabályozás részletgazdag és grandiózus allegóriájaként is.

Mindezek után, végkövetkeztetésként megfogalmazhatjuk, hogy Vertics Ferencben olyan tehetséges rajzoló tisztelhetünk, aki nemcsak a térképészeti-mérnöki munkák elkészítéséhez értett, hanem a szabadkézi rajzok kivitelezésében is gyakorlattal és kellő

¹⁶ Az attribútumai között szeker, valamint gabonaszák szerepel, ásóval, más mezőgazdasági munkálatok végzésére alkalmas eszközzel való ábrázolása nem ismeretes.

fantáziával bírt. A szabadkézi rajzban mutatott tehetsége mély klasszikus irodalmi-mitológiai tudással párosulva két olyan alkotást eredményezett, amelyek egymás párdarabjai, és amelyek tükrözik a készítő vélekedését a szabályozási munkálatok jelentőségével kapcsolatban. Az „A” térképen látható jelenet egyszerre utal a természet ősi, vad erőinek, esetünkben a Sárvíz folyónak megzabolázhatatlan természetére és arra, hogy ezt az erőt a megfelelő személyek mégis meghódolásra, megadásra készíthetik: a Sigray-címer unikornisa által elindíthatott gondolatmenetből így válik érthetővé Pán történetének megjelenítése.

Miután a „B” térkép másolati évszáma csak feltételezett, így a további értelmezésnél figyelembe vehetjük, hogy az 1792-től eltelt időben Verticsnek akár Tolna megyében, akár másutt végzett munkái során volt lehetősége megtapasztalni a folyószabályozások mezőgazdasági fejlődésben betöltött progresszív szerepét. Így a „B” térképen már nem az ősi természet vad ereje jelenik meg hangsúlyos elemként, hanem azt a békés, civilizált, részben épített világban, a folyószabályozás eredményeként létrejövő idilli állapotot láthatjuk, amelynek középpontjában a mezőgazdasági tevékenységek egyes mozzanatai jelennek meg. Bár ebben a humanizált környezetben van lehetőségünk párhuzamot felfedezni a görög-római mitológia szereplőivel, az „A” térképtől eltérően az egyértelmű azonosításra még sincs lehetőségünk. Ez felveti annak lehetőségét is, hogy a szereplők bár mitológiai előképpel bírnak, inkább olyan allegorikus alakok, akik a mezőgazdaságot, az általában vett mérnöki tevékenységet és a „növekedésnek indult” folyószabályozást, a megművelhető földterületeken végzett mezőgazdasági munkálatokat jelképezik.

Mindezek egyszerre jelenthetik, hogy a térképész-illusztrátor szándékosan szakadt el az általa ismert konvencióktól, hiszen olyan térképet látott el összetett interpretációra alkalmas ábrával két ízben is, amelyet általában nem szoktak ilyen gondosan kivitelezett és átgondolt kompozícióval díszíteni, és jelentheti szakmai öntudatának kifejeződését is. Azt sugallja, hogy Vertics pontosan ismerte Böhm Ferenc elméleti-gyakorlati, valamint a saját gyakorlati munkájának jelentőségét. Ezáltal tehát a két illusztráció Vertics szakmai hitvallásaként, és a Böhm munkája előtti tiszteletadásként is értelmezhető.

A tanulmányhoz kapcsolódóan az MNL TML honlapján Térképek titkai címmel virtuális kiállítás érhető el, amely a ThingLink alkalmazásával elsősorban a középiskolás korosztálynak készült, amely a levéltár honlapjáról is elérhető a Térképek titkai – Vertics Ferenc két térképe címmel (Magyar Nemzeti Levéltár Tolna Vármegyei Levéltára, 2021). Jelen tanulmány egyúttal a virtuális kiállítás „tanári háttéranyaga” is, melynek célja, hogy a középiskolákban tanító, oktató pedagógusoknak inspirációt nyújtson a téma interdiszciplináris bemutatására.

Köszönetnyilvánítás

Szeretnék köszönetet mondani a művészettörténeti konzultációért Fuksz Márta néprajzos muzeológusnak (Wosinsky Mór Megyei Múzeum), Serfőző Szabolcs PhD. művészettörténész szakmuzeológusnak (Magyar Nemzeti Múzeum – Történelmi Képcsarnok) és Zöldi-Birkás Éva múzeumpedagógusnak (Szépművészeti Múzeum), aki a képi források tematikus kutatásával is segítségemre volt.

Bibliográfia

- Andrásfalvy, B. (1976). Halászat. A Duna mente népének ártéri gazdálkodása Tolna és Baranya megyében az ármentesítés befejezéséig. In K. Balogh J. (Szerk.), *Tanulmányok Tolna megye történetéből*. 7 (pp. 159-178). Tolna megyei Tanács Levéltára
- Babai, D. (2010). Fejezetek a Sárvíz-völgy történetéből. In Molnár, Cs., Molnár, Zs., & Varga, A. (Szerk.), „*Hol az a táj szab az életnek teret, Mit az Isten csak jókedvében teremt.*” Válogatás az első tizenhárom MÉTA-túra-füzetből 2003-2009 (pp. 391-398). MTA Ökológiai és Botanikai Kutatóintézete.
- Basics, B. (1998). Történeti ikonográfia. Bertényi I. (Szerk.), *A történelem segédtudományai*. (pp. 40-50) Pannonica-Osiris.
- Bolonyai, G. (2020). A görög költők tízes kánonja a Corvina-könyvtárban. Naldo Naldi De laudibus augustae bibliothecae carmina című művének értelmezéséhez. *Magyar Könyvszemle*, 136(2), 97-124.
- Britannica (n.d.). *Polymnia*. <https://www.britannica.com/topic/Polymnia>. (Letöltés dátuma: 2021. 03. 07.)
- Csergheő, G. (1890). Az Apaffyak, Rhédeyek és Wesselényiek legrégebb ismert címerei. (Adalék Erdély heraldikájához.). *Turul*, 8(2), 83-86.
- Doby, A. (1883). A Wesselényi család legrégebb címere. *Turul*, 1(1), 49-50.
- Dóka, K. (1979). Folyószabályozás Tolna megyében a 19. században. In K. Balogh J. (Szerk.), *Tanulmányok Tolna megye történetéből* 9. (pp. 229-245.). Tolna megyei Tanács Levéltára.
- Fejérpataky, L. (1888). A Petneházy-család XV. századi címeres levelei. *Turul*, 6(2), 66.
- Fischerné Dárdai, Á. (2009). Ikonológiai és ikonográfiai szempontok a tankönyvi képek megítéléséhez. In Kokovai, Sz. (Szerk.), *Ünnepi tanulmányok Móró Mária Anna tiszteletére* (pp. 95-107). Pécsi Tudományegyetem Könyvtára.
- Grabarits, I. (2016). Gyógyszerészeti kultúra Magyarországon. In Kapronczay, K., & Kapronczay, K., & Bodorné, Sipos Á. (Szerk.), *Fejezetek a magyar gyógyszerészet történetéből* (pp. 7-34). Johan Béla Alapítvány – Magyar Tudománytörténeti és Egészségtudományi Intézet.
- Graves, R. (1970). *A görög mítoszok. I.* Európa Könyvkiadó.
- Gyulai, É. (1997). Négyesi Szepessy János (+1746) és Zsigmond (+1768) halotti zászlója a Herman Ottó Múzeum Történeti Gyűjteményében. In Veres L., & Viga Gy. (Szerk.), *A Herman Ottó Múzeum évkönyve 35-36.* (pp. 193-221). Herman Ottó Múzeum
- Gyulai, É. (2008). A Szapolyai-címer változatai a 15-16. században. *Publicationes Universitatis Miskolciensis. Sectio Philosophica*, 13(3), 125-163.
- Halász, G., & Annási, F. (2011). *Az oktatási rendszerek elméleti alapjai. A kulturális reprodukció.* Digitális Tankönyvtár.
- Hoppál, M. (1988). Jelképek a kultúrában. Szerkesztői bevezető. In Hoppál M., Jankovics M., Nagy A., & Szemadám Gy.: *Jelképtár*. (pp. 5-15). Helikon Kiadó.
- Hoppál, M., Jankovics, M., Nagy, A., & Szemadám, Gy. (1988). *Jelképtár*. Helikon Kiadó.
- Kőszeghy S. (1910). Sigray. In Borovszky S. (Szerk.), *Magyarország vármegyéi és városai. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye I. Pest vármegye nemes családai*. 480. Országos Monografia Társaság.
- Kun, L. (ford.).(1979). Bél Mátyás Notitia Hungariae novae historico geographica c. művéből Tolna megye leírása. In K. Balogh J. (Szerk.), *Tanulmányok Tolna megye történetéből*. (9) (pp. 327-364). Tolna megyei Tanács Levéltára.
- Magyar Nemzeti Levéltár Tolna Megyei Levéltára. (2021.05.12.) *Térképek titkai – Vertics Ferenc két térképe*. https://mnl.gov.hu/mnl/tml/hirek/terkepek_titkai_vertics_ferenc_ket_terkepe
- Malczovich, L. (1888). Adatok a címertani egyszarvú képéhez. *Turul*, 6(1), 168-173.
- Pál, J., & Újváry, E. (2001). *Szimbólumtár*. Balassi Kiadó.
- Pukánszky B., & Németh A. (szerk.). (1997). *Neveléstörténet*. Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Papp-Váry, Á. (2012). Az elméleti térképészet irányzatai. *Földrajzi Közlemények*, 136 (1) 66-76.
- Raddato, C. (2016, Dec. 14.). Saturn. *World History Encyclopedia*. <https://www.ancient.eu/image/6159/saturn/>
- Schönherr, Gy. (1895). Az Eresztvényi család címeres levele 1414. évből. *Turul*, 13(3), 110-113.
- Tevan, A. (1984). Az illusztrált könyv. *A könyv évezredes útja*. Gondolat Kiadó.
- Theoi Project (n.d.). *PAN*. <https://www.theoi.com/Georgikos/Pan.html>. (Letöltés dátuma: 2021. 03. 07.)

Virág, Á. (2005). A Sió és mellékvizei szabályozásának első tervei. In Szlávik L. (Szerk.), *Vízügyi Közlemények*. 87. *A Balaton. Különszám* (pp. 329-364). Környezetvédelmi és Vízgazdálkodási Kutató Intézet KHT.

Levéltári források:

BV a 104 Gouvernement General de Bretagne, sive Ducatus Britanniae Minoris Superioris et Inferioris (Had-történeti Intézet és Múzeum)

MNL TML XV 3T 98 Mappa terreni possessionis Lengyel (Magyar Nemzeti Levéltár Tolna Megyei Levéltára)

MNL TML XV 3T 130 Mapa Sárvizium per Comitatum Tolnensem (Magyar Nemzeti Levéltár Tolna Megyei Levéltára)

MNL TML XV 3T 131 Mappa Sárvizium per Comitatum Tolnensem (Magyar Nemzeti Levéltár Tolna Megyei Levéltára)

MNL TML XV 3T 133 Mappa paludum Sárvizianarum per comitatus Vespremiensem, Albensem et Tolnensem (Magyar Nemzeti Levéltár Tolna Megyei Levéltára)

MNL TML XV 3T 163 Mappa Comitatus Tolnensis (Magyar Nemzeti Levéltár Tolna Megyei Levéltára)

MNL TML XV 3T 214 Mappa geographica exhibens fluvium Kapos per comitatum Tolnensem (Magyar Nemzeti Levéltár Tolna Megyei Levéltára)

S37 No. 3. Tabula generalis Marchionatus Moraviae sex circulos divisae (Magyar Nemzeti Levéltár)

Erdős Zoltán

EGY KITALÁLT HAGYOMÁNY: A TENKES KAPITÁNYA

Absztrakt

A Rákóczi-szabadságharc legfontosabb eseményei elkerülték Baranya vármegyét, így nem meglepő, hogy ez a térség Rákóczi-hagyományokkal is csak nagyon szórványosan és érintőlegesen rendelkezik. A nemzeti emlékezetnek azonban olyannyira szerves részét képezi a korszak, hogy szinte magától értetődik az irodalmi és filmes megformálása – Baranya viszonylatában is.

Örsi Ferenc gyakorlatilag támpontok nélkül írta meg A Tenkes kapitánya című forgatókönyvet, majd az ifjúsági regényt, ami – jóformán már elkészülte előtt – óriási népszerűségre tett szert, később pedig bekerült a populáris kultúrába, és részévé vált a siklósiak történeti tudatának.

A dolgozat elején azt a kérdést vizsgálom, hogy a szerző milyen forrásokra hagyatkozott, és hogyan használta, hogyan gondolta tovább azokat. Ezután a „kitalált hagyomány” utóéletét, szervesülésének folyamatát mutatom be, arra fókuszálva, hogy A Tenkes kapitánya hogyan vált identitásformáló tényezővé, legújabbán pedig a város- és térségmarketing részévé.

Ezen szempontok elemzése segíti annak megértését, hogy a szépirodalom és a populáris kultúra hogyan járul hozzá a történeti emlékezet a lokális identitás formálódásához.

Kulcsszavak: Siklós; helyi identitás; történeti emlékezet

Bevezetés

Eric Hobsbawm, az új- és modernkori Európa és a modern nacionalizmusok kutatásának megkerülhetetlen alakja 1983-ban egy tanulmánykötet rövid bevezetőjeként publikálta mára klasszikussá vált tézisét a történeti emlékezet működéséről és a nemzetnévadás folyamatáról. A 18-19. századi nemzetépítés egyik meghatározó eszköze volt egy-egy nép rég elfeledett hagyományainak rekonstruálása – és sosemvolt hagyományok megkonstruálása. A kötetben kiváló szerzők tollából származó esettanulmányok, példák mutatják be a kitalált hagyományok működését és aligha vitatható jelentőségét a modern nemzetek kialakulásában (Hobsbawm, 1983).

Dolgozatomban – kissé elrugaszkodva Hobsbawm eredeti felvetésétől – nem a nemzeti ideológia, hanem a helyi (települési és tájegységi) identitás egyik meghatározó elemeként próbálok értelmezni egy kitalált hagyományt. Arra keresem a választ, hogy válhat-e identitásképző, identitásformáló tényezővé egy semmilyen előzményre sem támaszkodó, fikatív tradíció, amilyen a Tenkes kapitányának film- és regénybeli története is.

A filmsorozat és a regény

A harmincas éveinek közepén járó, már nem pályakezdő, de egyelőre nem is kiugróan sikeres író, Örsi Ferenc (Tüskés, 2008) estéről estére hallgatta, amiket gyermekei meséltek a televízióban éppen futó, Tell Vilmosról szóló sorozatról. Hogy konkurenciát teremtsen a műsornak, egy hozzá hasonló magyar figuráról kezdett mesélni nekik. Ebből kerekedett ki Eke Máté története, aki Rákóczi seregében, Béri Balogh Ádám keze alatt szolgált a Dunántúlon, számtalan alkalommal borsot törve a labancok, elsősorban a csetlő-botló ezredes, Eberstein Eckbert orra alá. A történet Örsit tovább foglalkoztatta, forgatókönyvként formálta kerek egészé (Kótány, 1993). A mű csakhamar a Magyar Televízió – és egyben az egész keleti blokk – első filmsorozatának alapjává vált, amely az ekkor már tapasztalt Fejér Tamás rendezésében készült 1963-ban. (Szabó, 1993-b; Varga, 2021)

A közönség – a fanyalgó, helyenként kimondottan ellenséges kritikára¹ fittyet hányva – nagyon hamar megszerette a filmet, amiben több, egymással összefüggő tényező is szerepet játszott; mindenekelőtt talán a parádés szereposztás és a kiváló színészi játék. A film rengeteg rögtönzéssel, a helyszín adta lehetőségek ad hoc kihasználásával készült. A szereplők nagyon hiteles alakítást nyújtottak, amiben a visszaemlékezések szerint segítségükre voltak az eredeti helyszínek, és a vármúzeumból kölcsönzött korabeli tárgyak is.

Hasonlóan nagy szerepet játszott a nem túl bonyolult, mégis kalandos, izgalmas fordulatokban bővelkedő cselekmény, a romantikus és játékos meseszöveg, és természetesen a főhős rokonszenves alakja. A Tenkes kapitánya, a szegény nép pártján álló, a gonosz nagyurak vagy épp idegen elnyomók² orra alá borsot törő figura, éppen olyan, mint – vállalt mintáiként – nyugaton Robin Hood, Tell Vilmos, a Fekete Tulipán vagy a Vörös Pimpernel (Deák-Sárosi, 2006; Paár, 2022; Varga 2021).

A népszerűség kulcsa lehetett a nagyon egyszerű konfliktusszerkezet is. A labancok rosszindulatúak, ármánykodók, és ügyefogyott módon bár, de minduntalan a magyarok vesztére törnek, a magyar segítők pedig általában jellemtelenek. A kurucok evvel szemben hősiessé, agyafúrtak és bátrak, a bajban is rendíthetetlenek. A legalapvetőbb kritika ezt a túlzottan egyszerű sémát érte. A történészek szerint *„nem szerencsés arányban keveredik a filmben a satirikus és leleplező szándék. (...) A labancok karikírozásában túlságosan messzire mentek, úgyhogy a néző nem érthette, miért van szükség a pozitív hősök helytállására, minden erejük megfeszítésére, amikor csak szánalmas figurák álltak velük szemben. (...) Nem a részletek történelmi hűségét kérjük számon, ez felesleges lenne, hanem az erőviszonyok realisabb bemutatását.”* (Vadász–Tóth, 1964. p. 605-606) A gondolatmenetet tovább fűzve még keményebb ítélet adódott: *„igen súlyos hiba ez a beállítás, mert eltorzítja a történelmi igazságot és eleve devalválja a Rákóczi-szabadságharc hősi erőfeszítéseinek jelentőségét.”* (L. Benke, 1969. p. 1298)

¹ A bírálók szerint a filmet nem volt szerencsés 13, egyenként félórás részre széthúzni, ami miatt túlrészletezett jelenetekre, láthatóan csak a helykitöltést szolgáló betétekre volt szükség. Nem hagyták szó nélkül a technikai gyengeségeket sem, amik közül még az volt a legkisebb, hogy az alacsony költségvetés miatt a tömegjeleneteket a *Rákóczi hadnagya* című filmből kellett bevágni (Thiery, 1964-a.; Zay, 1964; Zöldi, 1980).

² Az idős író úgy emlékezett vissza, hogy az alkotási folyamatban ez a mozzanat döntő szerepet játszott: *„elkészíttem egy igazi magyar kalandfilmet, amely 1964-ben az oroszoktól megszállt magyar népet emlékeztette hős elődeink függetlenségi harcaira, 1704-re, 1848-ra, s talán 1956-ra is.”* (Pósa, 2011)

A hibát Örsi, úgy tűnik, később igyekezett kiküszöbölni: a forgatókönyv 1967-ben megjelent regényváltozatában már valamelyest méltóbb, keményebb ellenfelekként ábrázolta a labancokat. Összességében azonban itt is a jellemekből és a helyzetből adódó komikum uralja a történetet, bár felfedezhetőek a drámaiság csírái: „*mától kezdve csak ez a hegy miénk. De ameddig élünk, itt leszünk*” – mondja Siklósi bácsi Eke Máténak az összecsapások kezdetén (Örsi, 1967. p. 46); a regénynek ugyanezen a pontján sejtje meg ezt a végzettszerűséget Eckbert is: „*számára nincs más lehetőség, mint végrehajtani a parancsot, vagy elpusztulni itt a Tenkes alján.*” (Örsi, 1967. p. 50)

A filmsorozat bemutatóját nagy várakozás előzte meg: 1963 nyarán és őszén egymást érték a szaklapokban, a hírlapokban és az ifjúsági lapokban a forgatás kulisszatitkairól készült, az érdeklődést felcsigázó helyszíni riportok³. A sorozatot elsőként 1964 januárja és áprilisa között tűzte műsorra a Televízió és ettől kezdve csaknem minden évben sugározták egyszer – 1980-ban tizedszerre tekinthették meg a nézők. A sorozatból 1965-ben kétrészes, moziban is vetíthető változat készült, amelyet az első négy év alatt 3,5 millióan tekintettek meg. A történet népszerűségének az eltelt évtizedek egyáltalán nem ártottak: 2006-ban, amikor a nem sokkal korábban elhunyt Zenthe Ferenc emlékére játszotta a Televízió *A Tenkes kapitányát*, az első epizódokat a közvélemény-kutatások szerint 1,5 millióan nézték meg (Kiütéssel győzött a kapitány, 2006).

A sorozatot és a kétrészes változatot a keleti blokk csaknem összes országában műsorra tűzték: az NDK-ban (itt közkívánatra kétszer is sugározták), Lengyelországban, Bulgáriában, Észtországban, természetesen a Szovjetunióban, sőt Kínában és Mongóliában is (itt szinkron nélkül, alámondással került adásba).

A történet elsősorban a gyermekekre gyakorolt hatást. „*Amióta A Tenkes kapitánya megy a televízióban, nálunk a gyerekek autó helyett lóra gyűjtenek*” – jegyezte meg tréfásan egy újságíró (V.J., 1969). Néhány évvel később pedig a siklósi vár kapitánya mesélte, hogy egy 6-7 éves gyerekekből álló csapat ki akarta szabadítani a Tenkes kapitányát, íjakkal, fakardokkal, pajzsokkal felszerelve, s neki meg kellett mutatnia, hogy a hős hol szökött meg (Rab, 1970).

A filmhez hasonló közönségsikert aratott a regényváltozat is. A szerző haláláig legalább kilenc, azután pedig további négy kiadása készült, 1970-ben megjelent a német, 1975-ben a litván, 1977-ben pedig a cseh fordítás is. A hazai dedikálásokon ugyanekkor alkalmanként a szokásos példányszám két-háromszorosát készítették elő az érdeklődők számára. Nem kérdés, hogy az írói mondanivaló mellett a népszerűség is szerepet játszott abban, hogy Örsi az 1980-as évek végén a regény folytatását tervezte. A főhős fia „*külföldi egyetemeken művelődött férfi lett volna, aki visszatérve a szülőföldjére rájön, hogy már nem karddal kell megvívnia a harcot az elmaradott tájon*” – idézte fel az elhunyt író barátja (Egy barát az íróról, 1994).⁴

A továbbiakban azt elemzem, hogy a történet hogyan kapcsolódhatott a siklósi identitáshoz. Egyfelől az a kérdés, hogy a szerző milyen történeti tudásra, milyen helyi hagyó-

³ Egy helyi példa: Thiery, 1963

⁴ A folytatásnak csak bábszínházi változata készült el (Pósa, 2011).

mányokra támaszkodott, másfelől pedig az, hogy a történet később hogyan vált hagyománnyá, egy közösségi tudás részévé, és hogyan használták fel, gondolták újra az évtizedek során.

Történeti támpontok és helyi hagyományok

Örsi igazi lokálpatrióta volt – egy alkalommal így fogalmazta meg *ars poeticáját*: „szerezd ezt a földet és ezt a népet, és tudd, hogy mit szeretsz benne.” Ez adta a lendületet ahhoz, hogy „óriási energiával, alapossággal, nagy lelkesedéssel írja a baranyai föld krónikájának egy-egy részletét”. (Hallama, 1963, p. 5). Nem meglepő, hogy *A Tenkes kapitányával* ez időben egy másik, szintén siklói téma is foglalkoztatta: Kanizsai Dorottya és Miklós kőfaragó mester történetéről is regény írását tervezte.⁵ A kuruc kor megidézéséhez komoly kutatómunkát végzett, „tömérdék történeti, helytörténeti, kultúrtörténeti munkát olvasott el.” (Hallama, 1963, p. 5)⁶ Ami azonban a regény történeti vonatkozásait illeti, megítélése – még a kalandregény műfaji jellegzetességeivel együtt is – korántsem egyértelmű.

Alapvetően hitelesnek tekinthető, ahogyan Örsi bemutatja a kurucok harcmódorát, a fokos és a karikás ostor készítését és használatát (Örsi, 1967). A lőfegyverek leírása ugyanakkor elhibázott, az író igencsak túlbecsülte a lőtávolságukat és pontosságukat Hadtörténeti szempontból helytálló az utalás a császári csapatok létszámhiányára (még akkor is, ha annak okát, a spanyol örökösödési háború miatti lekötöttséget nem is említi), jócskán eltúlozza azonban a császári csapatok magyarországi állományának silányságát és létszámgondjait (Rittling, 2014).

Hitelesek az olyan részletek, mint hogy polgári közigazgatás híján a hadsereg tisztjein és apparátusán múlt a legtöbb polgári ügy intézése, és hogy pénzbeli jövedelmek pótlására a császáriak gyakran éltek egyes haszonvételek (a regényben a kistapolcai kénes forrás) bérbe adásával. Szintén hitelesnek tekinthetőek a császáriak által elkövetett rekvirálások és az ezek során elkövetett súlyos atrocitások (így Nagyharsány felégetése, majd Viktor bognár mester ingyenmunkára kényszerítése és kifosztása (Örsi, 1967) – azt azonban elhallgatja a szerző, hogy bizony a kuruc harcmódnak is részei voltak a lakosság megfélemlítésére, az ellenség utánpótlásának elpusztítására irányuló akciók.

Örsi alapvetően jól ábrázolt néhány társadalomtörténeti motívumot, már ami egyes társadalmi csoportokat képviselő főszereplők jellemzését illeti. Eke Mátét sok országot megjárt, a nyugati harctéren tapasztalatokat szerzett, alighanem kényszersorozott katonaként, Buga Jakabot pedig szintén sokat próbált és világlátott, több nyelven is beszélő marhahajtóként állítja elének a szerző (Örsi, 1967). Jelentősen túlértékeli viszont a szabadságharc támogatottságát, ami Baranyában bizony korántsem volt tömeges és egyöntetű.

A legkevesebb összhangot a regény a konkrét eseményeket illetően mutatja a történeti valósággal. Eberstein Eckbert avval a megbízással érkezik Siklósra, hogy „a rendelkezésére

⁵ A tervezett mű nem regényként, hanem hangjátékként készült el. Miklós mester mellékszereplőként bukkant fel, főszerepbe pedig a mohácsi csatában elesett háromszáz pécsi diák került (Örsi, 1991); A mű a pécsi egyetem 600 éves jubileumára kiírt pályázaton első díjat nyert (Csefkó, 1983).

⁶ Már a sorozat forgatása alatt, játékosan, így vallott a baranyai kötődéséről: „egyszer valaki azt mondta rólam: Siklós szerelmese vagyok. Persze, hogy az vagyok, hiszen a romantikus várak közül ez a legvárabb vár.” (Thiery, 1963, p. 3.) Később, már budapesti lakosként sem felejtette el Baranyai gyökereit: „öt-hat év távlatából visszanézve azt mondhatom megint: Pécs, Baranya. Ha szellemileg összegyűjtöttem valamit, az ott sikerült.” (Thiery, 1969, p.7.)

bocsátott csapatokkal zúzza szét a Duna és Dráva szögletében tanyázó bandákat! Erősítse meg a siklói várat, és térítse Őfelsége hűségére a Siklós környéki, nyakas, kálvinista magyarokat. Feladata teljesítésében a legnagyobb eréllyel járjon el". (Örsi, 1967, p. 6) Ez persze csak az előkészületet jelentette volna egy nagyobb akcióhoz: „*a terveknek az volt a lényege, hogy nagy császári erők érkeznek majd Szigetvár irányából és Eszék felől, majd északi irányba előretörve olyan hatalmas sereggé egyesülnek, amellyel elsöpörhetik a Duna és a Balaton térsége között működő kuruc seregeket. Ha Budáig megszállják a Duna vonalát, akkor a Dunántúl nyugati részében, Ausztria határán küzdő Rákóczi-hű csapatoka elvágják a főseregektől, és megadásra kényszeríthetik.*” (Örsi, 1967, p. 219) Mivel azonban ezekről a tervekről Eke Máté révén értesült Bottyán János, időben ellenlépéseket tehetett. Eke Máté és Sándor ezredes azt a feladatot kapta, hogy reguláris és paraszti csapatokkal lassítsa le a Szigetvár felől érkező labancok előrenyomulását, míg Béri Balogh Ádám brigádja más csapatokkal kiegészülve az Eszéknél átkelő császáriakat zúzza szét, maga Bottyán generális pedig a Mohácsnál érkező és a hajókról kirakódó ezredeket támadja meg, így megakadályozva a császári sereg egyesülését és a támadás kibontakozását (Örsi, 1967). A regény szerint a kuruc hadmozdulatok mindhárom irányban teljes sikerrel jártak, Siklós a kurucok kezére jutott, és innen indult ki a nagyszabású kuruc ellentámadás Béri Balogh Ádám brigadéros és Bottyán János generális vezetésével – a Siklós környéki és az egész dunántúli nép szimpátiájától kísérvé (Örsi, 1967).

Ezeknek az eseményeknek 1704 tavaszán és nyarán – a regény cselekményének idején – éppen a fordítottja zajlott le. Májusban Forgách Simon 4000 kuruccal elfoglalta a Dunántúl nagy részét, de június 13-án, a Győr melletti Koroncónál csatát veszített Siegbert von Heister tábornagtól. A kurucok ezután kisebb eredményeket értek el (július elején Esterházy Antal a rácok ellen vezetett büntetőhadjáratot, Károlyi Sándor pedig Szentgotthárdnál aratott győzelmet), de Heister augusztus végén megindult ellentámadása két hét alatt kiszorította Esterházyt és Károlyit a Dunántúlról. Összességében Dél-Baranyában nem zajlottak olyan jelentős harci cselekmények, mint amilyenekre a regény története alapján gondolnánk (Rittling, 2014).

Azt látjuk tehát, hogy Örsi (saját bevallásával szemben) nemigen támaszkodott a helytörténeti irodalomra, amely pedig nyújthatott volna egy-egy valós támpontot a regény cselekményéhez. Baranya nagy, a Millennium idején megjelent monográfiája részletesen bemutatja a korszak baranyai fejleményeit (Németh, 1897), Siklós két – Bálint Sándor tollából 1928-ban, Fejes János munkája nyomán pedig 1937-ben megjelent – monográfiája szintén kitér a szabadságharc éveire (Bálint, 1928; Fejes, 1937). Nagyharsány és Terehegy története ugyan csak kéziratként készült el, ám ezek élő, közszájon forgó történeti tudásanyagot rögzítettek, amelyet szintén használhatott volna a regény megírásakor (Bordás, 1985; Harkányfürdő története, 1949; Kecskeméthy, 1985).

Örsi még a történeti tényeknél is kevesebbet merített a helyi tradíciókból. Ezt persze kielégítően magyarázza, hogy a szabadságharchoz kapcsolódó néphagyományok Baranyában egyáltalán nem léteztek, más történeti mondákat pedig a regény színtereihöz nem sikerült kötni. A cselekmény helyszínét ugyanis szinte kizárólag a siklói vár és a Tenkes barlangja alkotja, egy-egy fejezet játszódik Kistapolca mellett és a Tenkes csárdánál, a kör-

nyező falvak viszont még háttérként is alig-alig sejlenek fel. Önmagában a várhoz és a fikatív barlanghoz pedig kevés történeti érdekességet, helyi hagyományt társíthatott a szerző. A várhoz kapcsolódóan így egyedül Zsigmond király siklói fogsága kerül szóba, Eckbert ugyanis Zsigmond szobájában rendezte be dolgozószobáját (Örsi, 1967). Meglepő, hogy Örsi mindössze egyszer, egy kiszólás erejéig említi meg Jenő herceg kardját (Örsi, 1967, p. 124), holott a harsány-hegyi csatában részt vett Savoyai Jenő alakja kapcsolódást jelenthetett volna a regény cselekményének közelmúltjához. Szintén nem építette be a regénybe a közeli Göntér-domb szerb hősiességét, Siklói Szent Istvánhoz kapcsolódó hagyományokat, holott azok jelentőségére éppen az 1960-as évek első felében hívta fel a figyelmet a helytörténeti kutatás (Erdős 2020).

A vidékhez kizárólag a Tenkes oldalán továbbélő szőlőművelés hagyományait köti a szerző. Eszerint az első szőlővesszőket a rómaiak hozták magukkal, a borkészítés tudománya túlélte a török hódítást (sőt éppen az itt telelő, hírhedt Ghiráj tatár kán írt verset az itteni borról), és a felszabadító háborút is (Örsi, 1967). A borhoz hasonlóan ismert természeti erőforrásként írja le Örsi (1967) a harkányi, pontosabban kistapolcai kénes hőforrást is, amit azonban 1823 előtt nem ismertek a helyiek sem. Meglepő, hogy ha már szerepeltette a kénes vizet, és megemlítette a Tenkes Ördögbocskor nevű szikláját is, akkor miért nem szőtte bele a történetbe legalább egy-egy utalás erejéig az ördögszántás mondáját. Ugyanígy nem kötötte össze a regény végén szerephez jutó, a várhoz vezető titkos alagutat a Szársomlyó mondabeli alagútjával, melynek történetét már a török korban is ismerték (Örsi, 1967; Verancsics, 1857).

Érdekes, hogy egy Zrínyi-parafrazist is felfedezhetünk a szövegben. A térséghez csak érintőlegesen kötődő költő Zrínyi Miklós a végzetes vadászatra menet egy anekdotát mondott a vadásztársaknak, ennek csattanóját Örsi már a szegénylegények régi szólásaként idézi: „*az a jobb, ha az ördögök viszik az embert a pokol felé, mintha az ördögöket is az embernek kéne vinni.*” (Örsi, 1967, p. 72)⁷ Másutt Ferenc Józsefre utal – kis malíciával – a szerző: „*Jó volt a koszt, jó volt a bor, mindennel nagyon meg vagyok elégedve! Csak kicsit elfáradtam*” – mondja a Siklósra érkező tábornok (Örsi, 1967, p. 210).

Összességében joggal mondhatjuk, hogy *A Tenkes kapitánya* egy kitalált hagyomány, amely nem a történeti valóságon, és nem is a helyiek körében élő hagyományokon alapult. A továbbiakban arra a kérdésre keresem a választ, hogy a történet hogyan szervesülhetett, hogyan és mennyiben válhatott mégis a közösség sajátjává.

A Tenkes kapitánya a siklóiak körében

Néhány hónappal a sorozat bemutatója után, 1964 nyarán a főhőst alakító Zenthe Ferenc még csak dísztáviratot küldött siklói pártszervezet első emberének a várfesztivál alkalmából (Népünnepély a várkertben, 1964). A következő évben már a kétrészes változat díszbemutatóját szervezték meg Siklóson, Örsi Ferenc, a film zenéjét jegyző Vujicsics Tihamér és a szereplők részvételével. Ugyanekkor új kezdeményezésként fesztiválújság is megjelent, amely a sorozatról szóló érdekességeket tartalmazott (A siklói várfesztivál

⁷ Az anekdota Örsi későbbi művében már az eredetihez hasonló kontextusban bukkan fel (Örsi, 1973; Zrínyi anekdotája: Bethlen, 1980)

idején ismét megnyílik a határ, 1965). 1966-ban az érdeklődők ismét találkozhattak a film szereplőivel, ám a közönségtalálkozó még ekkor sem volt a várfesztivál kiemelt programja (Siklói várfesztivál, 1966).

1. kép: A Tarpa-Tenkes lovastúra résztvevőinek bevonulása Siklóstra

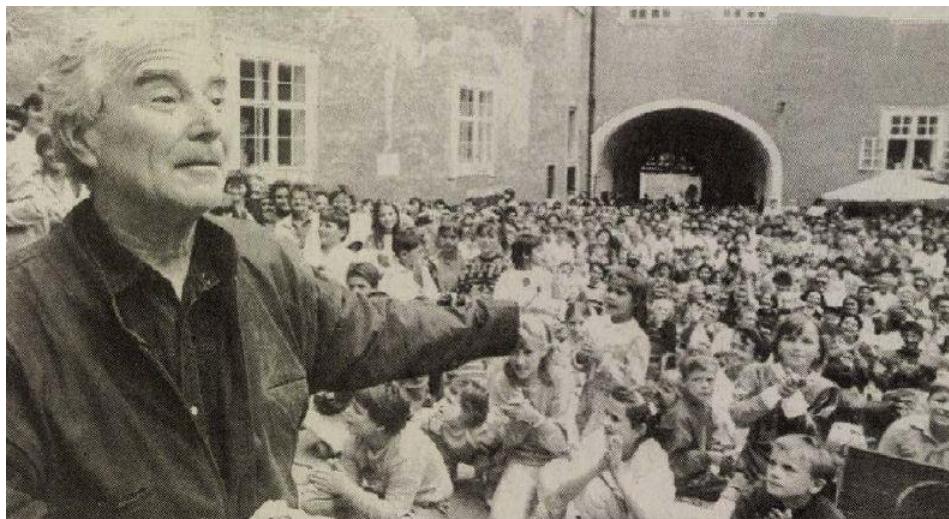
Forrás: Wallinger, 1971, p. 5.

1971-ben szintén a várfesztiválhoz kapcsolódott – az Örsi Ferenc által felvetett – Tarpa–Tenkes lovastúra: a 600 km-es út végén a résztvevők az érkezést a rendezvényhez időzítették. Az út során számos település képviselői egy-egy szalagot kötöttek a csapat zászlajára, nem egy helyen a lapok is hírt adtak a szabadságharc két legendás helyszínét összekötő túráról (Perics, 1996). 1976-ban ismét egy sportesemény örökítette meg *A Tenkes kapitánya* emlékét: a Baranyai Tájfutó Szövetség Siklóson rendezte meg az Országos Váltóbajnokságot; a győztes a bajnokságot jelentő „Tenkes kapitánya” címet kapta meg. Hasonló versenyt még két ízben, 1981-ben és 1988-ban szervezett a megyei sportszövetség (Kiss, 1988). Hasonló jellegű kezdeményezéssel később, 2021-ben is találkozhatott a közönség: ekkor szervezte meg első alkalommal a Buga Jakab kerékpártúrát a Balatonkör Sportegyesület (Balatonkör SE, 2022).

Bár a film és a történet nem vált olyan tényezővé, ami köré új rendezvények épültek volna, vagy ami akár csak részben meghatározta volna a már meglévő programok tematikáját, az azonban vitathatatlan, hogy *A Tenkes kapitánya* nagyon is elevenen élt a siklóiak körében. Ezt igazolja a sorozat harmincéves jubileumán, 1993-ban szervezett nagyszabású rendezvény. Az, hogy a keretet ezúttal is a várfesztivál jelentette, a korábbiaktól eltérően ezúttal már teljesen elsikkadt az évfordulóval szemben. A kétnapos rendezvény-sorozat – helyi Ki mit tud, zenei és képzőművészeti program, sportverseny, bemutató, utcabál és tűzijáték – legemlékezetesebb és a sajtóban is legnagyobb szerephez jutó programja a vár udvarán szervezett ünnepség volt. Siklós polgármestere és a megyei közgyűlés elnöke fogadta a stáb hintókon bevonuló tagjait, a közönségtalálkozóra annyi néző érkezett,

hogy szűknek bizonyult a várudvar (Cseri, 1993-a; Cseri, 1993-b). *„A beszélgetések, az élmények felidézése alatt a színpad és annak intimitása eltűnt, mindenki minél közelebb szeretett volna lenni azokhoz, akik harminc éve messze, az országhatáron túlra röpítette Siklós hírét. Szálltak a történetek a fal megmászásáról, a rakoncátlan lovakról, kulisszatitkokról. Idővel úgy tűnt, különösen a közönségtalálkozó végeztével, tulajdonképpen mindegy volt itt, milyen produkcióval rukkolnak elő a kapitányok, egy a lényeg, hogy láthatták, megérintették őket, hallhatták hangjukat.”* (Szabó, 1993-c, p. 12.) A rendezvény elsődlegesen a személyes emlékezés aktusa volt – annál is inkább, hiszen a felhívások szerint az egykori siklói statisztákat is várták: *„Kiemelt jelentőségűnek tartják a szervezők, hogy egykori, helybéli statiszták is jelentkezzenek, mert igen számítanak az ő közvetlenebb élménybeszámolójukra.”* (Hodnik, 1993, p.1.) A helyi sajtóban meg is kezdődött a személyes emlékek feltárása, legalábbis ebből az apropóból készítettek interjút Takács Zoltán gimnáziumi igazgatóval, aki fiatal tanárként vett részt a forgatáson (Szabó, 1993-a). Evvel együtt nem sikerült el teljesen a nemzeti történelemhez való kapcsolódás igénye, és a nagyon aktuális helyi célkitűzés sem. A beharangozó cikk szerint a rendezvény *„jó apropó nemcsak a hazaszeretet kifejezésére, de arra is, hogy a siklói vár jelenlegi állapotáról, gazdátlanságáról szó essék.”* (Visszatér a Tenkes kapitánya!, 1993, p. 12.) A helyi sajtó közölte is az (ekkor már súlyos beteg) Örsi Ferenc és a színészgárda felhívását a vár megmentésére, valamint a minisztériumi tisztviselő válaszát (Szabó, 1993-c).

2. kép: A várudvar a sorozat elkészítésének harmincéves jubileumán, a színpadon Zenthe Ferenc

Forrás: Cseri László felvétele; Cseri, 1993-b, p. 1.

A városi rang elnyerésének 25. évfordulóján, 2002 nyarán Siklós ismét fényes ünnepséget rendezett, melynek keretében a várban vár- és várostörténeti kiállítás nyílt meg, de a *„legnagyobb attrakció”* a filmbeli karaktereket ábrázoló panoptikum átadása volt, a színészek jelenlétében. A viaszfigurák alkotói között olyan neves művészek is felbukkantak, mint Vanyúr István és Trischler Ferenc. A kiállítás 4 millió forintos költségvetését helyi vállalkozók adományai fedezték; további források hiányában a panoptikum tervezett bővítése évről évre halasztódott (Kótány, 2002.; Dunai, 2004). Bár a kritikusok szerint a rendezett jelenet túl kis teremben kapott helyet, a város reményei szerint evvel együtt is

„jelentősen növeli majd a vár látogatottságát”. (Wald, 2002. p. 5.) A panoptikumot a vár felújítása miatt a többi kiállítással együtt 2009 őszén kiköltöztették, a tervek szerint egy ideig a közeli ferences kolostorban lett volna látogatható (Ungár, 2009). A felújított vármúzeumba a jelentősen amortizálódott figurák közül sem került vissza az összes. Újabb felmerült, hogy a sorozat bemutatójának 55. évfordulójára panoptikumot is tartalmazó emléktárgyat alakítanak ki a várban (Bővül a várfesztivál, 2018).

A következő évben, 2003 júniusában a Rákóczi-szabadságharc kitörésének 300., a filmsorozat elkészítésének 40. évfordulója alkalmából háromnapos rendezvényt szerveztek Siklóson. A rendkívül rangos és színes programban – nemzetközi fúvószenekari találkozó, művészeti kiállítás, országos rajzverseny eredményhirdetése, határon átnyúló történeti vetélkedő, egész napos hadijáték – előkelő helyen szerepelt a filmsorozat szereplőinek fogadása, amelyen a Tarpáról lovon érkező Béri Balogh Ádám Huszárbandérium is részt vett. A Hadtörténeti Múzeum hozzájárulásával ekkor új kiállítás nyílt a várban, amely eredeti metszetek, ruhák, fegyverek segítségével idézte meg a Rákóczi-szabadságharc korát (Kótány, 2003-a; Kótány, 2003-b; Kótány, 2003-c).

A film alkotóit az évfordulóktól és az azokat kísérő nagyobb ünnepektől függetlenül is számon tartották a siklósiak. Az egykori stáb tagjait többször hívták meg különböző kulturális eseményekre – és fordítva, a színészek is fontosnak tartották, hogy jelen legyenek a város életében. 2000 májusában Szabó Gyula és Vajda Márta volt hivatalos a Siklós Art programsorozatra. Egy hónappal később pedig a város díszpolgári címével tüntették ki Zenthe Ferencet és Szabó Gyulát (Kótány, 2000-a; Kótány, 2000-b). 2007 őszén a nyugatra kitelepült Krencsey Marianne-t fogadta a város; mindeddig ő volt az egyetlen a film szereplői közül, aki a forgatás óta nem járt Siklóson (Negyvennégy év után visszatért a várúrnő Siklóusra, 2007).

A *Tenkes kapitánya* elhunyt alkotóiról is kegyelettel emlékezik meg a helyi közösség. Vujicsics Tihamér nevét utca őrzi Máriagyúdon, 1986-ban pedig bronzos grafitszürke kerámiadomborművel, Ócsai Károly alkotásával jelölték meg a zeneszerző kedvelt helyét (Wallinger, 1986). 1994-ben ugyancsak Gyúdon temették el Örsi Ferencet, több száz ember jelenlétében. Sírhelyén a következő évben Szatyor Győző által készített kopjafát állították fel a város által szervezett megemlékezés keretében (Kopjafa Örsi Ferenc emlékére, 1994).⁸ 2006 nyarán a helyi sajtó címlapon adott hírt Zenthe Ferenc haláláról, legkedvesebb szerepeként említve Eke Máté figuráját (Zenthe Ferenc 1920-2006, 2006). 2011-ben a siklósi művelődési ház felvette Örsi Ferenc nevét (Babos, 2011), napjainkban pedig Zenthe Ferenc nevét köztér viseli Siklóson, és a tervek szerint hamarosan Szabó Gyuláról is utcát neveznek majd el.

⁸ Örsiről több nekrológ is megjelent a helyi lap hasábjain: Mecseki, 1994; Ózdi, 1994

3. kép: Örsi Ferenc temetése Máriagyúdon

Forrás: Horváth, 1994, p. 7.

A Tenkes kapitánya-kultusz 2020 őszén a települési, 2023 februárjában pedig a megyei értéktárba is bekerült, ugyanekkor célként fogalmazódott meg, hogy – mivel a filmsorozat az ország egészének szívébe belopta magát – a nemzeti értéktárba is felterjesszék. A sorozat készítésének 60. évfordulója alkalmából ismét egész éves rendezvénysorozatot szerveznek Siklóson: kiállítást rendeznek a filmforgatáshoz kapcsolódó relikviákból, meghívják a még élő alkotókat, beszélgetésre invitálják az egykori statisztákat és tematikus képzőművészeti tárlatot összeállítását is megkezdték (Zsíros, 2023; Szűcs, 2023).

Úgy tűnik, hogy nem annyira a történet, hanem sokkal inkább a film vált kultusz tárgyává Siklóson és környékén. Nem annyira az alapmű szervesült, azaz nem ennek jöttek létre különböző kontextusai, újragondolásai, feldolgozásai, és nem is a történeti háttérrel jelentő korszak vált a közbeszéd, közgondolkodás tárgyává. Sokkal inkább arról volt szó, hogy a '60-as évek iránti nosztalgia, és a városnak országos hírt hozó sorozat iránti hála éledt fel újra és újra, és kíséri az alkotókat életük végéig. Ahogyan az egyik siklósi lap újságírója fogalmazott: „*nélkülük – és a vár nélkül – ez a város a békés ismeretlenség poros hétköznapjait pergetné.*” (Gomolla, 1993-a, p.12.)

Örökségvédelem, idegenforgalom, területfejlesztés

Kovács András helytörténész, gimnáziumi tanár először 1954-ben hívta fel a figyelmet arra, hogy a siklósi vár sürgős védelemre szorul. Gazdag történelmi örökségét érdemes és lehetséges volna bemutatni a nagyközönség számára, és ez hozzájárulhatna a pusztulófélben lévő műemlék fenntartásához (Kovács, 1954; Kovács, 1965). Bár ehhez később nagyon fontos fogódzót jelentett a Siklóson játszódó filmsorozat országos népszerűsége, Thiery Árpád riportja – továbbvezetve, kontextusba ágyazva Kovács felvetését – arra utalt, hogy a település más erőforrásokkal is rendelkezik. A vár valóban kiemelkedő idegenforgalmi vonzerót jelent, a Tenkes kapitánya húzónév, és a sorozat vetítése óta megsokszorozódott a (részben külföldi) látogatók száma – éppen ezért, „*ha lassan és körülményesen is*” (Thiery, 1964-b, p. 9), de haladnak az idegenforgalmi fejlesztések (így a korszerű vetítőszoba kialakítása és a szálláshely-kapacitás bővítése). Másrészt a városi

rangra pályázó település ipari, mezőgazdasági és közigazgatási központként sok más lehetőséget is kiaknázhathat, ezek között pedig a Tenkes kapitánya „csak” egy romantikus érdekesség (Thiery, 1964-b).

4. kép: A siklósi vár nemrég berendezett kínzókamrája 1966-ban

Forrás: Csorba Győző Könyvtár Helyismereti Gyűjteménye, Fotótár

A megye turizmusfejlesztési koncepciójának – Palkó Sándor megyei tanácselnök víziójának – részeként, tíz évvel korábbi, szerény kezdetek után 1963-ban indultak meg nagyobb szabású munkálatok a várban. 1970-ig összesen 16-18 millió forint értékű összbe-
 ruházás történt meg, részben ennek köszönhető, hogy a vár 1969-ben 200 ezer látogatót fogadott (Rab 1970). Célként már nem kizárólag az értékmenés fogalmazódott meg: a tervezők az üzemszerű és rentábilis működés feltételeinek megteremtésében gondolkodtak (Rab, 1970) – ez azonban alig-alig valósult meg. A várat az 1970-es évek végétől a megyei tanács döntése alapján a Mecsek Tourist kezelte, a komolyabb karbantartási és felújítási munkálatokat – a megye hallgatólagos jóváhagyásával – pénzhiányra hivatkozva elodázta. Az állag folyamatos romlásához a rendszerváltoztatás után a tulajdonosi jogok és a fenntartói kötelezettségek rendezetlensége is társult, így egyre kevésbé látszott lehetőség a felújításra és a gazdaságos működtetésre (Bencs, 1988)⁹ – nem véletlen, hogy az 1993-as jubileumi rendezvény fő céljaként is vár megmentése fogalmazódott meg (Szabó, 1993-c).

Nem meglepő, hogy a vár ezekben az években nem volt önálló idegenforgalmi célpont, az ide látogatók számára elsősorban a filmsorozat jelentett vonzerőt. A német és francia turisták többsége kimondottan a sorozat miatt érkezett Siklóásra (érezhető volt például, hogy amikor 1997 nyarán az egykori keletnémet tartományokban műsorra tűzték *A Tenkes kapitányát*, megugrott az itteni vendégek száma, ebbéli érdeklődésüket azonban a vár alig-alig elégítette ki. A kiállítások átgondolatlanok, koncepciótlanok voltak, a Rákóczi-szabadságharc korát megidéző, jó minőségű anyagot viszont a Hadtörténeli Múzeum elszállította. Felmerült ugyan egy kisebb tárlat megnyitása az eredeti állomány alapján, a

⁹ A rendezetlenségre és a tanácstalanságra jellemző egy egészen abszurd elgondolás. 1993-ban felmerült, hogy egy német orvosnak adják el a várat, aki orvosképző központot nyitott volna az épületben, megtartva annak kulturális, építészeti értékeit (Gomolla, 1993-b).

siklósiak pedig másutt is népszerű várjátékok szervezését vetették fel, de ezek megvalósítása egyelőre váratott magára (Fűzős cipők, kék kerámiák, 1995; Szabó, 1996; Kaszás, 1997; Kótány, 1997).

A vár hasznosításának jogát 2000. január 1-jével (vetélytárs nélküli pályázóként) az önkormányzat vette át a Kincstári Vagyoni Igazgatóságtól. A fejlesztésekre, a turisztikai vonzerő javítására ugyan nem hiányoztak az ötletek, tőke azonban annál kevesebb állt rendelkezésre (Dunai, 2000-a). A következő években így alapvető változások nem történtek, kisebb-nagyobb bővítések – így 2002-ben a panoptikum, a következő évben pedig az új történeti kiállítás megnyitása – azonban növelték a vár kínálatát és vonzerejét. Ezekhez kapcsolódott 2002-ben a Szüreti Csirkepaprikás Fesztivál, melynek szervezői az alapjában eltérő tematika ellenére is kapcsolódni igyekeztek a Tenkes kapitánya hagyományához: a rendezvény megnyitását a toronyból Zenthe Ferenc által leadott ágyúlövés jelezte, majd Zenthe és Szabó Gyula mondott köszöntő beszédet (Csirkepaprikás, 2002).

Tényleges előrelépésre a 2008-ban elnyert uniós és norvég támogatás biztosított lehetőséget: a mintegy 2 milliárd forint értékű forrás a vár részleges felújítását, az attrakciók bővítését tette lehetővé hat év alatt, három lépcsőben. Mindehhez – a közel egykorú bikali és szigetvári fejlesztésekhez hasonlóan erőforrásként használva a kulturális örökséget, és egységes rendszerként kezelve az épített környezetet és a történelmi hagyományokat – egy nagyszabású rendezvénysorozat, a film alapján írt musical is csatlakozott. (Barabás, 2009; Delegáció tárgyalna a vár jövőjéről, 2018)

A darab ősbemutatóját figyelemfelkeltő rendezvény előzte meg. A várba lóháton bevonult a címszerepet játszó Stohl András, és – elődjéhez hasonlóan – elsütötte az ágyút, majd a főbb szerepeket játszó színészek, Gubás Gabi, Mészáros Árpád Zsolt, Magyar Attila és Beleznay Endre felhúzták a musical zászlaját. Ugyanekkor kihirdették a Szent György-napi borverseny nagydíjának, a Tenkes Kapitánya Bora címnek a győztesét is (Wald, 2009-a).

A musicalt Ács Bálint írta és Balikó Tamás rendezte, a főbb szerepekben budapesti színészeket láthatott közönség, de a helyiek részvétele nélkül a produkció nem működhetett volna. A Pelikán Táncegyüttes tagjai alkották a tánckart, a Siklósi Huszárbandérium pedig a lovas statisztériát biztosította. Az önkormányzat számos erőforrással (a terület és a közművek ingyenes használatával, a városüzemelési cég munkatársaival), a Tenkes Kapitánya Lovastanya jól képzett lovakkal, a Központi Étterem pedig a szereplők étkeztetésével segítette a produkciót. Utólag valamennyi közreműködő az összefogás felhajtó erejéről számolt be (Császár, 2009).

A két felvonásos, csaknem háromórás darab igazi sztárparádéval, rendkívüli látványelemekkel vált emlékezetessé. *„Az óriási statisztériával, táncos tömegjelenetekkel, különleges pirotechnikával bemutatott musical a film jeleneteit követi. Talán ezért is sikerült kissé nagyobb lélegzetűre a darab, amely igazi nosztalgiashow”* – írta az előadásról a *Népszava* kritikusa (B. Mezei, 2009, p. 6.). A nagyszínpad mellett fesztiválváros létesült: farönkházikókban kézműves bemutatók, valamint kézműves vásár, borászpavilonok és ételes standok, a kisszínpadon két koncert várta az érdeklődőket, az egyesületek házában pedig a helyi civilek fotókiállítással és filmvetítéssel csatlakoztak a programokhoz. Az ősbemutatót a projekt vezetői egyértelműen sikeresnek értékelték. *„A visszajelzések kivétel nélkül rendkívül pozitívak, a szakmai vélemények szerint a darabbal színháztörténelmet írtunk”* –

mondta Ács Bálint, Balikó Tamás pedig ugyanekkor így nyilatkozott: „*Arra lehetett számítani, hogy népszerű lesz a darab, de ilyen elementáris sikerre nem gondoltunk. (...) Az egész stáb bámulatos teljesítményt nyújtott, a siklóiak vendégszeretete pedig leírhatatlan.*” (Wald, 2009-b, p. 4.). Nem véletlen, hogy az előadás öt alkalommal töltötte meg a 2000 fős lelátót.

Minden bizonnyal ez a siker motiválta az alkotókat, hogy az első évad botránya,¹⁰ a pénzügyi gondok¹¹ és Stohl András autóbalesete ellenére ismét színpadra vigyék a darabot Siklóson, sőt immár nagyobb léptékben gondolkodva, egy szabadtéri színház keretei között, ami a térség kulturális turisztikai fejlesztésének sarokpontja lehet. A programsorozat összesen több mint húsz előadással – budapesti, székesfehérvári és pécsi vendégjátékokkal, valamint a musical nyolc előadásával – várta a közönséget, és hosszú távon is kapcsolódni kívánt a vár több fázisban ütemezett felújításához (Szabadtéri színház a siklói várban, 2010; Babos, 2010-b; A Siklói Nyári Színház első évada, 2009).

A kulturális alapú város- és térségfejlesztés egyre inkább kiforró koncepciójához szórványosan egyedi üzleti vállalkozások is kapcsolódtak. Ennek első példája alighanem az volt, hogy 1967-ben a Siklói Magyar-Bolgár Testvériség Tsz egy borozót nyitott Budapest belvárosában, és azt az akkor már népszerű filmsorozat karakteréről, Siklói bácsiról nevezte el. A kezdeményezés nagyon kedvező visszhangra talált: „*Az eltelt rövid idő alatt rendkívül népszerű lett a budapestiek körében ez a valóban szép, hangulatos és ízlésesen berendezett borozó. (...) A hajdani Siklós-környéki csárdákra emlékeztető szép, ízléses bútorzatot a termelőszövetkezet asztalosai készítették.*” („Siklói bácsi borozója” – Budapest belvárosában, 1967, p. 1.; „Siklói bácsi Budapesten”, 1967, p. 4.)

5. kép: Siklói bácsi borozója Budapesten

Forrás: „Siklói bácsi Budapesten”, 1967, p. 4.

¹⁰ A musical megírására eredetileg a komáromi Magyar Lovas Színház adott megbízást Ács Bálintnak. A premiért 2008 márciusára, a Budapest Sportarénába tervezték. A zenész csak egy dalt és a jelenetbeosztást mutatta be a megrendelőknek, viszont a siklói önkormányzattal és a Pécsi Nemzeti Színházzal együttműködve Siklóson a teljes musicalt színpadra állította (4,5 millióra perlik, 2009).

¹¹ A produkció nem részesült állami támogatásban, a belépőjegyekből és a szponzori támogatásokból pedig nem sikerült a teljes költségvetést kigazdálkodni; a helyzetet tovább súlyosbította az egyik támogató visszalépése (Babos, 2010-a).

A vállalkozói, piaci szellem persze csak jóval később, a rendszerváltoztatás után érezte hatását. Az 1990-es évek közepén Siklós kevésbé frekventált, a városmagtól távolabb eső részén a Kék Sellő Kft. üzletház építését kezdte meg. Az épület alatt pince és bormúzeum kialakítását tervezték, melynek berendezése a Rákóczi-szabadságharc korát idézte volna (Októberben nyit a bormúzeum, 1995). Néhány évvel később, szintén a borturizmus és borkereskedelem felvirágoztatásának céljával, felvetődött a siklói borrend megalakítása, melyet az első tervek szerint a Tenkes kapitányáról neveztek volna el. Az elgondolás az volt, hogy a jól ismert „márkanév” segíteni fogja megóvni az elfeledéstől a siklói borokat (Dunai, 2000-b). Bár a borrend végül nem evvel a névvel jött létre, a nevet azért felhasználta az ágazat: a Szent György-napi borversenyeken a leginkább kiemelkedően szereplő boroknak a Tenkes Kapitánya Bora címet adják.

Az ezredforduló éveiben felfutó idegenforgalomból a borászat mellett más szolgáltatások, ágazatok is egyre inkább kivették részüket. Az ekkor alakult Tenkes Kapitánya Lovastanya csak nevében kapcsolódik a jól ismert hős alakjához, a 2019-ben megnyílt Brigadéros Vendégháznak azonban arculata, kialakítása is a korszak és a filmsorozat hangulatát idézi.

A nemzeti emlékezet helye

A Tenkes kapitánya nemcsak helyi, hanem országos viszonylatban is rendkívül népszerűvé vált, nemzedékek nőttek fel rajta, az eltelt évtizedek során a nemzeti emlékezet egyik csomópontjává vált. Elegendő a Zenthe Ferenc és Salgótarján kapcsolatát tárgyaló kötet nyitó tanulmányára utalni, amelynek címe – összevonva Zenthe egyik legmagasabb kitüntetésének, és alighanem legismertebb filmszerepének nevét – *a nemzet kapitányaként* aposztrofálja a színművészt (Kelecsényi, 2014).

A történet szinte azonnal a populáris kultúra részévé vált, köszönhetően a sorozat és a regény óriási sikerének. A történetből Zórád Ernő készített képregényváltozatot, amely először, 1966-ban a *Pajtás* lapjain jelent meg (*A Tenkes fiai* címmel), majd 1972-ben a *Fülesben* ismét közölte ezt a feldolgozást (Magyar Képregénytörténeti Egyesület, 2023). Ugyanezekben az években vált közzismertté az *Aztán jött a Tenkes kapitánya...* kezdetű, 1965-ben megjelent gyermekdal, Brand István dalszövegét és Berki Géza zenéjét a Magyar Rádió Gyermekkora, és szólistaként Ella Miklós előadása tette népszerűvé (Ella, 2023).

A Tenkes kapitánya témája szinte magától értetődő módon jelen van a kortárs popzenében. A Bëlga együttes 2002 márciusában megjelent, *Majd megszokod* albumon szereplő *Nemzeti hip-hop* című, szarkasztikus dalban idézte a film főcímmzenéjét (Bëlga, 2014). A témát a Pannonia Allstars Ska Orchestra is feldolgozta, a 2007 novemberében megjelent *The Return of the Pannonians* című albumán szereplő dalban (PASO 2018). Ugyanezekben az években a filmkultúrában is visszatért egy-egy kép az eredeti műből. A Herendi Gábor rendezésében és Harmat Gábor forgatókönyve alapján készült, 2004-ben bemutatott *Magyar vándor* című vígjátékban a magyar történelem egyik ikonikus pillanataként szerepel, amikor a mázsás karosszékhez kötözött Zenthe Ferenc kiissza az eléje tett kupát.

2009 novemberében – vagyis néhány hónappal a musical siklói premierje után – a budapesti Honvéd Táncszínház is bemutatta *A Tenkes kapitánya* színpadi feldolgozását. A

táncjátékot Zsuráfszky Zoltán rendezte és koreografálta, a darab zenéjét Sebő Ferenc szerezte, a regényt Vincze Zsuzsa írta színpadra, Turczi István dalszövegeinek felhasználásával. Az ismertető szerint a *„tévéfilm könnyedségét és a kor hangulatát idézik meg a látványos előadásban. Megjelenik a siklósi vár, fáklyák, szekerek, egy álmokképben korhű ruhába öltözötten Rákóczi, Bercsényi, Bezerédy, Vak Bottyán.”* (László, 2009) A nem mindig lelkes kritika mindenekelőtt a darab gondolati szegénységét tűzte tollhegyre. A táncjátékot a *„langyos, középszerű szórakoztatás igénye”* jellemzi, ráadásul meg sem próbál hozzátenni az alapjául szolgáló sorozathoz vagy a regényhez, minden újraértelmezés nélkül visz színre egy válogatást a jelenetek közül (Kutszegi, 2011).

A negatív felhangok ellenére a 90 perces, két felvonásos táncjáték nagyon népszerűvé vált, többször is előadták a Művészetek Palotájában, bemutatták az ország több településén, 2019-ben, a Rákóczi-émlékévben pedig Kárpát-medence tíz magyar városában és Bécsben is láthatta a közönség (Pl.: Lukács, 2019.; Badó, 2019). A bécsi előadás felvezetőjeként Potápi Árpád János államtitkár mondott beszédet: *„A Tenkes kapitánya egy olyan kor emlékéét idézi fel, mely a magyar történelem sok más epizódjához hasonlóan nem az eredményétől vált dicsőségessé, hanem attól, hogy igaz ügyért folyt.”* Példája arra tanít, hogy a *„többi nemzettel együtt építsük tovább azt az Európát, amelyért a kuruc harcosok életüket áldozták.”* (Az igaz ügyért folytatott magyar küzdelmeket idézi, 2019) A turné tehát össznemzeti, sőt – a bécsi előadás mindenképpen – összeurópai kontextusba helyezte a helyi (kitalált) hagyományt.

Összegzés

A Tenkes kapitánya mint kitalált hagyomány fejlődésének három szintjét, három réteget, a helyi, a regionális és a nemzeti szintet kíséreltem meg bemutatni.

Siklóson és környékén, úgy tűnik, nem annyira a történet, hanem sokkal inkább a film vált kultusz tárgyává. Nem annyira az alapmű szervesült, nem ennek jöttek létre különböző kontextusai, újragondolásai, feldolgozásai, és nem is a történeti háttérrel jelentő korszak vált a közbeszéd tárgyává. Sokkal inkább arról volt szó, hogy a '60-as évek iránti nosztalgia, és a városnak országos hírt hozó sorozat iránti hála éledt fel újra és újra, és kíséri, kísérte az alkotókat is életük végéig.

Térségi szinten a Tenkes kapitánya főként idegenforgalmi hívószóként működött. A helyi vállalkozók jó ideig a borturizmus megtámogatására kívánták használni a konkurens Villány árnyékában. Aztán a 2000-es évek végén komplexebb, az épített örökséget és a történeti hagyományokat, a látnivalókat és a rendezvényeket egységben kezelő szemléletmód, a kulturális alapú vidékfejlesztés szemlélete jelent meg. Ilyen összefüggésben a regényből készült a musical – a minőségi kifogások és a bemutatót övező botrányok ellenére is – jelentős kezdeményezésnek tekinthető, jóllehet folytatás nélkül maradt, és így tényleges hatást alig gyakorolt a térségre.

A Tenkes kapitánya a nemzeti emlékezetnek is része lett, annak köszönhetően, hogy a filmsorozat és a regény a megfelelő történeti pillanatban született meg, a magyar társadalom nagy része rezonálni tudott a nemzeti és a szociális igazságosság nem túl bonyolultan megfogalmazott problematikájára. Hosszabb távon viszont a történet ezen a szinten sem szervesült: legsikeresebb feldolgozásai, így a 2009-es táncjáték, valójában nem gondolták

újra, nem töltötték meg új, a mai kor kérdéseire reflektáló tartalommal, így aztán sem a nemzettudat, sem a nacionalizmus-kritika eszközévé sem válhat.

A Tenkes kapitánya esettanulmánya arra utal, hogy egy-egy kitalált hagyomány nagyon felemás módon működik: nem biztosít igazán stabil kötőerőt a helyi identitások számára és legfeljebb díszítményként gazdagítja a nemzeti kötődéseket is.

Felhasznált irodalom

- 44 év után visszatért a várúrnő Siklóstra (2007. november). *Siklós*, 11, 17.
- 4,5 millióra perelik a Tenkes kapitánya-musical zeneszerzőjét (2009. július 21). *Index*. https://index.hu/kultur/blog/2009/07/21/4_5_milliora_perelik_a_tenkes_kapitanya-musical_zeneszerzot/
- A Siklósi Nyári Színház első évada (2009. június). *Siklós*, 6, 3-4.
- A siklósi várfesztivál idején ismét megnyílik a határ. (1965. június 5). *Dunántúli Napló*, 131, 2.
- Az igaz ügyért folytatott magyar küzdelmeket idézi a Tenkes kapitánya (2019. október 10). *Magyar Hírlap*. <https://www.magyarhirlap.hu/kultura/20191010-magyar-kuzdelem-az-igaz-ugyert>
- Babos, A. (2010-a, február 28). *Hatmillióval tartozik a Tenkes kapitánya projekt*. Baranya Vármegyei Hírpórtál. <https://www.bama.hu/kultura/2010/02/hatmillioval-tartozik-a-tenkes-kapitanya-projekt>
- Babos, A. (2010-b, június 20). Sztárokból nem lesz hiány. *Új Dunántúli Napló*, 171, 4.
- Babos, A. (2011. február 8). A Tenkes kapitánya írója lett a művház névadója. *Új Dunántúli Napló*, 38, 2.
- Badó, Zs. (2019. október 15). *Nagy siker volt Beregszászban a Tenkes kapitánya*. Kárpátalja. <https://karpataljalap.net/2019/10/15/nagy-siker-volt-beregszaszban-tenkes-kapitanya>
- Balatonkör SE (2022. október 30.) *Buga Jakab Túra*. <https://www.balatonkor.hu/BJT>
- Bálint, F. (1928). *Siklós monográfiája*. Drávavölgyi.
- Barabás, B. (2009. augusztus 10). Végek dicsérete Baranyában. *Népszava*, 186, 16.
- Bélga (2014. augusztus 7). *Nemzeti hip-hop* [Video]. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=RnzvQdBcHrI&list=PL24L7CcJ9MgbmPCgRhWMHXgCF4uz8ByHb&index=4>
- Bencs, J. (1988. december). Unokáink is látni fogják? *Siklós*, 7, 4.
- Bethlen, M. (1980). Élete leírása magától. In V. Windisch Éva (szöveggond., jegyz.), *Kemény János és Bethlen Miklós művei* (pp. 399-981). Szépirodalmi Könyvkiadó.
- B. Mezei, É. (2009. július 16). Ismét hódít a Tenkes kapitánya. *Népszava*, 165, 6.
- Bordás, S. (1985). *Nagyharsány község és a református egyházközség története a római kortól a XX. század közepéig*. (Gépirat)
- Bővül a Várfesztivál (2018. március). *Siklósi Aranytrombita*, 3, 7.
- Császár, F. (2009. november). A siklósiak önzetlensége is kellett... *Siklós*, 11, 7-10.
- Csefkó, J. (1983. május 19). Ha ez így megy, próbáljunk meg írni. *Universitas*, 13, 3.
- Cseri, L. (1993-a, június 26). Harmincéves a Tenkes kapitánya. *Új Dunántúli Napló*, 170, 5.
- Cseri, L. (1993-b, június 28). Harmincéves a kapitány. *Új Dunántúli Napló*, 172, 1-2.
- Csirkepaprikás (2002. augusztus 13). *Új Dunántúli Napló*, 220, 3.
- Deák-Sárosi, L. (2006. augusztus 27). *Nemzeti kalandfilm-sorozatunk*. Filmkultúra. <https://www.filmkultura.hu/regi/2006/articles/essays/tenkes.hu.html>
- Delegáció tárgyalna a vár jövőjéről (2018. november). *Siklósi Aranytrombita*, 11, 6.
- Dunai, I. (2000-a, január 7). Új időszámítás a siklósi várban. *Új Dunántúli Napló*, 6, 7.
- Dunai, I. (2000-b, április 16). Rendet tesz a Tenkes kapitánya. *Új Dunántúli Napló*, 105, 3.
- Dunai, I. (2004. június 6). Panoptikumbővítés, csak fejenként. *Új Dunántúli Napló*, 153, 3.
- Egy barát az íróról (1994. szeptember 6). *Új Dunántúli Napló*, 245, 7.
- Ella, M. (2023. március 3). *A Tenkes kapitánya* [Video]. Youtube. <https://www.youtube.com/watch?v=jFh9i-mtd3c>
- Erdős, Z. (2020). Emlékezeti rétegek és hatalmi igények a Štiljanović-hagyományban. In Szívós E. & Veress D. (szerk.), *Örökség, történelem, társadalom. A Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület 2018. évi, szentendrei konferenciájának kötete* (pp.25-43). Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület.
- Fejes, J. (1937). *Siklós múltja*. Szerzői kiadás.
- Fűzős cipők, kék kerámiák (1995. július 19). *Új Dunántúli Napló*, 195, 9.
- Gomolla, T. (1993-a, június 29). Eke Máté és Buga Jakab egy csapatban. *Siklós és Siklósvidek*, 11-12, 12.
- Gomolla, T. (1993-b, október 26). Ami biztos: az a bizonytalan... *Siklós és Siklósvidek*, 18, 7.
- Hallamma, E. (1963. március 13). Őrsi Ferenc. *Dunántúli Napló*, 60, 5.
- Harkányfürdő története (1949). Honismereti Szakkör. Gépirat.
- Hodnik, I. (1993. május 6). Jön a Tenkes kapitánya! *Új Dunántúli Napló*, 122, 1.

- Hobsbawm, E. (1983). *Inventing Traditions*. In Hobsbawm, E. – Ranger, T. (Eds.), *The Invention of Tradition* (pp.1-14). Cambridge University Press.
- Horváth, L. (1994. szeptember 20). Búcsú Örsi Ferenctől. *Új Dunántúli Napló*, 259, 7.
- Kaszás, E. (1997. júl. 19). Várak, befektetők és a Tenkes kapitánya. *Új Dunántúli Napló*, 196, 6.
- Kecskeméthy, Z. (1985). *A nevévészett Terehegy történelmi múltjából*. Gépirat.
- Kelecsényi, L. (2014). Zenthe Ferenc – a nemzet kapitánya. In Balogh Z. (szerk.), *„Köszönöm a Jóistennek, hogy ide szülehettem”*. Zenthe Ferenc és Salgótarján (pp.3-8). Dornyai Béla Múzeum.
- Kiss, E. (1988. október 17). Országos váltóbajnokság a Tenkes alján. *Dunántúli Napló*, 289, 8.
- Kiütéssel győzött a kapitány (2006. augusztus 7). *Népszava*, 183, 6.
- Kopjafa Örsi Ferenc emlékére (1994. október 4). *Új Dunántúli Napló*, 271, 5.
- Kótány, J. (1993. május 27). Esti meséből kalandregény. *Új Dunántúli Napló*, 153, 7.
- Kótány, J. (1997. augusztus 30). Tárlatra vár a vár. *Új Dunántúli Napló*, 237, 4.
- Kótány, J. (2000-a, április 19). Később nyit az Art Siklós. *Új Dunántúli Napló*, 108, 4.
- Kótány, J. (2000-b, jún. 7). Átadták a város kitüntetéseit. *Új Dunántúli Napló*, 155, 4.
- Kótány, J. (2002. jún. 7). És akkor jött a Tenkes kapitánya. *Új Dunántúli Napló*, 153, 4.
- Kótány, J. (2003-a, május 20). Új kiállítás a várban. *Új Dunántúli Napló*, 136, 5.
- Kótány, J. (2003-b, június 27). A Tenkes kapitánya a szabadságharc ünnepén. *Új Dunántúli Napló*, 173, 4.
- Kótány, J. (2003-c, június 28). Fesztivál a Tenkes kapitányával. *Új Dunántúli Napló*, 174, 5.
- Kovács, A. (1954. augusztus 28). Mentsük meg Siklós várát! *Dunántúli Napló*, 204, 4.
- Kovács, A. (1965. június 13). Siklós. *Dunántúli Napló*, 138, 6.
- Kutszegi, Cs. (2011. július 29). *Nem minden arany, ami fénylik*. SZINHAZ.NET. <https://szinhaz.net/2011/07/29/kutszegi-csaba-nem-minden-arany-ami-fenylik/>
- László, D. (2009. november 19). Testekből épült katedrális. *Heti Válasz*, 47, 59.
- L. Benke, Zs. (1969). Néhány ifjúsági történelmi regényről. *Századok*, 5-6, 1291-1304.
- Lukács, M. (2019. szeptember 19). *Megelevenednek a kuruc kor legendás alakjai*. Magyar Szó. https://www.magyarsozo.rs/hu/4096/kultura_szinhaz/208233/Megelevenednek-a-kuruc-kor-legend%C3%A1s-alakjai.htm
- Magyar Képregénytörténeti Egyesület (2023. augusztus 7.). *Fülesben megjelent képregények*. https://mkte.hu/index.php?p=kepregenyek&title_id=&page=15
- Mecseki, J. (1994. augusztus 24). „A halhatatlan siklósi”. *Siklós és Siklósvidék*, 13, 3.
- Németh, B. (1897). Baranya szent-Istvántól a jelen korig. In Várady F. (szerk.), *Baranya múltja és jelenje, II. kötet* (pp. 209-730). Pécsi Irodalmi és Könyvnyomdai Részvénytársaság.
- Népünnepély a várkertben (1964. június 16). *Dunántúli Napló*, 139, 3.
- Októberben nyit a bormúzeum (1995. szeptember 6). *Új Dunántúli Napló*, 243, 9.
- Ózdi, L. (1994. szeptember 15). Amilyenek én láttam. *Siklós és Siklósvidék*, 14, 3.
- Örsi, F. (1967). *A Tenkes kapitánya*. Móra.
- Örsi, F. (1973). *Zrínyi. Televíziódráma*. MRT Minerva.
- Örsi, F. (1991). *Jus ultima noctis, avagy egy este a siklósi várban. Történelmi látomás 2 részben*. Szerzői kiadás.
- Paár, Á. (2022. október 28). *A filmes népi hős típusa – a Tenkes kapitánya*. ÚJKOR. HU. <https://ujkor.hu/content/a-filmes-nepi-hos-tipusa-a-tenkes-kapitanya>
- PASO (2018. május 1.). *A Tenkes Kapitánya* [Video]. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=bKJX-hndB7Y8>
- Pósa, Z. (2011. május 4). Hogyan született a Tenkes kapitánya? *Kis Újság*, 18, 9.
- Rab, F. (1970. április 30). Siklós vára. *Dunántúli Napló*, 100, 3.
- Rittling, L. (2014. szeptember 9). *A Tenkes kapitánya – egy történész szemével*. ÚJKOR.HU. <https://ujkor.hu/content/a-tenkes-kapitanya-egy-tortenesz-szemevel>
- Siklósi várfesztivál (1966. június 14). Siklósi várfesztivál. *Dunántúli Napló*, 139, 3.
- „Siklósi bácsi borozója” – Budapest belvárosában (1967. január 20). *Dunántúli Napló*, 17, 1.
- „Siklósi bácsi” Budapesten (1967. szeptember). *Siklósi Napló*, 9, 4.
- Szabadtéri színház a siklósi várban (2010. május 19). *PÉCSI ÚJSÁG.HU*. <https://www.pecsiuj-sag.hu/pecs/hir/helyi-hireink/szabadtteri-szinhaz-a-siklosi-varban>
- Szabó, A. (1993-a, május 12). Harminchét éve a siklósi gimnáziumban. *Siklós és Siklósvidék*, 8, 7.
- Szabó, A. (1993-b, június 10). És akkor jött: Fejér Tamás. *Új Dunántúli Napló*, 151, 5.
- Szabó, A. (1993-c, június 29). Kapitányékra figyelt az egész Siklós. *Siklós és Siklósvidék*, 11-12, 6.
- Szabó, A. (1996. július 24). Félmilliárdra és gazdára vár a siklósi vár. *Új Dunántúli Napló*, 200, 5.
- Szűcs, Zs. (2023. március 3). Belovagoltak az értéktárba. *Új Dunántúli Napló*, 53, 6.
- Thiery, Á. (1963. augusztus 6). A siklósi „szenzáció”. *Dunántúli Napló*, 182, 3.
- Thiery, Á. (1964-a, április 8). A Tenkes kapitánya. *Dunántúli Napló*, 81, 5.

- Thiery, Á. (1964-b, augusztus 16). Siklós. *Dunántúli Napló*, 192, 9.
- Thiery, Á. (1969. augusztus 17). Látogatóban Örsi Ferencnél. *Dunántúli Napló*, 190, 7.
- Tüskés, T. (2008). Örsi Ferenc. *Pécsi Szemle*, 2, 93-95.
- Ungár, T. (2009. szeptember 14). Költözik a siklósi várból a Tenkes kapitánya. *Népszabadság*, 215, 2.
- Vadász, S., & Tóth, S. (1964). A Magyar Televízió történelmi műsorairól. *Századok*, 3, 604-606.
- Varga, N. B. (2021. november 18). Mindannyiunk hőse, a Tenkes kapitánya. *Múlt-kor történelmi magazin*. <https://mult-kor.hu/mindannyiunk-hose-a-tenkes-kapitanya-20211118?pldx=1>
- Verancsics, A. (1857). *m. kir. helytartó, esztergomi érsek összes munkái. Első kötet. Történelmi dolgozatok deák nyelven*. Közli: Szalay László.
- Visszatér a Tenkes kapitánya! (1993. április 21). *Siklós és Siklósvidék*, 7, 12.
- V.J. (1964. március 29). Egy újságíró noteszából. *Népszabadság*, 75, 15.
- Wald, K. (2002. május 30). Kevesen férnek a panoptikumba. *Új Dunántúli Napló*, 145, 5.
- Wald, K. (2009-a, április 25). Tegnap bevonult a várba az új Tenkes Kapitánya. *Új Dunántúli Napló*, 112, 4.
- Wald, K. (2009-b, július 17). Tarolt a Tenkes Kapitánya musical. *Új Dunántúli Napló*, 193, 4.
- Wallinger, E. (1986. július 13). Galéria kerámiabolt Siklóson. *Dunántúli Napló*, 191, 4.
- Wallinger, E. (1971. június 15). Verőfényes várfesztivál Siklóson. *Dunántúli Napló*, 139, 5.
- Zay, L. (1964. április 15). A Tenkes kapitánya. Jegyzetek a Televízió folytatásos ifjúsági filmjéről. *Filmvilág*, 8, 29-30.
- Zenthe Ferenc 1920-2006 (2006. augusztus). *Siklós*, 8, 1.
- Zöldi, L. (1980. június 20). A Tenkes-szindróma. *Köznevelés*, 25, 26.
- Zsíros, K. (2023. február 25). Már hatvanéves a Tenkes kapitánya. *Új Dunántúli Napló*, 48, 4.

Oláh Róbert

*PETŐFI SÁNDOR NAGYKŐRÖSÖN ŐRZÖTT AUTOGRÁF VERSEINEK
KRITIKAI ÖSSZEHASONLÍTÁSA ÉS ANNAK LEGÚJABB
EREDMÉNYEI I. – A KORAI ÉVEK HAGYATÉKA (1843–1844)*

Absztrakt

2023-ban ünnepeljük a magyar irodalom lánglelkű költőjének, Petőfi Sándor (1823–1849) születésének 200. évfordulóját, amely során az esztendőt emlékévknek nyilvánították a 2017-es Arany bicentenáriumhoz hasonlóan. Ezen tanulmányomban Petőfiről és azon kevésbé nyolc autográf verseiről emlékezem meg, amelyeket az Arany János Közérdekű Muzeális Gyűjteményben őriznek. A poétának tulajdonított dokumentumok közül a korai évekre (1843–1844) koncentrálni öt művet szöveghűen hasonlítottam össze az első nyomtatott kiadással, valamint a kritikai átnézetekkel. Célom volt az írásképek összehasonlítása mellett megállapítani, hogy a szóban forgó autográf iratok közül melyek azok, amelyek valóban Petőfi kézírásainak tekinthetők, és melyek zárhatók ebből ki. A források eredeti közlésével eddig nem kutatott módon szeretném ezen versek hitelességét megerősíteni vagy cáfolni. Hiszem, hogy tanulmányommal közelebb kerülhetünk azon örökséghez, amelyet a fiatal költő hagyott ránk és amely a magyar nyelv és irodalom egyik legértékesebb lenyomatai a XXI. században is. A kritikai összehasonlítással válhat teljesebbé Petőfi életművének megismerése, amely munka a további, a nem Nagykőrösön őrzött művek esetében is jól követhető, így feltáró, összehasonlító, elemző és kritikai eredményt felmutató munkák alapja lehet. Az itt közölt adatokkal tovább pontosíthatjuk egy esetleges újabb, átfogóbb kritikai kiadás vonatkozó részeit, illetve azon muzeológiai adatárakat, amelyek a Petőfi-versek kutatásának alapját képezik.

Kulcsszavak: Petőfi Sándor; autográf versek; kritikai összehasonlítás

Bevezetés

„A közösséget szolgáló szervezeteknek, így a könyvtáraknak is szükségük van másokra is céljaik elérése érdekében, ezért értékteremtő partnerkapcsolatokat kell kialakítaniuk és fenntartaniuk. A könyvtár és partnerei egymásra vannak utalva, ezáltal a közöttük lévő kölcsönösen előnyös kapcsolat valamennyiüket segíti céljaik elérésében és abban, hogy értéket teremtsenek. A jól működő könyvtár a vele együttműködő partnerekkel kölcsönösen előnyös kapcsolat kialakítására törekszik.” (Skaliczki, 2018, p. 215)

A Nagykőrös Arany János városa, hiszen a híres költő 1851 és 1860 között ebben a városban tanított a református gimnázium falai között. De a település nem csupán a nagyszalontai poéta nevével fonódott össze, hanem más, nem kevésbé jelentős magyar költők szellemével is. Ezek közül kiemelkedő Petőfi Sándor (1823–1849), aki számos szalon kapcsolódik Nagykőröshöz, hiszen ezen a településen nem csak járt, hanem mint vándorszínművész is megfordult. Emellett a költő édesapja, Petrovics István (1791–1849) egykoron a

városi mészárszékben, mint székálló legény dolgozott, valamint Petőfi fia, Zoltán (1848–1870) egy rövid ideig a helyi gimnázium tanulója volt. Mindezek mellett Petőfi és fia Nagykőrösön keltezett és a település ihlette versei megtalálhatók az irodalmi hagyatékukban, sőt, kevésbé ismert tény, hogy nyolc autográf Petőfi-verset Nagykőrösön őriznek az Arany János Közérdekű Muzeális Gyűjteményben.

Petőfi versei még a poéta életében híressé tették a kiskőrösi költőt, de a verseinek eredeti kéziratái sajnos igencsak kalandos, olykor szomorú utat jártak be. Végül a XXI. századra megnyugvásul jelentős részüket a közgyűjtemények őrzött dokumentumaiként tartják számon. A kéziratok egy része sajnos örökre elveszett, illetve megsemmisült, a Nagykőrösön őrzött iratokat eddig még soha nem mutatták be sem szöveghűen, sem autográf közlésként, sem kritikai szempontból. Ezek szükségességét több okból fontos kiemelni: 1.) a költő születésének bicentenáriumi évében kiemelt jelentőségű minden Petőfivel kapcsolatos kutatás és eredmény létrejött, 2.) minden gyűjtemény kuriózuma lehet akár csak egy Petőfi kézirat is, 3.) napjainkig három kritikai kiadás-sorozat jelent meg, amelyekben ezen versek is rendre szerepelnek, bár nem azonosan, 4.) a legutóbb megjelent kritikai kiadás még nem fejeződött be, így azokban 1848-tól keltezett verset egyet sem találunk (a nagykőrösi művekből három ezen korszakra tehető!), valamint 5.) az írásképek és a filológiai változatok miatt olykor jelentős eltérések mutatkoznak az egyes közölt versekben. Mindezek hiánypótlásaként jelen művemben a Nagykőrösön őrzött Petőfi-versek közül a korai évekre, így az 1843–1844 között keletkezett művekre koncentráltam, amely kutatásomat a jövőben a további, később keltezett versekkel szeretném teljessé tenni.

Kutatásomban elsődleges szempontnak tartottam minden vers esetében az eredeti, vagy annak vélt dokumentumot felkutatni és azokat megfelelő minőségben digitalizálni, valamint fellelni valamennyi vonatkozó kritikai kiadást, illetve az első, nyomtatásban megjelent közlést. Jelen tanulmányomhoz minden autográfot kézbe véve vizsgálhattam, amely során az apróbb szövegváltozatokat is feljegyezhettem. Így a célul kitűzött öt vers esetében hat oldalnyi kéziratot, a kritikai kiadások közül Havas (Hahn) Adolf (1859–1904) 1893-as, Varjas Béla (1911–1985) 1951-es és Kiss József (1923–1992) 1973-as és 1983-as műveit vettem alapul. Az öt autográf vers öt első kiadása mellett tizenöt változatot sikerült fellelnem, így mindösszesen öt vers 25 változatát vizsgáltam meg. A Kiss (1973) kritikai kiadásban a sajtó alá rendezésben Martinkó András (1912–1989), míg a Kiss (1983) kötetnél Ratzky Rita (1952–) és Szabó G. Zoltán (1943–2018) működtek közre. A kritikai kiadások természetesen törekedtek az eredeti szövegek folyamatos emendálására (és nem eredeti szövegközlésre), de azt látnunk kell, hogy az autográfok a lehető legpontosabb források, így ezek megkerülése lehetetlen.

Jelen tanulmányomban a könnyebb követhetőség érdekében a vonatkozó verseket időrendben és külön fejezetekben mutatom be, amelyek elvi felépítése a következő: 1.) a vers általános és az autográf irat bemutatása, 2.) a dokumentum Nagykőrösre kerülésének története, 3.) a vers első nyomtatott megjelenése és ennek összehasonlítása az autográf szöveggel, 4.) a kritikai kiadások hasonlóságainak és különbségeinek tárgyalása, valamint 5.) konklúzió a vers eredetiségére vonatkozólag. Fontos megjegyezni, hogy utóbbi megítélésének esetében az írásképre, valamint a fellelhető információkra támaszkodtam, így

egy mélyebb stilisztikai vagy filológiai, illetve a műtárgyvédelmi és a konzerválási technológiákra nem tértem ki.

Az őrző közgyűjtemény rövid bemutatása

Benkó Imre (1839–1932) irodalomtörténész helyi munkássága, így az 1897-ben megjelent Arany János tanársága Nagy-Kőrösön, valamint az 1908-as kiadású Nemes családok Nagy-Kőrösön 1848 előtt című kötetei (Benkó, 1897; Benkó, 1908), valamint a lokálpatrióta szerveződések révén a XIX. század végén egyfajta törekvés jelent meg a település múltjának megőrzése és bemutatása érdekében. 1910-től a helyi gimnáziumban az úgynevezett Arany-szoba létrehozásával megvalósították a koszorús költő kultuszának bemutatását, illetve a gyűjtés irányvonalát. Ezen lépések megtételekor kiemelkedően fontosak voltak az egykori diákok és azok leszármazottainak, továbbá az Arany család személyes felajánlásai. 1925-ben egy várostörténeti kiállítás kapcsán merült fel azon ötlet, hogy érdemes volna az alföldi város történeti emlékeit egy önálló múzeumban őrizni és bemutatni. A nagykőrösi Arany János Közérdekű Muzeális Gyűjtemény jogelődjét, az Arany János Múzeumot 1928-ban Dezső Kázmér (1883–1959). egykori polgármester indítványára és saját gyűjteményeinek felajánlásával hozták létre. Az 1925-ben alakuló Arany János Társaság és az 1931-ben létrehozott Nagy-Kőrösi Múzeumi Kör mind erős támaszt adtak a múzeum mindenkori működéséhez, ami felajánlásokkal, terepi gyűjtésekkel és vásárlásokkal egyre nagyobb törzssanyaggal rendelkezett. Sajnálatos módon a második világháború okozta kényszerköltöztetések, illetve egy tűzeset miatt a gyűjtemény jelentős része örökre elveszett.

Az 1836 és 1838 között klasszicista stílusban épült egykori huszár kaszárnya (ugyanis itt toborozták a 13. Hunyadi és a 16. Károlyi honvéd huszárezredeket) (Novák, 2000) a kiegészítést követően előbb ménteleppé, végül bontásra ítélt épületté vált. Szerencsére 1951-ben Balanyi Béla (1911–2002) muzeológus és levéltáros közbenjárásával az épület-együttes egy részének bontását még időben megakadályozták. Eközben 1957-ben a gimnáziumban megnyitották az Arany János Emlékmúzeumot, melynek vezetője Törös László (1898–1986) Arany-kutató volt. A következő jelentős év 1962 volt, amikor az Arany János Múzeum megyei fenntartásba került, aminek eredményeképp 1974-ben a múzeumot a gimnáziumi emlékmúzeummal egyesítették (Erdélyi, 2006). Így a Nagy-Kőrössel kapcsolatos törzssanyag jelentős irodalomtörténeti gyűjteménnyel gyarapodott. A 2013-tól önkormányzati fenntartásba kerülő közérdekű muzeális gyűjtemény 2018-ban teljes körűen megújult, így annak épülete és gyűjteményeinek raktári és kiállítói terei is korszerűsödtek.

Kiemelkedő az itt őrzött irodalomtörténeti törzssanyag, amelyben Arany János mellett több jelentős író és költő iratait őrzik, így a jelen kutatásom tárgyát képező Petőfinek tulajdonított autográfokat is.

A kritikai kiadásokról röviden

A forradalom és szabadságharcot követően Petőfi verseinek egy része, így például Emich Gusztáv (1814–1869) nyomdatulajdonos által kiadásra szánt kétkötetes Petőfi összes költeményei című munkákat az osztrák rendőrség 1850 nyarán lefoglalta (Kiss, 1979, p. 43), majd megsemmisítette. A rajtaütés célja ugyan nem a korábban már kiadásra engedélyezett művek felkutatása volt, de mint azok a házkutatás során előkerültek, így az addig az 1848. évi kiadások már körözés alatt álltak, így az árusításra még nem kerülő 2500 példány is császári kézre került. Persze Emich további típusokat még forgalomba hozott, de a fenti hatósági fellépés nyomán az elkobzott kötetekből igen kevés maradt fenn. Ezen tényről jól mutatja, hogy a Petőfi Irodalmi Múzeumnak is csupán egy, ezen említett, egyetlen teljes, egybekötött és címlappal ellátott kötete található meg a gyűjteményben. Érdekességképp megemlítendő, hogy ezen kötet éppen Emich magántulajdonában volt, azt egykoron sajátjaként használata. A kiadó találmányosságát mutatja, hogy azonos szedéssel később folyamatosan forgalomba hozta a megsemmisített kötetek hasonmását, így az érdeklődés miatt a készlet sohasem fogyott el (Kiss, 1979, p. 43). A versek ezen kötet tartalmával való összehasonlítása további eredményeket nem hozhat, ugyanis a vizsgált nagykőrösi autográfok ebben nem első kiadásként jelentek meg.

Petőfi műveinek kiadása igen viszontagságos volt egyrészt annak köszönhetően, hogy a forradalmár poétát már életében üldözte az osztrák cenzúra, másrészt halálának kétsége miatt a Habsburgok félték a visszatérésétől. Ezek ellenére a költő versei jó kezekben voltak, ugyanis 1846. június 26-án Emich és a poéta szerződést kötött (amely dátumot Havas és Baróti is vitatta, annak ellenére, hogy a Petőfi Irodalmi Múzeum gyűjteményében az említett egyezség megtalálható). Ebben rögzítették, hogy Petőfi műveinek 1847-es összkiadási, illetve az 1848. január 1-ét követő versek valamennyi kiadási joga egyedül Emichet illeti meg, aki így életműkiadóval lépett elő (Kiss, 1979). Fontos kiemelni, hogy Emich ritka kötete előtt Petőfi a műveit több helyen jelentette meg, amellyel a költő némi jövedelemre tett szert. A poéta anyagi nehézségei miatt kényszerült a verseit úgy kiadatni, hogy azok minél előbb bevételhez juttassák, annak ellenére, hogy a megjelenések minősége nem minden esetben tükrözte Petőfi elvárásait. Így az Emichhel kötött szerződést megelőzően az első kiadások igen elszórtan találhatóak meg, főleg szépirodalmi folyóiratok hasábjain. A kutatást nehezíti, hogy a vágyott igazi hírnév előtt Petőfi álnéven is jelentetett meg verseket. Mindezekhez hozzá kell tennünk, hogy a kéziratok egy része az eltelt közel 200 év során sajnos örökre elveszett. Megjegyzendő, hogy az elkobzásra és megsemmisítésre ítélt kötetek hirdetését maga Emich végezte, amelyről Dersi (1954) így írt: „Petőfi versei olyan díszes köntösben jelennek meg, amilyenben magyar író művei még nem láttak napvilágot!” (Dersi, 1954, p. 4).

A Petőfi-versek a kiegyezést követően nagyobb kötettségben jelentek meg, amelyek a nyomdai kivitelezés mellett, az eredeti kéziratok szövegéhez képest is eltértek egymástól. Az 1874-ben megjelent díszes kiadású Petőfi költeményei című kötet új korszakot hozott, ugyanis ezt a kiadók a továbbiakban etalonnak vették a szöveghű közléseik alkalmával. A fenti kötet további kiadásai az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat – amelyet szintén Emich alapított – legkelendőbb kötetei voltak, így maga a kiadó is sürgette azon hiátust, hogy minél előbb elkészüljön Petőfi életművének átfogó kritikai kiadása.

Ezen munkálatokra a képzett filológust, Havas Adolfot kérte fel a kiadó. A szerző 1890-ben Petőfi valamennyi versét közreadta, majd 1892 és 1896 között jegyzetekkel látta el ezeket. Így műveiben újszerűen taglalta Petőfi hagyatékát, valamint kutatta valamennyi, a rendelkezésre álló eredeti kéziratot, illetve azokat összehasonlította a korábbi kiadásokkal. A pontos adatok közlése mellett nem teljes ezen kritikai kiadás sem, hiszen már Havas kortársa és bírálója, Baróti Lajos (1856–1933) 1894-ben rendre több tanulmányában korrigálta kollégája kritikai köteteit az Egyetemes Philologiai Közlöny lapjain. Jelezte, hogy Havas a művében a kisebb költemények kapcsán nem vette figyelembe a megjelenések időrendjét, illetve részletekbe menően megadta az egyes versek variánsainak kiigazítását. Ennek ellenére így vélekedett Havas munkásságáról: „Havas már akkor nagy munkát végzett: gondosan összehasonlította Petőfi összes költeményeit a meglévő kéziratokkal [...] nem hagyván figyelmen kívül a legkisebb irasjelet sem...” (Baróti, 1894a, p. 506). Baróti mindezek mellett művében rámutatott, hogy a megjelenések számának növekedésével a kiadott szövegek egyre nagyobb számban fognak eltérni az autográfoktól. Korábban Petőfi műveinek szövegeltérései kapcsán éppen maga Arany emelte fel a szavát: „Azt hiszünk, egy olyan író, mint Petőfi, megérdemli, hogy tiszteletben tartsák meggyőződését, s ha feketét mond, ne igyekezzenek fehérre mázolni.” (Dersi, 1959, p. 2). Az első kritikai kiadásban közölt hibák ellenére Kiss (1979) így fogalmazott Havas jelleméről és munkásságáról: „Kommentárjaiból, megközelítési módszeréből a lelkiismeretesen tájékozódó, egzaktásra törekvő tudós rokonszenves vonásai rajzolódnak ki. Munkája fontos állomás a Petőfi-kiadások történetében: megszünteti a díszkiadás okozta anarchiát; a különféle, sűrűn egymásra következő reprezentatív és népszerű, illusztrált és illusztrálatlan összkiadások többsége jó félszázadon át az általa megállapított szöveget sokszorozza; jegyzeteit, amelyekben egy több évtizedes kutatási szakasz eredményeit összegezte, jóformán csak a jelenleg folyamatban lévő új kritikai kiadás teljes sorozata teheti majd fölöslegessé.” (Kiss, 1979, p. 57).

Havas műveit Baróti kötete követte az 1900-ban megjelent Petőfi Sándor összes költeményei címmel. Ezután a század első évtizedében további Petőfi összes verseskötetek jelentek meg, de ezek ugyancsak számos eltérést mutattak egymáshoz képest. A fellelhető szövegvariánsok meglehetősen pontatlannak bizonyulnak. Varjas Béla, Kiss József és V. Nyilassy Vilma (1924–1995) 1951-es köteteiből (Varjas, 1951a; Varjas, 1951b) a kéziratokkal kapcsolatos újabb kutatási eredmények váltak megismerhetővé, amely munkák alapját képezték az 1973-tól megjelenő Kiss főszerkesztésében megjelenő kritikai köteteknek. Ezen művek már részletesebb írásképek közlését is megengedik, illetve az autográfok történetének és az egyes szövegváltozatok egymással kapcsolatos bemutatását is lehetővé teszik úgy, hogy Petőfi kézírásának változását is nyomon követhetjük az egyes kéziratok fotóinak közléseivel. Az öt kötetből álló monografikus kritikai kiadások első két kötetének (1838–1843 és 1844. január és augusztus közötti műveket tartamazák) fő-

szerkesztési munkálatait Kiss, majd elhunytát követően Kerényi Ferenc (1944–2008) irodalomtörténész vette át további három kötetben¹ (Kerényi, 1997; Kerényi, 2003; Kerényi, 2008). Sajnálatos módon utóbbi főszekrestő is elhunyt, így Petőfi 1848–1849. évi verseiről nem jelenhetett meg az Akadémiai Kiadó gondozásában a záró, hatodik kötet.

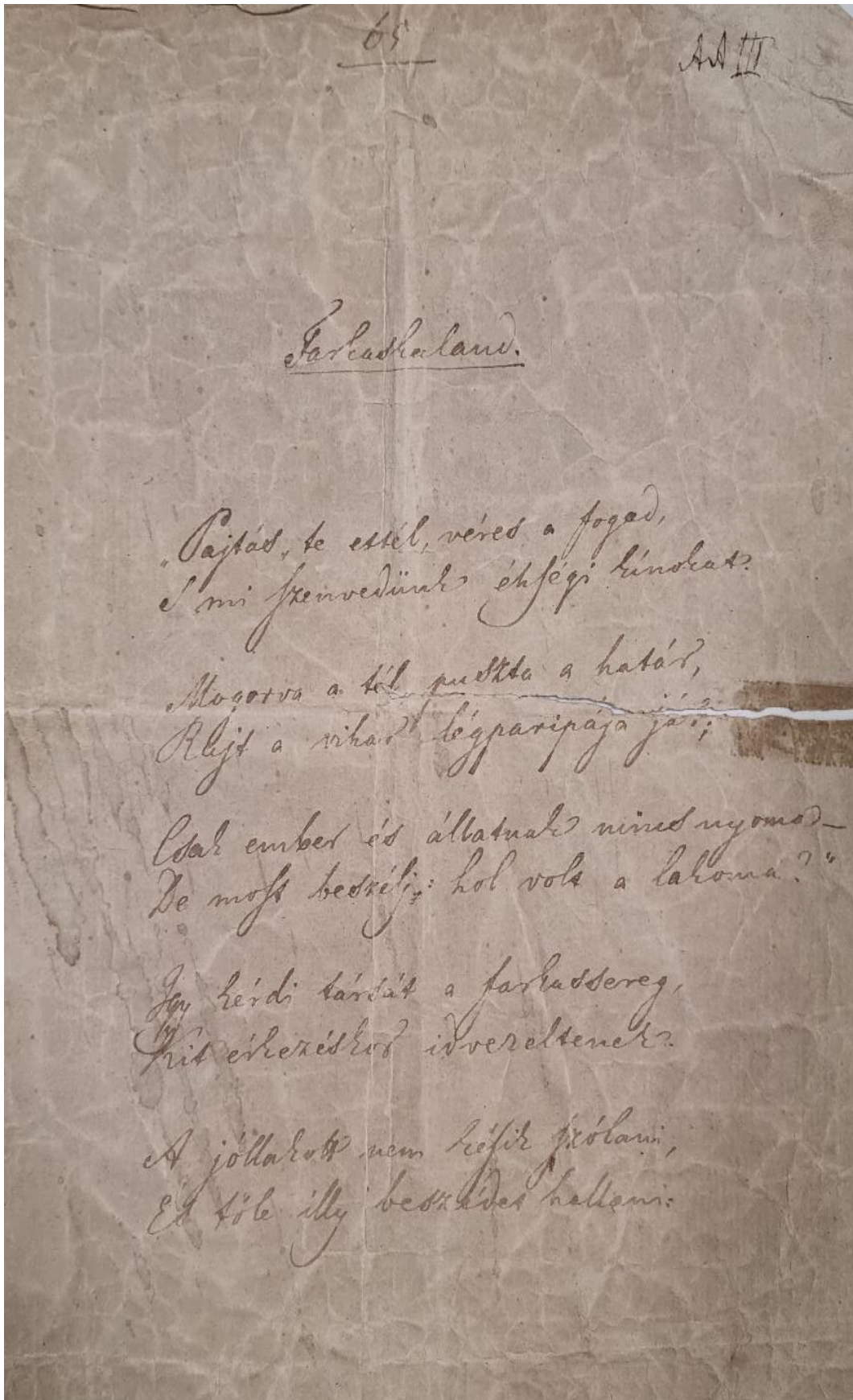
Jelen tanulmányban olyan verseket mutatok be, amelyek – nem első közlésként- Emich kiadásában jelentek meg.

A Farkaskaland (1843) című vers elemzése

Petőfi kronológiailag első, Nagykőrösön őrzött autográf verse az 1843-ban írt Farkaskaland című mű (1. és 2. sz. ábra). A keltezése igen bizonytalan, ugyanis Havas (1893a) dátum nélkül adja közre, annak ellenére, hogy kötetének megírásakor minden fellelhető autográfot átnézett, így a nagykőrösi dokumentum is őrzi a megírás dátumát, azaz 1843 évét. Ennél érdekesebb azon tény, hogy az autográf nem szerepel hónap és nap megjelölése, ennek ellenére Varjas (1951a) január hónapját jelöli meg a vers megírásának időpontjaként amellet, hogy az autográf jelzett Gödöllő helyett Kecskemétet teszi meg annak helyszínékként. Kiss (1973) művében pontosítja ezen adatot, mégpedig Kecskemét esetében 1843. január 14. és április 7., vagy Gödöllő esetében 1843. augusztus hónapjára teszi a szerzemény helyét és keltezését. Baróti (1894a) művében Havast cáfolja, és 1844. augusztus hónapját adja meg az írás idejének és Gödöllőt a helyének. A bizonytalanság egyik oka, hogy Petőfi nem minden esetben jegyezte le a szerzés helyét és idejét, majd később, a versek közlésénél döntően az emlékezetére támaszkodott, vagy egyszerűen fontossági sorrendbe állítva adta át a műveit a kiadónak, illetve hogy Havas művét megelőzően is téves adatként vették át az autográf ellenére ezen információkat. Kiss (1973) mindkét adatot megkérdőjelezi és fenntartásokkal kezeli, amelyről így fogalmazott: „Nehéz magyarázatot találni erre az ellentmondásra s eldönteni, melyik téves a két adat közül (talán egyik sem: elképzelhető, hogy a költő a Kecskeméten írt verset Gödöllőn átdolgozta...” (Kiss, 1973, p. 403).

¹ Az 1844. szeptember és 1845. július, az 1845. augusztus és 1846 közötti, illetve az 1847-ben írt művek kritikai kiadásai.

1. ábra: A Farkaskaland (1843) című vers autográf dokumentumának első oldala

Forrás: Petőfi, 1843a

A vers Nagykőrösre kerülése és őrzése még ennél is kalandosabb. Novák (2015; 2018) műveiben ugyanazon adatot adja közre, amelyet a többi helyi autográfra is: „A szovjet Vörös Hadsereg 1944. november elején szállta meg Nagykőröst. A főhadiszállás, valamint a hadikórház a gimnázium épületében volt. Ekkor jelentős pusztulás érte a gimnázium könyvtárát, szertárait, azonban az irodalmi kincsnek számító Petőfi-kéziratokat valaki megmentette, az Arany-kéziratok nem tűntek el. A kéziratok felkutatásában, illetve előkerítésében dr. Törös László gimnáziumi magyartanárnak tulajdoníthatunk elévülhetetlen érdemeket. Neki is köszönhető, hogy Arany János születésének 140. és halálának 75. évfordulója tiszteletére készült – a Petőfi Irodalmi Múzeum szakmuzeológusai által rendezett –, a gimnázium épületében 1957-ben megnyitott Arany János Emlékmúzeum kiállításában helyet kaphattak a Petőfi-autográfiák is.” (Novák, 2015, p. 43.; Novák, 2018, p. 67).

A Nagykőrösöre kerülés pontos történetét homály fedi, ugyanis vélelmezhetőleg az 1930-as években a helyi gimnáziumban tanult a Dunavecseről származó Nagy Zsuzsannának (1828–1865) egyik rokona, akinek hagyatéka a gimnázium könyvtárába, onnan pedig a múzeum gyűjteményébe került (Novák, 2015; Novák, 2018). Novák a nevezett műveiben tévedett, adatainak háttere nem ismert, így hibásan közölte azokat, annak ellenére, hogy azok közlése között több év telt el. Adatai ellenőrizhetőek lettek volna részben vagy egészben a kritikai kiadások, a releváns kutatások és a sajtómegjelenések alapján. Csáktornyai (1880) rámutatott, hogy ezen vers már 1880 előtt Nagykőrösön volt a gimnáziumi könyvtár gyűjteményében. Emellett Nagy Zsuzsannáról, vagy ahogyan Petőfi becézte, Zsuzsikáról a későbbiekben még szó esik a Zsuzsikához című versek tárgyalásakor.

2. ábra: A Farkaskaland (1843) című vers autográf dokumentumának második oldala

66

. Ott a vityilló jufutalózeven.
 El a juhász és felesége beven.
 A ház mögött pedig tenül az öl,
 Konnan juhoknál begetése jst.

E lárha egykának idjén
 Két utolsó juhant. Egy úrfi. s én.

A pártoméra titkon fogja fájta
 A úrfinak, s én éhezem a nyájta.

Ott jomprólyok a lonykó elött.
 Juhot nem kaptam én; megettem őt.

- Gödöllő. 1843. -

Hogy senkinek sem levi bevet. Petőfi kándor
 bátyám rajta vára bizonytalan
 felkapára betűt őt. Petőfiktörvén.

Forrás: Petőfi, 1843a

Petőfi Farkaskaland című versének autográf szöveges és első kiadási változata:

Petőfi, 1843a, It.74.34.1	Petőfi, 1844b, pp. 41–42
Farkaskaland	Farkaskaland
„Pajtás, te ettél, véres a fogad, S mi szenvedünk éhségi kínokat.	„Pajtás, te ettél, véres a fogad; S mi szenvedünk éhségi kínokat.
Mogorva a tél, puszta a határ, Rajt a vihar légaripája jár;	Mogorva a tél, puszta a határ; Rajt a vihar légaripája jár,
Csak ember és állatnak nincs nyoma – De most beszélj: hol volt a lakoma?”	Csak ember és állatnak nincs nyoma.... De most beszélj: hol volt a lakoma?’
Igy kérdi társát a farkassereg, Kit érkezéskor idvezeltenek.	Igy kérdi társát a farkassereg, Kit érkezéskor idvezeltenek.
A jóllakott nem késik szólani, És tőle illy beszédet hallani:	A jóllakott nem késik szólani, És tőle illy beszédet hallani:
„Ott a vityilló pusztaközepen. Él a juhász és felesége benn.	„Ott a vityilló pusztaközepen. Él a juhász és felesége benn.
A ház mögött pedig terül az ól, Honnan juhoknak bégetése szól.	A ház mögött pedig terül az ól, Honnan juhoknak bégetése szól.
E lakhoz éjszakának idején Két utazó suhant. Egy úrfi s én.	E lakhoz éjszakának idején Két utazó suhant. Egy úrfi s én.
A pásztornéra titkon foga fájt Az úrfinak, s én éhezem a nyájt.	A pásztornéra titkon foga fájt Az úrfinak, s én éhezem a nyájt.
Ott sompolygott ő a kunyhó előtt. Juhot nem kaptam én; megettem őt.”	Ott sompolygott ő a kunyhó előtt. Juhot nem kaptam én.... megettem őt.”
Gödöllő, 1843	na.

A két versvariáns szövegezésében különbözik a harmadik versszak „állatnak” és „allatnak”, valamint a nyolcadik versszak „éjszakának” és „éjszakának” kifejezései. Havas (1893a) kritikai kiadása már ettől eltérő, hiszen a versben önálló idézetként kezeli a 6–10. versszakok szövegét. Ezt később Varjas (1951a) és Kiss (1973) nem veszi át, hiszen ezt az eredeti autográf sem tartalmazza, így a kritikai kiadásoknál utóbbi szerkesztők ragszkodtak Petőfi idézőjeles írásképehez. Baróti (1894a) művében rámutat, hogy Havas (1893a) művében a 4. versszak helyesen „Kit érkezéskor idvezeltenek.”, amely megerősíti azon tényt, hogy az eredeti kéziratot vagy látta Baróti, vagy a kiadásokat mélyebben tanulmányozta. Figyelemre méltó különbség, hogy az utolsó versszakban az autográf folytonos szövegezést tartalmaz, még valamennyi közlés pontozással, Kiss (1973) pedig nagyobb szóköz távolság feltüntetésével adta közre a verset. Ebből arra lehet következtetni, hogy a kritikai kiadások nem vették maximálisan figyelembe a nagykőrösi autográfot, amelynek oka lehet, hogy azt vagy csak másolatban használhatták egykoron a kutatók, vagy hogy Havas és Varjas az eredeti iratot nem is láthatta. Ennek okai, hogy azok magántulajdonba, majd gimnáziumi gyűjteménybe kerültek, illetve a második világháborútól az 1950-es évek végéig azok eltűnése volt jellemző.

Petőfi Farkaskaland című versének szöveges kritikai változatai 1893 és 1973 közötti közlések alapján:

Havas, 1893a, p. 25	Varjas, 1951a, p. 23	Kiss, 1973, pp. 75–76
Farkaskaland	Farkaskaland	Farkaskaland
,Pajtás, te ettél, véres a fogad; S mi szenvedünk éhségi kínokat.	,Pajtás, te ettél, véres a fogad; S mi szenvedünk éhségi kínokat.	,Pajtás, te ettél, véres a fogad; S mi szenvedünk éhségi kínokat.
Mogorva a tél, puszta a határ, Rajt a vihar légharipája jár,	Mogorva a tél, puszta a határ, Rajt a vihar légharipája jár;	Mogorva a tél, puszta a határ; Rajt a vihar légharipája jár,
Csak ember és állatnak nincs nyoma . . . De most beszélj: hol volt a lakoma?’	Csak ember és állatnak nincs nyoma . . . De most beszélj, hol volt a lakoma?’	Csak ember és állatnak nincs nyoma.. De most beszélj: hol volt a lakoma?’
Igy kérdi társát a farkassereg, Kit érkezéskor üdvezeltenek.	Igy kérdi társát a farkassereg, Kit érkezéskor üdvezeltenek.	Igy kérdi társát a farkassereg, Kit érkezéskor üdvezeltenek.
A jóllakott nem késik szólani, És tőle ily beszédet hallani:	A jóllakott nem késik szólani, És tőle ily beszédet hallani:	A jóllakott nem késik szólani, És tőle ily beszédet hallani:
»Ott a vityilló pusztaközepen. Él a juhász és felesége benn.	„Ott a vityilló pusztaközepen, Él a juhász és felesége benn.	„Ott a vityilló pusztaközepen, Él a juhász és felesége benn.
A ház mögött pedig terül az ól, Honnan juhoknak bégetése szól.	A ház mögött pedig terül az ól, Honnan juhoknak bégetése szól.	A ház mögött pedig terül az ól, Honnan juhoknak bégetése szól.
E lakhoz éjszakának idején Két utazó suhant. Egy úrfi s én.	E lakhoz éjszakának idején Két utazó suhant. Egy úrfi s én.	E lakhoz éjszakának idején Két utazó suhant. Egy úrfi s én.
A pásztornéra titkon foga fájt Az úrfinak, s én éhezém a nyájt.	A pásztornéra titkon foga fájt Az úrfinak, s én éhezém a nyájt.	A pásztornéra titkon foga fájt Az úrfinak, s én éhezém a nyájt.
Ott sompolygott ő a kunyhó előtt. Juhot nem kaptam én.... megettem őt.”«	Ott sompolygott ő a kunyhó előtt. Juhot nem kaptam én . . . megettem őt.”	Ott sompolygott ő a kunyhó előtt. Juhot nem kaptam én megettem őt.”
Kecskemét	Kecskemét, 1843. január	Kecskemét [?], 1843. [? jan. 14–ápr. 7.] Gödöllő [?], 1843. [aug. ?]

Annak ellenére, hogy a datálás és a megírás helyszínének kiderítése közel 180 év távlatából minden kétséget kizáróan szinte lehetetlen, mégis támpontot nyújt Kiss (1973) művének egyik érdekes információja, mégpedig, hogy „Az autográf Petőfi-kézirat a költő egykori, elveszett versfüzetének 65–66 [...] lapszámú maradványa...” (Kiss, 1973, p. 401). Ezen adatot az autográfban valóban megtaláljuk, így bizonyítható, hogy Kiss valóban a nagykőrösi dokumentumot vizsgálta és adta közre. Az írásképe, Petőfi István hitelesítése, a Nagykőrösre kerülés története, valamint Kiss (1973) feldolgozása arra enged következtetni, hogy a Farkaskaland valóban Petőfi Sándor eredeti autográf műve, annak ellenére, hogy nem kapunk választ arra vonatkozólag, hogy a XX. századi filológusok miért nem közölték szöveghűen ezen művet.

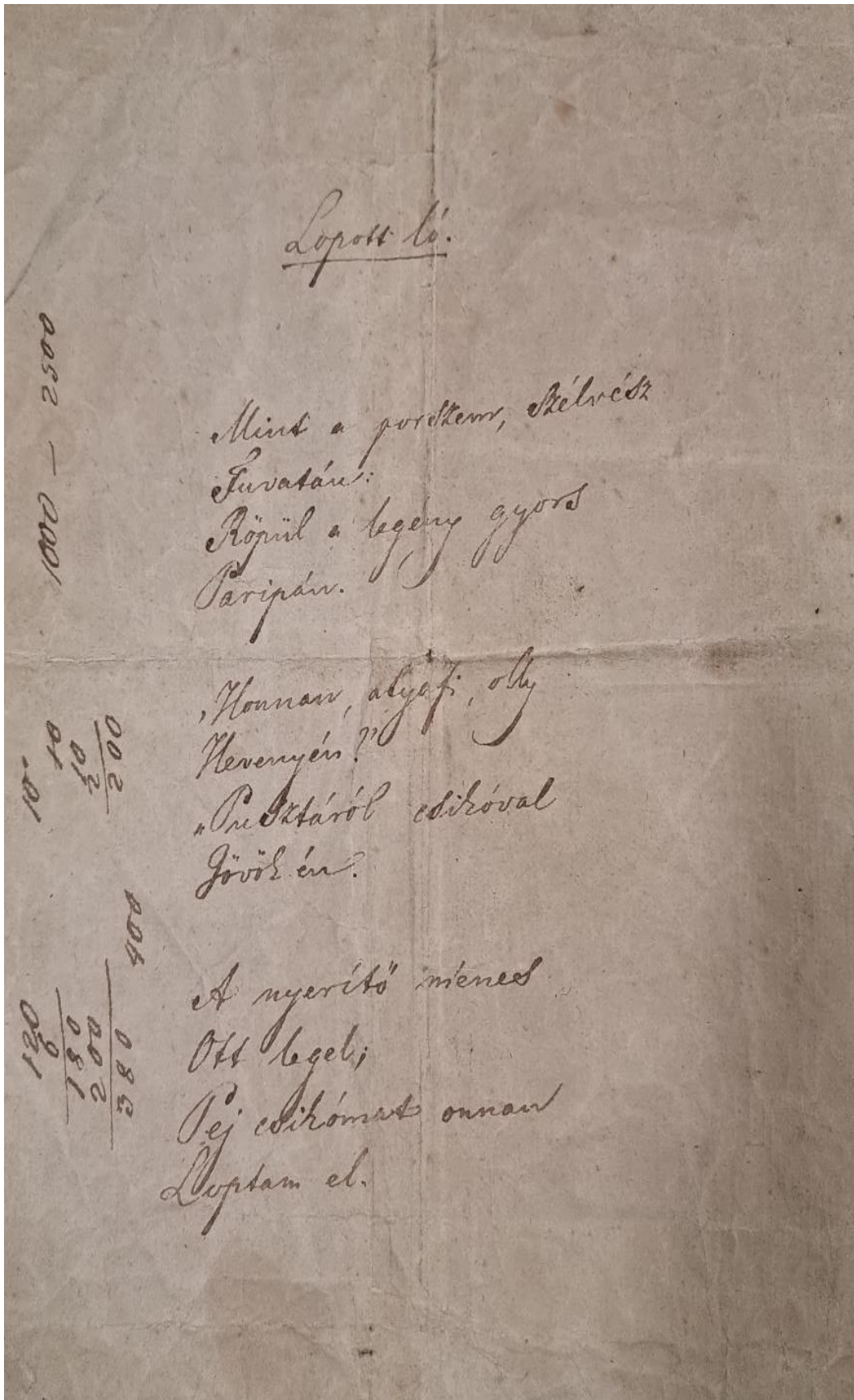
A Lopott ló (1843) című vers elemzése

A kronológiailag legkorábbi datálás alapján a második Nagykőrösön őrzött vers a Lopott ló című, amelynek pontos megírás idejét és helyét sem az autográf, sem az első közlése, Halászy (1844) műve, valamint sem az első kritikai közlésben Havas (1893a) nem

adja meg. Ez arra enged következtetni, hogy egyrészt a kiadó sem kapta meg ezen információt, másrészt a nagykőrösi irat töredék, így az eredeti szöveg jelentős része 1893 előtt elveszett. Így Havas azt nem is vizsgálhatta, csupán a közlésekre támaszkodhatott. A vers megírásának helye szintén hasonló képet mutat, amely egyértelműen nem Petőfi hibája, hiszen az autográf teljességének hiányában nem ismerhetjük, hogy ezeket megadta-e a költő. Az első közlés esetében azért sem ismerhetjük a megírás helyét és idejét, mivel Petőfi szerkesztett albumban adta közre, ahol nem minden esetben volt evidens ezen információk közlése. Ellenben Havas (1893a) a művében Kecskemétet jelöli meg a vers „születésének” helyszínéül, amelyet Varjas (1951a) és Kiss (1973) is elfogadott. Ennek ténye a filológiai elemzéseken, illetve a vers tartalma szerint beazonosítható Petőfi kecskeméti tartózkodásán alapszik. A vers töredék autográfiáját a 3. sz. ábra mutatja be.

Az autográf irat írásképe megegyezik a Farkaskaland eredeti írásképevel, de a Lopott ló című vers dokumentuma ugyan egykoron hajtogatott volt, de állapota lényegesen jobb. A versből csupán az első három versszakot tartalmazó első oldal maradt fenn az utókorra úgy, hogy annak bal oldalán a vershez nem tartozó számadási bejegyzések találhatók. A hiányzó oldalak vélelmezhetően a második világháborúban tűnhettek el, vagy semmisülhettek meg, ugyanis Havas (1893a) megadja a keltezés helyét úgy, hogy valószínűleg láthatta az eredeti iratot, vagy lehetett róla tudomása. Ezt támasztja alá, hogy olyan variánst is felsorol, amely a hiányzó autográf versszakából való, de közlése nem teljesen egyezik meg az eredetivel, így kiadása inkább hasonlít Halászy (1844) szövegezésére. Novák műveiben (2015; 2018) nem tér ki a vers ezen adataira és hiányosságaira, ellenben ugyanazon hagyatéokra hibásan hivatkozik, amelyet a Farkaskaland című vers esetében ismerhettünk meg.

3. ábra: A Lopott ló (1843) című vers autográf dokumentuma

Forrás: Petőfi, 1843b

Petőfi Lopott ló (1843) című versének autográf szöveges és első kiadási változata:

Petőfi, 1843b, It.74.34.1

Halászy, 1844, pp. 173–174

Lopott ló

Mint a porszem, szélvész
Fuvatán:
Röpül a legény gyors
Paripán.

„Honnan, atyafi, olly
Hevenyén?”
„Pusztáról csikóval
Jövök én.

A nyerítő ménes
Ott legel;
Pej csikómat onnan
Loptam el.

na.

Lopott ló

Mint a porszem, szélvész
Fuvatán,
Röpül a legény gyors
Paripán.

„Honnan, atyafi, olly
Hevenyén?”
„Pusztáról csikóval
Jövök én.

A nyerítő ménes
Ott legel;
Pej csikómat onnan
Loptam el.

Túri vásár nincsen
Messze már:
Szegény legény oda
Lovon jár.’

„Ejh, nem úgy, jó földi,
Nem úgy ám!
Adja kend csak vissza
Paripám.

Enyém a ménes, melly
Ott legel,
A csikót kend tőlem
Lopta el.”

De szavára nem hajt
A legény;
Őkegyelme már jó
Tova mén.

Mégis a gazdának
Vigaszul,
Hátra fordulván, így
Válaszol:

„Föl se vegye kárát,
Gazduram!
Hiszen úgy is elég
Lova van.

Hejh csak egy szívet birt
E kebel:
Azt is a kend lyánya
Lopta el!”

na.

Petőfi ezen első, betyárverse kiemelten értékes, hiszen először ezen műve jelent meg fordításban, német nyelven. Hazai kiadásának színteret a Szivárvány című albumban kapott, ahol Petőfi álnéven, Pönögei vagy ahogyan a tartalomjegyzékben olvashatjuk, Pönögey Kis Pálként adta közre (Halászy, 1844). Érdekességképp megemlítendő, hogy az Emich által kiadott albumban Petőfi vagy Petőfy névívással megtalálunk egy másik verset Álom címmel, amely a későbbi kutatások és közlések szerint valóban Petőfihez köthető és azt Kecskeméten írta 1843. március 5-e előtt. Ezen felül figyelemre méltó tény az is, hogy ezen verset ma Jövendölés címmel ismerjük. A fentiekkel alátámaszthatjuk azon gondolatot, hogy Petőfi a Lopott ló című versét Kecskeméten írta, azon időszakban, amelyet Varjas (1951a) és Kiss (1973) is megadnak műveikben.

A töredék három versszakot az első közléssel összehasonlítva láthatjuk, hogy a Szivárvány főszerkesztője igencsak újraszövegezte azt. Sajnos mélyebbre ható kutatást nem lehet végezni az autográf hiányossága miatt, de a később közre adott művek további különbségei igencsak figyelemre méltók. Petőfi és Halászy közlésében alapvetően csak stilisztikai különbségeket, így a vesszők és idézőjelek formai eltérését fedezhetjük fel.

Petőfi Lopott ló (1843) című versének szöveges kritikai változatai 1893 és 1973 közötti közlések alapján:

Havas, 1893a, pp. 38–40	Varjas, 1951a, pp. 30–31	Kiss, 1973, pp. 76–77
Lopott ló	Lopott ló	Lopott ló
Mint a porszem szélvész Fuvatán, Röpül a legény gyors Paripán.	Mint a porszem szélvész Fuvatán, Röpül a legény gyors Paripán.	Mint a porszem szélvész Fuvatán, Röpül a legény gyors Paripán.
„Honnan, atyafi, oly Hevenyén?” »Pusztáról csikóval Jövök én.	„Honnan, atyafi, oly Hevenyén?” „Pusztáról csikóval Jövök én.	„Honnan, atyafi, oly Hevenyén?” „Pusztáról csikóval Jövök én.
A nyerítő ménes Ott legel; Pej csikómat onnan Loptam el.	A nyerítő ménes Ott legel; Pej csikómat onnan Loptam el.	A nyerítő ménes Ott legel; Pej csikómat onnan Loptam el.
Túri vásár nincsen Messze már; Szegény legény oda Lovon jár.«	Túri vásár nincsen Messze már; Szegénylegény oda Lovon jár."	Túri vásár nincsen Messze már; Szegény legény oda Lovon jár."
„Ejh, nem ugy, jó földi, Nem ugy ám! Adja kend csak vissza Paripám.	„Ej, nem ugy, jó földi, Nem ugy ám! Adja kend csak vissza Paripám.	„Ejh, nem ugy, jó földi, Nem ugy ám! Adja kend csak vissza Paripám.
Enyim a ménes, mely Ott legel, A csikót kend tőlem Lopta el.' –	Enyim a ménes, mely Ott legel, A csikót kend tőlem Lopta el.' –	Enyim a ménes, melly Ott legel, A csikót kend tőlem Lopta el.' –

De szavára nem hajt A betyár; Ő kegyelme már jó Tova jár.	De szavára nem hajt A betyár; Őkegyelme már jó Tovajár.	De szavára nem hajt A betyár; Ő kegyelme már jó Tova jár.
Még is a gazdának Vígaszul, Hátrafordulván, így Válaszol:	Mégis a gazdának Vígaszul, Hátrafordulván, így Válaszol:	Még is a gazdának Vígaszul, Hátrafordulván, így Válaszol:
»Föl se vegye kárát, Gazd' uram; Hiszen úgy is elég Lova van.	„Föl se vegye kárát, Gazduram; Hiszen úgyis elég Lova van.	„Föl se vegye kárát, Gazd' uram; Hiszen úgyis elég Lova van.
Hejh, csak egy szivet bírt E kebel – Azt is a kend lyánya Lopta el.”«	Hej, csak egy szivet bírt E kebel – Azt is a kend lyánya Lopta el.”	Hejh, csak egy szivet bírt E kebel – Azt is a kend lyánya Lopta el.”
Kecskemét	Kecskemét, 1843. március	Kecskemét, 1843. [jan. 14 – ápr.]

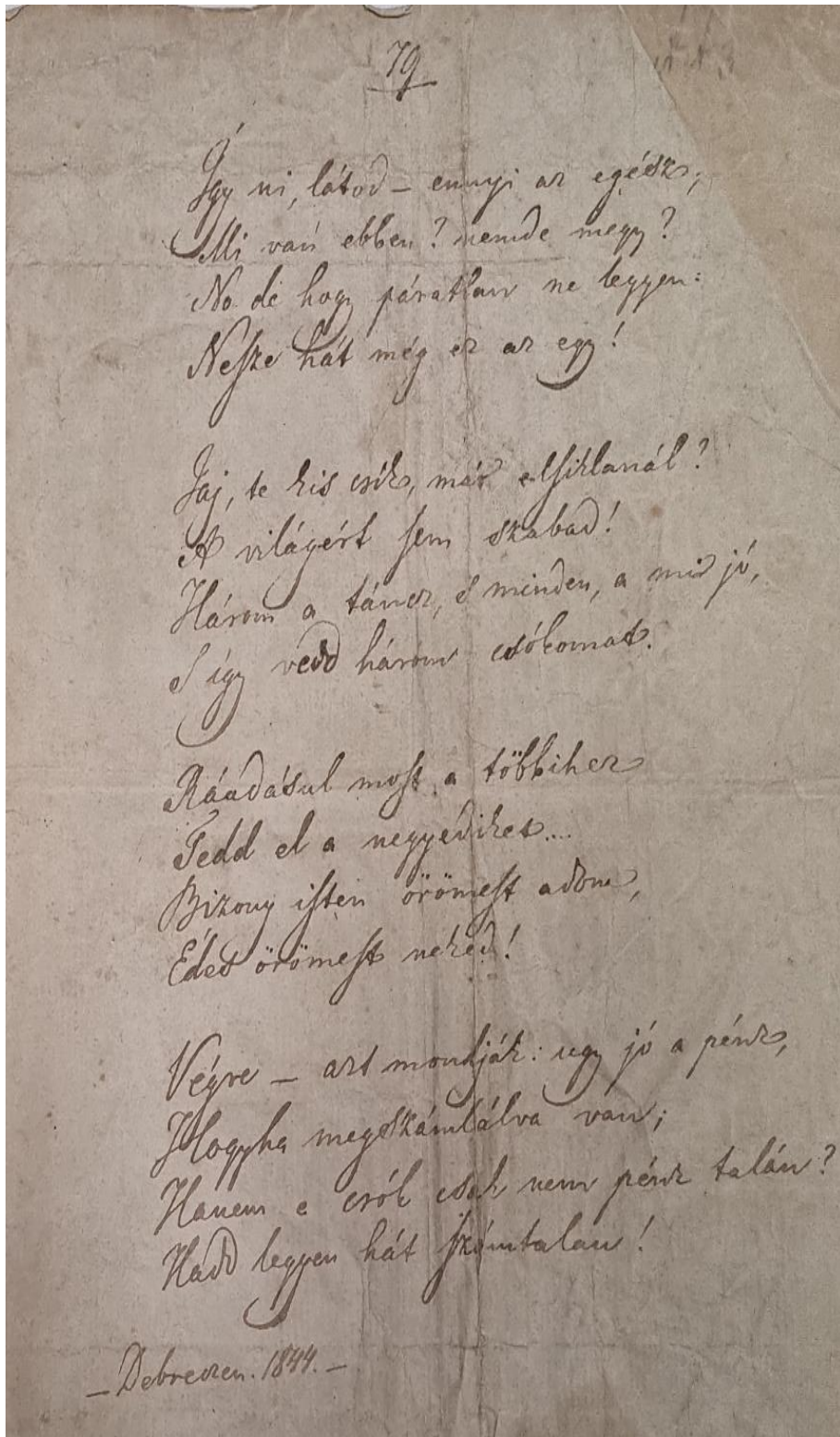
Havas (1893a), Varjas (1951a) és Kiss (1973) kritikai közléseiben lényeges különbségek a versen belüli idézetek jelölésében, így a lúdláb jelek és idéző jelek használatában vannak. Emellett figyelemre méltó a „Szegény legény” és a „Szegénylegény”, az „Ejh” és az „Ej”, az „Ő kegyelme” és az „Őkegyelme”, a „Tova jár” és a „Tovajár”, a „Gazd' uram” és a „Gazduram, az „úgy is” és az „úgyis”, illetve a „Hejh” és a „Hej” közötti írásmódbeli különbségek. Kiss (1973) nem használ lúdláb karakter, ellenben a közlésekre jellemző régies írásmód mellett a 6. versszakban egyedül ő közli a „mely” szót „melly” alakban. Mindebből következik, hogy a kritikai közlések összehasonlítása közül és a töredék részt nem ismerve Kiss (1973) műve áll a legközelebb Petőfi eredeti kéziratához. Külön megemlítendő, hogy az Arany János Közérdekű Muzeális Gyűjtemény leltárkönyvében úgy szerepel a Lopott ló című vers, mint Petőfi István által hitelesített autográf, annak ellenére, hogy azon nem szerepel a költő öccsének írása. Ezen tényt nem lehet egyértelműen megerősíteni vagy cáfolni a Farkaskaland című versre vonatkozó autográf bejegyzésével, hiszen azon Petőfi István úgy adta meg hitelesítését, hogy „ezen iven levő versek”, azaz nem egyértelmű, hogy a bár azonos hagyatékból származó versekre gondolt Petőfi testvére, vagy csupán a Farkaskaland két oldalára. Az íráskép összehasonlítása alapján viszont úgy kell megítélnünk, hogy a Farkaskaland és a Lopott ló című versek egyazon gyűjtemény darabjai, amelyet az oldalszámolás is bizonyít. A dokumentum létéről Varjas (1951a) így fogalmazott: „Kézirata megvolt a nagykőrösi Arany János-gimnázium könyvtárában. A gimnázium igazgatóságának értesítése szerint a második világháború alatt a kéziratnak nyoma veszett.” (Varjas, 1951a, p. 382). Ugyanezt Kiss (1973) is megerősíti és egyben a 7. számú mellékletében az autográf fényképét is közre adja, ahol a nem releváns széljegyzések le vannak vágva a fotóról. Ezen szövegek összehasonlításának eredménye, hogy Kiss (1973) fotója az autográfőról készült.

Az *Így ni, látod* (1844) című vers elemzése

1844 tavasza igencsak aktív időszaka volt Petőfi költészetének, ugyanis ezen évben számos olyan hatás és élmény érte – függetlenül attól, hogy ez pozitív vagy negatív –, amelyek hatására tollat ragadva jegyezte le verseit. Ezen alkotások egyike a Nagykőrösön őrzött *Így ni, látod* című vers autográf irata (4. sz. ábra). Ezen vers is számos érdekes, máig le nem írt érdekességet tartogat, ugyanis cím nélküli írásról beszélünk (ezért is lehetséges, hogy több írásképben jelent meg a későbbiekben), valamint Petőfi oldalszámozta (79), illetve a vers megírásának a helyét és idejét is megadta a költő: „Debreczen. 1844.”. Ez azért is érdekes, mert a Petőfi versek megjelentetésének joga 1847-től szerződés szerint Emich Gusztávot illette meg, így az ő kiadásában Petőfi valamennyi művét korábban az olvasóközönség már megismerhette, leszámítva ezt, hiszen ezen vers csak jóval később jelent meg Csáktornyai (1880) művében.

Csáktornyai (Filó) Lajos (1858–1896) nagykőrösi neveltetése és gimnáziumi évei miatt is kötődik az alföldi városhoz, amely mellett az *Ország-Világ* lapban közölte Petőfi egy addig ismeretlen művét. Kutatásai szerint ezen mű már az első közlés előtt is a helyi gimnázium birtokában volt, amelyet vélelmezhetően azért nem adták közre, mert a Nagykőrösön is alkotó pályatársak, így Arany János (1817–1882), Losonczy László (1812–1879), Mentovich Ferenc (1819–1879), Szabó Károly (1824–1890), Szász Károly (1829–1905), Szilágyi Sándor (1827–1899) vagy Tomori Anasztáz (1824–1894) „nagynevű emberek egy vagy más okból nem látták jónak közzétételüket. Petőfi hírneve közös kincsünk, melyre egyaránt féltékenyek voltak ők akkor, és vagyunk mi most.” (Csáktornyai, 1880, p. 23). Ugyancsak Csáktornyai mutat rá, hogy kutatásait megelőzően ezen vers már a nagykőrösi gyűjtemény része volt, amelyhez a *Farkaskaland* és további, később tárgyalt versek is tartoznak. Emellett kiemelte, hogy a 79-es számot viseli ezen autográf, amelyről így vélekedett: „ez arról tanúskodik, hogy valami nagyobb könyvből vagy füzetből van kiszakítva, melybe Petőfi minden költeményeit gondosan összeírta.” (Csáktornyai, 1880, p. 23).

4. ábra: Az Így ni, látod (1844) című vers autográf dokumentuma

Forrás: Petőfi, 1844a

Petőfi Így ni, látod (1844) című versének autográf szöveges és első kiadási változata:

Petőfi, 1844a, It.74.34.1

Csáktornyai, 1880, p. 23

na.

na.

Így ni, látod – ennyi az egész;
Mi van ebben? nemde megy?
No de hogy páratlan ne legyen:
Nesze hát még ez az egy!

Igy ni, látod ennyi az egész,
Mi van ebben? . . . Nemde megy?
No de hogy páratlan ne legyen,
Nesze hát még ez az egy!

Jaj, te kis csík, már elsiklanál?
A viláért sem szabad!
Három a táncz, s minden, a mi jó,
S így vedd három csókomat.

Jaj! Te kis csik, már elsiklanál?
A viláért sem szabad!
Három a táncz, s minden, a mi jó?
S így vedd három csókomat.

Rádásul most a többihez
Tedd el a negyediket . . .
Bizony isten örömet adom,
Édes örömet neked!

Rádásul most a többihez
Tedd el a negyediket!
Bizony isten örömet adom!
Édes örömet neked!

Végre – azt mondják: ugy jó a pénz,
Hogyha megszámlálva van;
Hanem a csók csak nem pénz talán?
Hadd legyen hát számtalan!

Végre – azt mondják, ugy jó a pénz,
Hogyha megszámlálva van;
Hanem a csók csak nem pénz talán? . .
Hadd legyen hát számtalan.

Debreczen, 1844

Duna-Vecse, 1844. tavasza

A vers látható, hogy hiányos, annak eleje sajnos a mai napig nem került elő. Csáktornyai így fogalmaz erről: „Azonban minden esetre örömeinkre szolgálna, ha a költemény első versszaka is megvolna még valakinél, hogy teljes egészében élvezhetnék olvasóink ez epigrammi zamatu, gyönyörű kis költeményt a csókról.” (Csáktornyai, 1880, p. 23). Ami biztosan megállapítható a korábbi versek írásképi összehasonlításával, hogy ezen autográf bizonyosan Petőfihez köthető, valamint, hogy annak első közlésében a kutató minimális változtatásokat végzett. Emellett kiemelendő, hogy Csáktornyai (1880) a második versszak harmadik sorának végén kérdőjelet, míg a harmadik versszak második és harmadik sorának végén felkiáltójelet használ egyfajta nyomatékosítás miatt.

Az első kritikai közlésben Havas (1893b) is rögzítette Csáktornyai (1880) azon adatát, hogy a nagykőrösi gimnáziumban volt ezen vers eredetije, de hiányosan, illetve, hogy a közlés dátuma javításra szorul. A későbbi kutatások során Varjas (1951b) ezt pontosította a Petőfi életút állomásainak meghatározásával, így arra a következtetésre jutott (amit később Kiss (1983) munkájában elfogadott), hogy az Így ni, látod című vers 1844. január vagy február hónapjának egy meg nem határozható napján kelt az autográf szerint. A megírás helye Csáktornyai (1880) szerint Dunavecse (ez időben Petőfi valóban itt tartózkodott és alkotott), Havas (1893b) szerint Pesth, míg Varjas (1951b) és Kiss (1983) szerint Debrecen.

Petőfi Így ni, látod (1844) című versének szöveges kritikai változatai 1893 és 1983 közötti közlések alapján:

Havas, 1893b, pp. 577–578	Varjas, 951b, p. 285	Kiss, 1983, p. 17
Így ni . . .	Így ni . . .	Így ni, látod
<p>– – – – –</p> <p>Így ni, látod, ennyi az egész, Mi van ebben? . . . nemde megy? No de hogy páratlan ne legyen, Nesze hát még ez az egy.</p> <p>Jaj! te kis csík, már elsiklanál? A viláért sem szabad! Három a táncz s minden, a mi jó! S így vedd három csókomat.</p> <p>Ráadásul még a többihez Tedd el a negyediket! Bizony isten örömet adom, Édes örömet neked!</p> <p>Végre – azt mondják – ugy jó a pénz, Hogyha megszámlálva van; Hanem a csók csak nem pénz talán? . . . Hadd legyen hát számtalan!</p> <p style="text-align: right;">Pest</p>	<p>– – – – –</p> <p>Így ni, látod ennyi az egész, Mi van ebben? . . . Nemde megy? No de hogy páratlan ne legyen, Nesze hát még ez az egy.</p> <p>Jaj! Te kis csík, már elsiklanál? A viláért sem szabad! Három a tánc, s minden, ami jó! S így vedd három csókomat.</p> <p>Ráadásul most a többihez Tedd el a negyediket! Bizony isten örömet adom! Édesörömet neked!</p> <p>Végre – azt mondják, ugy jó a pénz, Hogyha megszámlálva van; Hanem a csók csak nem pénz talán? . . . Hadd legyen hát számtalan!</p> <p style="text-align: right;">Debrecen, 1844. január – február</p>	<p>[.....]</p> <p>Így ni, látod – ennyi az egész; Mi van ebben? nemde megy? No de hogy páratlan ne legyen: Nesze hát még ez az egy.</p> <p>Jaj, te kis csík, már elsiklanál? A viláért sem szabad! Három a tánc, s minden, a mi jó, S így vedd három csókomat.</p> <p>Ráadásul még a többihez Tedd el a negyediket . . . Bizony isten örömet adom, Édes örömet neked!</p> <p>Végre – azt mondják: ugy jó a pénz, Hogyha megszámlálva van; Hanem a csók csak nem pénz talán? Hadd legyen hát számtalan.</p> <p style="text-align: right;">Debrecen, 1844. [jan. 1. – febr. közepe]</p>

Varjas (1951b) már a töredékről számolt be, amely a világháborúban szintén elveszett. Kiss (1983) részletesebben elemzi a Nagykőrösre kerülés tényét, ugyanis a kézirat Nagy Zsuzsanna hagyatékából került az 1860-as években a mai helyére. Ezt könnyen lehet pontosítani, ugyanis az említett hölgy 1865. március 8-án hunyt el (Antalffy, 1948, p. 3), így annak hagyatéka ezt követően kerülhetett Nagykőrösre, vélelmezhetően a férje, Balla István (1814–1890) kapcsolatai révén. A három kritikai közlés között a kis és nagy betűk használatában, a mondat végi pontozásokban és írásjelekben, a szóösszevonásokban (például „Édes örömet” és „Édesörömet”), valamint a régies kifejezések megtartásában (például „táncz”) fedezhetők fel különbségek. Érdekes, hogy ezen utóbbi kifejezés az autográfban, az első közlésen és a kritikai kiadáson „cz”-vel van feltüntetve, majd az újabb kutatások már nem így adják azt közre, ugyanis ott egységesen követetett elv szerint javították a kifejezéseket. A vers rövid töredéke miatt sem lehetnek nagy különbségek azok között, illetve abból kifolyólag, hogy a korábbi kutatók vagy az autográfot, vagy az első közlést vették alapul.

A vers eredetisége az oldalszámozással, a Nagykőrösre kerülésével és az írásképek összehasonlításával megerősíthető. Emellett a hitelességét Petőfi István bejegyzése is bizonyítja, amely a véleményem szerint elfogadható annak fényében, hogy más korabeli

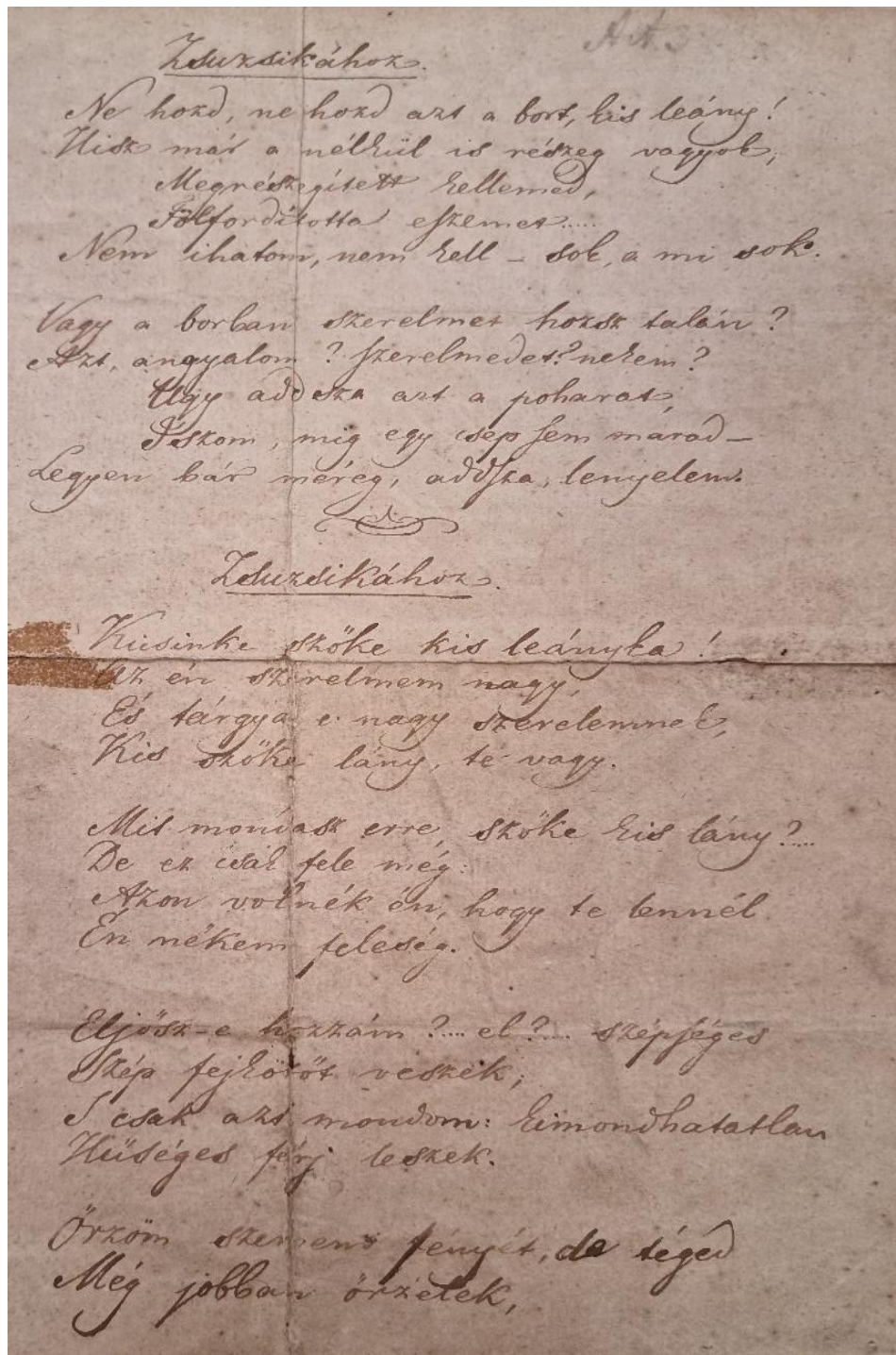
dokumentum is hivatkozik a Nagykőrösre kerülésre. Végül a vonatkozó Farkaskaland, a Lopott ló és az Így ni, látod című versek kézírása az oldalszámok mellett azonosságot mutat.

A Zsuzsikához (1844) című versek elemzése

A továbbiakban két verset mutatok be ugyanazon címmel, melynek oka, hogy Petőfi mindkét művét ugyanazon hölgyhöz, Szendrey Júlia (1828–1868) előtti múzsájához, a már említett Nagy Zsuzsannához írta és amelyek autográfjai az 5. és 6. ábrán láthatók. Az ugyanazon verscím Petőfinél igen ritka (például a Bucsú címmel 1840-ben és 1848-ban is megjelent egy-egy mű), ugyanis ha hasonló témában írt, akkor mindig változtatott az új címen egy kötőszóval, raggal, pontozással vagy melléknévvel (például az Álom című 1840-ben és az Álom... című 1846-ban megjelent versek). A Zsuzsikához című versek ritkaságnak számítanak a címüket és megszólított személyüket tekintve, ugyanis Petőfi igen szerelmes volt a dunavecsei Nagy Pál (?-?) lányába. Ezt megelőzően Petőfi szülei 1840 telén érkeztek Dunavecsére és 1841 és 1844 között bérelték házukat a jómódú Nagyéktől. Az ifjú költő köszönhetően annak, hogy ablakukból Nagyék portájára láthattak, igen hamar megismerhette a fiatal lányt. Ezen telek közelségét és a kibontakozó szerelmet írta le Petőfi szintén Dunavecsén keltezett Éjjel című versében: „Ott általellenben lakik / Az én kedves babám; / Azt várom én, ha valahogy / Még megpillantanám.” (Csanádi, 1953, p. 109).

Zsuzsika a valósággal ellentétben az irodalmi művekben kissé fiatalabbnak van beállítva. Petőfi romantikus sorainak köszönhetően („kis leány” és „Kicsinke szőke kis leányka”) a későbbi kutatók is fiatalabbnak vélték Zsuzsikát, illetve csupán a fiatal múzsa megkeresztelésének időpontja (1828. január 9.) volt ismert. A Petőfivel való 1844. évi tavaszi találkozásakor már elmúlt 16 éves, így „eladó sorban” fogadta az ifjú költőt. A poéta rövid vecsei tartózkodása alatt számos egyéb művet is írt, Zsuzsikához című versei a szerelméről szólnak. Végül Petőfi a szállás szűkössége és elhivatottsága miatt nem időzött itt sokáig. A fiatalok szerelme komolyra fordulhatott, Petőfi valószínűleg szerette volna megkérni Zsuzsika kezét (Kiss, 1983). A költő valószínűleg kaphatott bátorítást, hiszen a második vers is „megszületett”, de a románcnak vége szakadt, ugyanis Zsuzsika édesapja ellenezte a házasságot. Kiss (1983) úgy véli, hogy a második verset Petőfi levélben küldte meg múzsájának, amely így sokáig nem jelenhetett meg. Ezt az elképzelést viszont cáfolja az a tény, hogy a két mű egy lapon található, így azok vagy egy egymáshoz közeli időpontban keletkeztek, vagy Petőfi eredeti másolatot juttatott el Zsuzsikához, vagy ami a legvalószínűbb, hogy két különböző időpontban íródtak és a két mű befejezéséig Petőfi nem adta azokat oda választottjának.

5. ábra: A első és második Zsuzsikához (1844) című versek autográf dokumentuma

Forrás: Petőfi, 1844c; Petőfi, 1844d

Az első, Zsuzsikához című vers (5. sz. ábra) érdekessége, hogy a végén egyszerű, záró rajzolat látható, amely nem volt jellemző Petőfire. Az autográf és az első, Pönögei Kis Pál álnéven megjelentetett mű (Pönögei Kis, 1844) között jelentős közlési különbségek vannak, így részben a mondatvégi és közbeni pontozásokra és azok mellőzésére hívnám fel a figyelmet.

Petőfi első Zsuzsikához (1844) című versének autográf szöveges és első kiadási változata:

Petőfi, 1844c, It.74.35.1

Pönögei Kis, 1844, p. 42

Zsuzsikához

Zsuzsikához

Ne hozd, ne hozd azt a bort, kis leány!
Hisz már a nélkül is részeg vagyok,
Megrészegített kellemed,
Fölfordította eszemet....
Nem ihatom, nem kell – sok, ami sok.

Ne hozd, ne hozd azt a bort, kis leány!
Hisz' már a nélkül is részeg vagyok...
Megrészegített kellemed,
Fölfordította eszemet –
Nem ihatom, nem kell, sok a mi sok!

Vagy a borban szerelmet hozsz talán?
Azt, angyalom? Szerelmedet? nekem?
Ugy addsa azt a poharat,
Iszom, míg egy csep sem marad –
Legyen bár méreg, addsa, lenyelem.

Vagy a borban szerelmet hozsz talán?
Azt angyalom?... szerelmedet?... nekem?...
Ugy addsa azt a poharat!
Iszom, míg egy csep sem marad;
Legyen bár méreg, addsa, elnyelem!

na.

na.

Az első közlést maga Petőfi adta közre 1844-ben a Pesti Divatlapban, ahol ekkor már segédszerkesztő volt. Az álnév használatának oka a még kibontakozóban lévő hírnév féltése, valamint vélelmezhetően a múzsára utalás miatti pontos személyazonosság titokban tartása és Zsuzsika elvesztése miatt érzett bánata volt. Havas (1893a) művében viszont megerősíti azon okfejtést, hogy Petőfi a két versét „szépen letisztázva elküldötte Zsuzsikának, ki a drága emléket holta napjáig kegyelettel őrizte.” (Havas, 1893a, p. 484). Az autográfban az utolsó szó nem ugyanaz („lenyelem” és „elnyelem”), amely változtatása véleményem szerint Petőfinek tulajdonítható, ugyanis előbbi beletörődést, utóbbi bátorságot sugall, fokozva ezt a mondat végi felkiáltó jellel. A kritikai kiadások szerinti összehasonlítás az alábbiakban látható.

Petőfi első Zsuzsikához (1844) című versének szöveges kritikai változatai 1893 és 1983 közötti közlések alapján:

Havas, 1893a, p. 83

Varjas, 1951a, p. 83

Kiss, 1983, p. 33

Zsuzsikához

Zsuzsikához

Zsuzsikához I.

Ne hozd, ne hozd azt a bort, kis leány!
Hisz már a nélkül is részeg vagyok –
Megrészegített kellemed,
Fölfordította eszemet,
Nem ihatom . . . nem kell . . . sok, a mi sok,

Ne hozd, ne hozd azt a bort, kisleány!
Hisz már a nélkül is részeg vagyok –
Megrészegített kellemed,
Fölfordította eszemet,
Nem ihatom . . . nem kell . . . sok, ami sok.

Ne hozd, ne hozd azt a bort, kis leány!
Hisz már a nélkül is részeg vagyok –
Megrészegített kellemed,
Fölfordította eszemet,
Nem ihatom. nem kell. sok, ami sok.

Vagy a borban szerelmet hozsz talán?
Azt, angyalom? . . . szerelmedet? . . . nekem? . . .
Ugy addsa azt a poharat,
Iszom, míg egy csep sem marad,
Legyen bár méreg, addsa, nyelem!

Vagy a borban szerelmet hozsz talán?
Azt, angyalom? . . . szerelmedet? . . . nekem? . . .
Ugy addsa azt a poharat,
Iszom, míg egy csepp sem marad,
Legyen bár méreg, addsa, lenyelem!

Vagy a borban szerelmet hozsz talán?
Azt, angyalom? . . . szerelmedet? . . . nekem?
Ugy addsa azt a poharat,
Iszom, míg egy csepp sem marad,
Legyen bár méreg, addsa, lenyelem!

Duna-Vecse

Dunavecse, 1844. április – május

Duna-Vecse, 1844. [ápr. 20. – jún. 15.]

Havas (1893a), Varjas (1951a) és Kiss (1983) műveikben két jelentős különbség mutatkozik, az egyik, hogy Kiss (1983) a versnek sorszámos címét jelenteti meg, továbbá, hogy az első versszakban a pontozás helyet hosszabb kihagyásokkal közölte a verset. Varjas Havashoz képest újabb információval nem szolgál, csupán közre adja, hogy a kézirat a háborúban elveszett, illetve érdekes tény, hogy a második versszak „csepp” szava Varjas (1951a) és Kiss (1983) művében „csepp” formában olvasható, ellentétben az autográfval, az első közléssel és az első kritikai kiadással. Ebből az következik, hogy Varjas az eltűnés miatt az eredetit nem láthatta. Érdekességképp megjegyzendő, hogy Havas (1893a) a második versszak záró szavát így adja meg: „nyelem”, bár ez a variáns az autográfban, az első közlésen és egyik kritikai kiadásban sem jelenik meg, amely jól mutatja Havas önkényes versformáló szemléletét. A dokumentumon korabeli helytelen ragasztás látható, illetve másik oldalán Petőfi István ezen művet is hitelesítette a kézírásával: „Elismerem hogy ezen vers Petőfi Sándor bátyám saját írása. Felegyháza Octb. 13. 867”. Mindezeket egybevetve, illetve az írásképet összehasonlítva látható, hogy ezen vers Petőfi eredeti autográfja, amelyet a kritikai kiadások is megerősítenek.

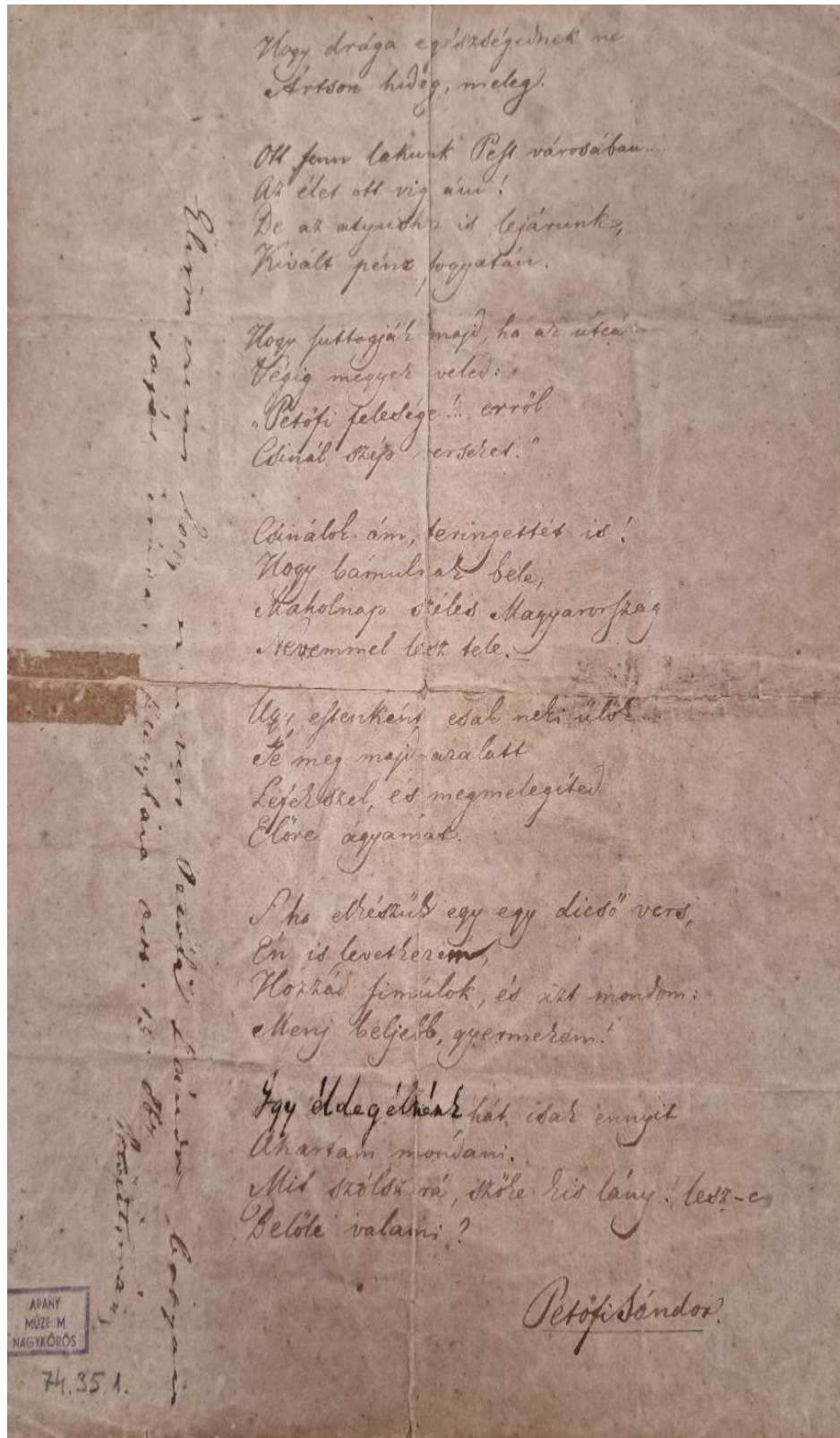
A második Zsuzsikához című vers esetében már egy jóval hosszabb művet írt Petőfi a műzsájához. Kiss (1983) rámutat arra hogy Péchy Imre (1832–1898) igen jól informált volt Nagy Zsuzsanna Petőfivel kialakult románcáról. Zsuzsika Petőfit soha nem látta viszont, 1848. február 5-én házasságot kötött a már említett Balla Istvánnal, majd a feleség 1865-ben bekövetkezett halála után Péchy kapcsolatban állt a megözvegyült férjjel. Péchy ezt követően Kiss (1983) fogalmazása szerint „akarva-akaratlan félrevezető szerepet játszott” (Kiss, 1983, pp. 280–281), ugyanis azt állította, hogy több vers és dal került Zsuzsika hagyatékából a nagykőrösi gimnázium könyvtárába, amelyek 1879-ben még ott voltak. Ezen Zsuzsikához című versek mellett az Éjjel, az Álmodom-e?, a Te szívemnek szép gyönyörűsége, az Elvennélek én, csak adnának..., a Mi foly ott a mezőn... és az Árvalányhaj a süvegem bokkrétája című műveket sorolja ide Péchy (Kiss, 1983). Ezek eredetije az Éjjel és a Mi foly ott a mezőn... című versek kivételével (ugyanis ezek a Petőfi Irodalmi Múzeum tulajdonában vannak) nem lelhetők fel, így ha egykoron a nagykőrösi gyűjteményben voltak is, mára sajnos örökre elveszetteknek kell azokat tekintenünk. Külön megemlítendő, hogy az Árvalányhaj a süvegem bokkrétája című vers kapcsán Baróti így fogalmazott Péchy megbízhatóságáról: „kinek adatai, mellesleg mondva, nem igen megbízhatók” (Baróti, 1894b, p. 683).

Az autográf érdekessége, hogy a vers végét Petőfi az aláírásával látta el, amely arra enged következtetni, hogy a két Zsuzsikához című vers ilyen, egy lapon történő és dedikált autográfja búcsúajándék lehetett. Az irat másik különlegessége, hogy két helyen elhalványodott az eredeti írás, amelyeket utólag sokkal erősebb színű tintával pótoltak úgy, hogy megpróbálták Petőfi betűinek vonalvezetését a lehető legjobban utánozni. Az egykori szerelmes tulajdonában, majd a hagyatékban való őrzés miatt az első publikálás majd csak jóval később, 1879-ben következett be Csáktornyai közlésében, amely a Függetlenség című politikai, közgazdasági és társadalmi napilap induló mutatószámában kapott helyett. Ebben Csáktornyai (1879) igen értékes információval szolgál az utókor számára, ugyanis „E költeménynek eredetije a nagy-kőrösi helv. hitv. főgymnázium könyvtárának legbecsesebb autográfiai közt őriztetik; mióta? nem tudom; de már ezelőtt 6–8 évvel is

másolatban forgot a diákok kezén.” (Csáktornyai, 1879, p. 3). Ez egybevág azzal a véleményemmel, hogy az irat hitelesítése idején vagy azt követően nem sokkal már Nagykőrösön volt a mű. Csáktornyai mint első közlő nem teljesen az autográfnek megfelelő szöveghűséggel adta közre az addig nem ismert művet, így a kiadásában a mondatvégi pontozás és az idézőjelek használata eltér Petőfi írásától. Eltérés a második versszakban az „Azon volnék” és „Ázon volnék”, az ötödik versszakban a „pénnz fogyatán” és „pénnzfogyatán”, a hatodik versszakban az „útcán” és az „utczán”, a nyolcadik versszakban az „ülök” és az „ülök”, valamint a kilencedik versszakban az „egy egy” és az „egy-egy” kifejezések között található. A leginkább feltűnő különbség a 7. versszakban a „Maholnap széles Magyarország” helyett „Maholnap egész Magyarország” variánst adja meg, amely különbség igen erős, hiszen Petőfi írásában földrajzi keretek közé, addig Csáktornyai inkább politikai és társadalmi keretek közé helyezi a kontextust. Mindezek mellett kiemelendő, hogy az első közlésnél a cím után pont található.

A kritikai kiadások során Havas (1893b) pusztán röviden közli a vers leírását és megemlíti, hogy az Balla István ajándéka volt. Fontos megjegyeznünk, hogy Nagykőrös és Dunavecse több neves családja kapcsolatban és rokonságban állt egymással, ezért és a gimnázium kiváló híre miatt is volt erős kapcsolat a két település között. Mindezek mellett Havas (1893b) hibásan adta közre az első közlés dátumát, ugyanis az nem a Függetlenség napilap 1880. évi 1. számában jelent meg, hanem a már hivatkozott korábbi mutatványszámban. Varjas (1951a) az autográf eltűnéséről számolt be, illetve megerősíti, hogy az első közlés valóban a mutatványszámban volt. Kiss (1983) megállapította, hogy a vers a Függetlenség 1882. október 15-i számában is megjelent.

6. ábra: A második Zsuzsikához (1844) című vers autográf dokumentumának második oldala

Forrás: Petőfi, 1844d

Petőfi második Zsuzsikához (1844) című versének autográf szöveges és első kiadási változata:

Petőfi, 1844d, It.74.35.1

Csáktornyai, 1879, p. 3

Zsuzsikához

Zsuzsikához.

Kicsinke szőke kis leányka!
Az én szerelmem nagy,
És tárgya e nagy szerelemnek,
Kis szőke lány, te vagy.

Kicsinke szőke kis leányka!
Az én szerelmem nagy!
És tárgya e nagy szerelemnek,
Kis szőke lány te vagy.

Mit mondasz erre, szőke kislány?...
De ez csak fele még:
Azon volnék én, hogy te lennél
Én nékem feleség.

Mit mondasz erre szőke kislány? . . .
De ez csak fele még.
Ázon volnék én, hogy te lennél
Én nékem feleség!

Eljősz-e hozzám?... el?... szépséges
Szép fejkötőt veszek;
S csak azt mondom: kimondhatatlan
Hűséges férj leszek.

Eljősz-e hozzám? el? . . . Szépséges
Szép fejkötőt veszek;
S csak azt mondom: kimondhatatlan
Hűséges férj leszek.

Őrzöm szemem fényét, de téged
Még jobban őrzelek,
Hogy drága egészségednek ne
Ártson hideg, meleg.

Őrzöm szemem fényét, de téged
Még jobban őrzelek,
Hogy drága egészségednek ne
Ártson hideg, meleg.

Ott fenn lakunk Pest városában.....
Az élet ott vig ám!
De az atyushoz is lejárunk,
Kivált pénz fogyasztán.

Ott fenn lakunk Pest városában,
Az élet ott vig ám!
De az atyushoz is lejárunk
Kivált pénzfogyotán.

Hogy sottogják majd, ha az utcán
Végig megyek veled:
„Petőfi felesége!.. erről
Csinál szép verseket.”

Hogy sottogják majd, ha az utcán
Végig megyek veled:
Petőfi felesége! . . . Erről
Csinál szép verseket.

Csinálok ám, teringettét is!
Hogy bámulnak bele;
Maholnap széles Magyarország
Nevemmel lesz tele. –

Csinálok ám teringettét is!
Hogy bámulnak bele;
Maholnap egész Magyarország
Nevemmel lesz tele. –

Ugy estenként csak neki ülök.....
Te meg majd azalatt
Lefekszel, és megmelegíted
Előre ágyamat.

Ugy estenként csak neki ülök,
Te meg majd azalatt
Lefekszel és megmelegíted
Előre ágyamat.

S ha elkészül egy egy dicső vers,
Én is levetkezem,
Hozzád simúlok, és azt mondom:
Menj beljebb, gyermekem!

S ha elkészül egy-egy dicső vers,
Én is levetkezem,
Hozzád simúlok, és azt mondom!
Menj beljebb gyermekem!

Igy éldegélnénk hát csak ennyit
Akartam mondani.
Mit szólsz rá, szőke kis lány! lesz-e
Belőle valami?

Igy éldegélnénk . . . hát csak ennyit
Akartam mondani.
Mit szólsz rá szőke kis lány, lesz-e
Belőle valami?

na.

na.

Petőfi második Zsuzsikához (1844) című versének szöveges kritikai változatai 1893 és 1983 közötti közlések alapján:

Havas, 1893b, pp. 519–520	Varjas, 1951a, pp. 87–88	Kiss, 1983, pp. 33–34
Zsuzsikához	Zsuzsikához	Zsuzsikához II.
Kicsinke szőke kis leányka, Az én szerelmem nagy! És tárgya e nagy szerelemnek Kis szőke lány, te vagy.	Kicsinke szőke kis leányka, Az én szerelmem nagy! És tárgya e nagy szerelemnek Kis szőke lány, te vagy.	Kicsinke szőke kis leányka! Az én szerelmem nagy, És tárgya e' nagy szerelemnek, Kis szőke lány, te vagy.
Mit mondasz erre szőke kislány? ... De ez csak fele még. Azon volnék én, hogy te lennél Én nékem feleség.	Mit mondasz erre, szőke kislány? ... De ez csak fele még. Azon volnék én, hogy te lennél Énnékem feleség.	Mit mondasz erre, szőke kislány? De ez csak fele még: Azon volnék én, hogy te lennél Én nékem feleség.
Eljősz-e hozzám? el? ... szépséges Szép fejkötőt veszek, S csak azt mondom: kimondhatatlan Hüségés férj leszek.	Eljősz-e hozzám? el? ... szépséges Szép fejkötőt veszek, S csak azt mondom: kimondhatatlan Hüségés férj leszek.	Eljősz-e hozzám? ... el? szépséges Szép fejkötőt veszek; S csak azt mondom: kimondhatatlan Hüségés férj leszek.
Őrzöm szemem fényét, de téged Még jobban őrzelek, Hogy drága egészségednek ne Ártson hideg, meleg.	Őrzöm szemem fényét, de téged Még jobban őrzelek, Hogy drága egészségednek ne Ártson hideg, meleg.	Őrzöm szemem fényét, de téged Még jobban őrzelek, Hogy drága egészségednek ne Ártson hideg, meleg.
Ott fenn lakunk Pest városában, Az élet ott vig ám! De az atyushoz is lejárunk, Kivált pénzfogyatán.	Ott fenn lakunk Pest városában, Az élet ott vig ám! De az atyushoz is lejárunk, Kivált pénzfogyatán.	Ott fenn lakunk Pest városában. Az élet ott vig ám! De az atyushoz is lejárunk Kivált pénz fogyatán.
Hogy suttoják majd, ha az utcán Végig megyek veled: Petőfi felesége ... Erről Csinál szép verseket.	Hogy suttoják majd, ha az utcán Végigmegyek veled: Petőfi felesége! ... Erről Csinál szép verseket.	Hogy suttoják majd, ha az utcán Végig megyek veled: „Petőfi felesége! ... erről Csinál szép verseket.”
Csinálok ám, teringettét is, Hogy bámulnak bele! Maholnap egész Magyarország Nevemmel lesz tele.	Csinálok ám teringettét is, Hogy bámulnak bele! Maholnap széles Magyarország Nevemmel lesz tele.	Csinálok ám, teringettét is! Hogy bámulnak bele; Maholnap egész Magyarország Nevemmel lesz tele.
Ugy estenként csak neki ülök, Te meg majd azalatt Lefekszel szépen s melegíted Előre ágyamat.	Ugy estenként csak neki ülök, Te meg majd azalatt Lefekszel szépen s melegíted Előre ágyamat.	Ugy estenként csak neki ülök. Te meg majd azalatt Lefekszel, és melegíted Előre ágyamat.
S ha elkészül egy-egy dicső vers, Én is levetkezem, Hozzád simúlok, és azt mondom: Menj beljebb, gyermekem!	S ha elkészül egy-egy dicső vers, Én is levetkezem, Hozzád simúlok, és azt mondom: Menj beljebb, gyermekem!	S ha elkészül egy egy dicső vers, Én is levetkezem, Hozzád simúlok, és azt mondom: Menj beljebb, gyermekem!
Igy éldegélnénk ... hát csak ennyit Akartam mondani. Mit szólsz rá szőke kis lány, lesz-e Belőle valami?	Igy éldegélnénk ... hát csak ennyit Akartam mondani. Mit szólsz rá szőke kislány! lesz-e Belőle valami?	Igy éldegélnénk [...] hát csak ennyit Akartam mondani. Mit szólsz rá, szőke kis lány! lesz-e Belőle valami?
Duna-Vecse	Dunavecse, 1844. április – május	[Dunavecse, 1844. ápr. 20. – jún. 15.]

A kritikai szövegek összehasonlítása során látható, hogy Havas (1893b) Csáktornyai (1879) közlését annak hibáival együtt vette át, ugyanakkor az autográf és első közléssel szemben („Lefekszel, és megmelegíted”, valamint „Lefekszel és megmelegíted”) a 8. versszakban ezt adja közre: „Lefekszel szépen s melegíted”. Kiss (1983) az alábbi alakban közölte a vonatkozó részt: „Lefekszel, és melegíted”, amiről így fogalmaz művében: „Mivel az eredeti kézirat a korábbi akadémiai kritikai kiadás munkálatai idején még nem volt hozzáférhető, szövegünk a vers első hiteles közlése.” (Kiss, 1983, p. 283). Ez tévedés, ugyanis művének közlése több ponton nem egyezik meg az autográf verssel. Érdekes adat, hogy a „Maholnap széles Magyarország” variánst az autográfon kívül csak Varjas (1951a) művében láthatjuk, aki a kézirat eltűnése miatt azt nem láthatta, így ennek közreadása csak úgy volt lehetséges, hogy az első utáni közléseket vette alapul.

A fentieket összegezve, így Petőfi István hitelesítése, a kritikai kiadások információi, valamint a szöveg- és íráskép alapján egyértelműen beazonosítható, hogy ezen Nagykőrösön őrzött vers valóban Petőfi Sándor autográf műve.

Eredmények összefoglalása

A Nagykőrösön őrzött versek teljes autográf képi, szöveghű és kritikai variánsokkal való közlése eddig még nem valósult meg, ami későbbi kutatások és főleg a pontosítások alapja lehet. A versek Nagykőrösre érkezésével kapcsolatos háttérinformációk pontosítása jelenleg is zajlik, jelen munkámban is több téves adatra sikerült rámutatnom. A művek kiadási helye és ideje mára igen jól kikutatott, azok tartalma Petőfi életútjának álmásaival jól összevethető. Kiemelendő, hogy Törös (1978) művében közreadta azon történetet, amely szerint két diákja, bizonyos Csurgay (Csurgai) László (1838–1904) és Laukó/Lauko Károly (1838–1906) fáradhatatlanul és titokban kézzel másolták Arany egy, a tulajdonában lévő, az Emich-féle megsemmisített kötetek egy példányát, így terjesztve Petőfi munkásságát. Erről így olvashatunk a Pesti Napló számában: „Tekintetes ur – kezdte beszédét a kis küldöttség szónokája – hallottuk, hogy Petőfi Sándornak már-már örökre elveszettnek hitt költeménykötetét itt őrzi tanár ur e hajlékban. Azért jöttünk, hogy megkérjük tisztelettel: engedje át nekünk, hadd másoljuk le szóról-szóra, betűről-betűre, hadd őrizzük meg gondosan elrejtve az örök pusztulástól.” (Neményi, 1899, pp. 11–12). A történethez hozzátartozik, hogy Szilágyi Sándor, Arany tanártársa Bécsből a ruhája alatt, titokban csempészte Nagykőrösre ezen kötetet és ajándékozta a szalontai poétának nagyrabecsülése jeléül (Neményi, 1899). Végül annak eldöntésében, hogy ezen kéziratok nem lehetnek-e a Nagykőrösön őrzött autográfok hasonmásai, döntő jelentőségű, hogy a forrásban, az Emich-féle kötetben csak a Farkaskaland és a Lopott ló című versek jelentek meg, továbbá azok sorszámai és oldalszámai nem azonosak az autográfokon talált adatokkal.

Az autográfok hitelesítése kapcsán fontos megjegyeznünk, hogy az azokon olvasható Petőfi István általi bejegyzések nem véletlenül kerültek fel, ugyanis azt Kiskunfélegyháza 1867. október 13-án vezette fel a versek mellé, amikor is a bátyjának emlékéül állított táblát átadták a nagyközönségnek. Ezen a nagykőrösi delegáció, vélelmezhetően mint minden, az országban zajlott fontosabb eseményen képviseltette magát, így kapva az al-

kalmon, Petőfi István értő szeme elé vitték az autográfokat. Mezősi (1973) művében megerősíti ezt, továbbá felsorolta azokat a Nagykőrösön őrzött azon verseket, amelyek ezen tanulmány alapját is képezik, valamint kifejtette, hogy „a kritikai kiadás jegyzeteihez az az örvendetes pótlás tehető, hogy a verskéziratok megvannak, a szöveg-összehasonlítás, filológiai kérdések tisztázása elvégezhető.” (Mezősi, 1973, pp. 320–321) Ezt bizonyítja azon tény is, hogy ezen verseket felolvasták (Kiss, 1983), annak ellenére, hogy volt, amelyet csak jóval később adtak ki nyomtatásban. Mindezeket egybevetve további megerősítést ad számunkra Sáfrán (1982), aki a jelen tanulmányban közölt öt nagykőrösi vers kapcsán megerősíti azok autográf mivoltát, ugyanis írásában a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában tárolt Ms 326/426–428. raktári számú tételéről így ír: „A nagykőrösi gimnázium Petőfi reliquiáiról, másolatok.” (Sáfrán, 1982, p. 137), míg az említett gyűjtemény állományadata szerint „A nagykőrösi főgimnáziumi könyvtár Petőfi-reliquiáinak másolata”. Emellett felsorolja valamennyi, vonatkozó vers címét, illetve megerősíti, hogy a Lopott ló című vers töredékes, az csupán három versszakból áll. A jelen tanulmányban vizsgált Farkaskaland, az Így ni látod és a Lopott ló című versek egy kéziratot gyűjteményből származnak, amelyet alátámaszt azok oldalszámai: 65 – 66., 79. és 80. A köztes részek sajnos hiányoznak, így vélelmezhető, hogy több Petőfi-vers autográfja örökre elveszett. Érdekességképp megemlítendő, hogy a kronológiai sorrend szerint a Lopott ló című vers a fenti listában a második helyen kellene, hogy álljon, de az oldalszámozások ezt nem erősítik meg. Ennek kiderítése a jövőben további kutatást igényelne.

A jövőben a meglévő iratok pontosabb, az eredetieknek megfelelő szöveggözléseit kell szorgalmaznunk, hiszen csak ezáltal lehet hazánk egyik legnagyobb költőjének szellemi hagyatékát maradéktalanul megőriznünk az utókornak. Minden, az eredeti szöveggözléstől eltérő közreadás Petőfinek nem az első gondolatát tükrözi, annak ellenére, hogy a művek egy részének utólagos korrektora éppen maga a poéta volt. Jelen munkámmal hiszem, hogy egy olyan hiánypótlást sikerült közreadnom, amelyre a legszebb időpont éppen a költő születésének 200. évfordulója.

Köszönetnyilvánítás

Ezúton szeretném megköszönni a nagykőrösi Arany János Közérdekű Muzeális Gyűjtemény munkatársainak és egyben volt kollégáimnak az autográf iratok, valamint a Petőfi Irodalmi Múzeumnak a releváns adatok rendelkezésemre bocsátását. Külön köszönöm a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattár, az Országos Széchényi Könyvtár és Budapest Főváros Leváltára gyűjteménykezelőinek a nélkülözhetetlen adattári információkat. Végül köszönet illeti feleségemet, Oláhné Gulácsi Évit, aki a kutatásomban mindvégig mellettem állt és segített.

Felhasznált források

- Antalfy, Gy. (f. szerk.). (1948). Petőfi emlékét ünnepli pünkösdkor Dunavecse – Szobrot állítanak a költőnek a községben. *Kis Ujság*, 2(110), 1–6.
- Baróti, L. (1894a). Petőfi költeményeinek első kritikai kiadásáról I. *Egyetemes Philologiai Közlöny*, XVIII, 505–516.
- Baróti, L. (1894b). Petőfi költeményeinek első kritikai kiadásáról I. *Egyetemes Philologiai Közlöny*, XVIII, 681–692.
- Benkó, I. (1897). *Arany János tanársága Nagy-Kőrösön*. Ottinger Ede.
- Benkó, I. (1908). *Nemes családok Nagykőrösön 1848 előtt*. Ottinger Ede.
- Csáktornyai, L. (1879). Petőfi egy ismeretlen költeménye. *Függetlenség*, I(1), mutatószám, 3.
- Csáktornyai, L. (1880). Petőfi egy ismeretlen költeménye. *Ország-Világ*, I(1), 23.
- Csanádi, I. (szerk.). (1953). *Petőfi Sándor összes költeményei I*. Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Dersi, T. (1954). A Petőfi-kiadások történetéből. *Népszava*, 82(17), 4.
- Dersi, T. (1959). Az első ezer példánytól – sok százezerig. Régi Petőfi-kiadásokról. *Esti Hírlap*, IV(178), 2.
- Erdélyi, E. (2006). *Kőrös körül kőrös-körül*. Nagykovács Város Önkormányzata.
- Halász, J. (szerk.). (1844). *Szivárvány. Album a miskolci tűzvész emlékéül*. Emich Gusztáv.
- Havas, A. (1893a). *Petőfi Sándor összes művei II. Költemények*. Athenaeum Részvény Társulat.
- Havas, A. (1893b). *Petőfi Sándor összes művei III. Kisebb költemények 1847–49*. Athenaeum Részvény Társulat.
- Kerényi, F. (szerk.). (1997). *Petőfi Sándor összes művei III. Petőfi Sándor összes költeményei (1844. szeptember – 1845. július)*. Akadémiai Kiadó.
- Kerényi, F. (szerk.). (2003). *Petőfi Sándor összes művei IV. Petőfi Sándor összes költeményei (1845. augusztus – 1846)*. Akadémiai Kiadó.
- Kerényi, F. (szerk.). (2008). *Petőfi Sándor összes mávei V. Petőfi Sándor összes költeményei (1847)*. Akadémiai Kiadó.
- Kiss, J. (1979). A Petőfi-költemények kiadásának története 1850-től 1945-ig. *Magyar Könyvszemle*, 95(1–4), 43–61.
- Kiss, J. (szerk.). (1973). *Petőfi Sándor összes művei I. Petőfi Sándor összes költeményei (1838–1843)*. Akadémiai Kiadó.
- Kiss, J. (szerk.). (1983). *Petőfi Sándor összes művei II. Petőfi Sándor összes költeményei (1844. január–augusztus)*. Akadémiai Kiadó.
- Mezősi, K. (1973). Kisebb Petőfi-tanulmányok. In Ikvai, N. (szerk.), *Studia Comitatus* 2 (pp. 315–332). Pest megyei Múzeumok Igazgatósága.
- Neményi, A. (főszerk.). (1899). Petőfi és Arany tanítványai. *Pesti Napló*, 50(214), 11–12.
- Novák, L. F. (2000). *Arany János Múzeum*. Arany János Múzeum.
- Novák, L. F. (2015). Az Alföld szülötte Petőfi és Nagykovács. *Forrás*, 47(1), 36–48.
- Novák, L. F. (2018). „Uton vagyok, s nem vagy velem”: Petőfi Nagykovácsön. *Honismeret*, 46(4), 61–69.
- Petőfi, S. (1843a). *Farkaskaland*. Arany János Közérdekű Muzeális Gyűjtemény, Irodalomtörténeti Gyűjtemény, leltári szám: NAJM It.74.34.1.
- Petőfi, S. (1843b). *Lopott ló*. Arany János Közérdekű Muzeális Gyűjtemény, Irodalomtörténeti Gyűjtemény, leltári szám: NAJM It.74.34.1.
- Petőfi, S. (1844a). *Így ni, látod*. Arany János Közérdekű Muzeális Gyűjtemény, Irodalomtörténeti Gyűjtemény, leltári szám: NAJM It.74.34.1.
- Petőfi, S. (1844b). *Versek. 1842–1844*. Magyar Királyi Egyetem.
- Petőfi, S. (1844c). *Zsuzsikához*. Arany János Közérdekű Muzeális Gyűjtemény, Irodalomtörténeti Gyűjtemény, leltári szám: NAJM It.74.35.1.
- Petőfi, S. (1844d). *Zsuzsikához*. Arany János Közérdekű Muzeális Gyűjtemény, Irodalomtörténeti Gyűjtemény, leltári szám: NAJM It.74.35.1.
- Pönögei Kis, P. (1844). *Zsuzsikához*. *Pesti Divatlap*, I(16), 42.
- Sáfrán, Gy. (1982). Arany János-gyűjtemény. Petőfi Sándor–Szendrey Júlia kéziratok. In F. Csanak, D. (szerk.), *A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattárának katalógusai 13* (pp. 1–202). Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára.
- Törös, L. (1978). *Arany János Nagykovácsön*. Nagykovács Város Kiadása.
- Varjas, B. (főszerk.). (1951a). *Petőfi Sándor összes művei I. Petőfi Sándor költeményei (1842–1845)*. Akadémiai Kiadó.
- Varjas, B. (főszerk.). (1951b). *Petőfi Sándor összes művei III. Petőfi Sándor költeményei (1848–1849)*. Akadémiai Kiadó.

Oláh Róbert

*ARANY JÁNOS NAGYKŐRÖSI ÉVEI (1851–1860)
A LEVELEZÉSEI TÜKRÉBEN IV. – AZ ASZTALTÁNCOLTATÁSTÓL A FŐ-
FÁJÁSIG (1853)*

Absztrakt

Arany János (1817–1882) irodalmi hagyatékának vizsgálata során szükséges, de nem elégséges csupán a költő verseit ismernünk és azokat elemeznünk, ugyanis a poéta kiterjedt levelezései olyan fontos információkkal szolgálnak, amelyek véleményem szerint pontosabban tükrözik Arany lelkivilágát, pillanatnyi hangulatát, illetve a korszak szellemét. Fontos kiemelnünk, hogy Arany levelezéseinek kritikai kiadásai ugyan a teljesség igényével készültek, de azok dokumentumainak összehasonlítására eddig nem vállalkoztak a kutatók. A jelen tanulmányommal céloom a költő levelezési kapcsolatainak bemutatása, valamint ezeken keresztül a költő nagykőrösi éveinek (1851–1860) vonatkozó esztendejéről mind hitelesebb képet alkotni. A levelezések mélyebb vizsgálata lehetőséget teremt számunkra, hogy a XIX. századi mindennapoktól az egész nemzetet érintő eseményekig képet kapjunk a Habsburg önkényuralom, a református nevelés-oktatás, valamint az alföldi mezővárosok múltjáról. Meggyőződésem, hogy Arany levélváltásai nem csupán a koszorús költő, hanem számos pályatársa életének is értékes dokumentumai, amelyek rámutatnak azon évszázad valós körülményeire, amikor a magyar nyelvért már nem volt elegendő a tollal és tintával való harc. Mindezek együttes tárgyalása rámutat a „hétköznapi” Arany gondolkodásmódjára, amely révén válhatott Nagykovács az 1848–1849-es események után a magyar irodalom egyik központjává.

Kulcsszavak: Arany János; nagykőrösi évek levelezése; XIX. századi korszak

Bevezetés

1848–1849 után a Magyar Királyságban sokáig nem tért vissza a megszokott, mindennapi, békés élet, ugyanis a forradalom és szabadságharc elnyomását egy még kíméletlenebb korszak követte, ahol az emberek gondolatait is igyekeztek az uralkodónak megfelelő keretek közé szorítani. A Haynau- és Bach-korszakokban általános volt a kiadók és így végső soron az írók és költők munkájának ellehetetlenítése, sőt, a cenzúra szigorát kiterjesztették más tudományos, képzőművészeti és kulturális szegmens képviselőire is. Ezen korszakban döntött úgy Arany János (1817–1882), hogy Nagykovácsra költözve a nyugalmat és a biztos állást választja, ahol kilenc termékenynek mondható évet (1851–1860) töltött. Ezen időben nem csupán a tanítás és a költészet foglalkoztatta, hanem alakja a családjának élő apaként is kirajzolódik, amely kép megfestéséhez a levelezései adják a legbiztosabb támpontot.

Korábbi munkáimban (Oláh, 2021a; 2021b & 2022) a költő Nagykovácsra hívását, illetve annak az 1851–1852-es levelezéseit vizsgáltam. A poétának átlagosan hetente egy levelet

kellett postáznia, amely ugyan nem tűnik soknak, de ha figyelembe vesszük Arany óraadói tevékenységét, az ezekre való felkészülést, valamint a diákok dolgozatainak javítását (Tóth, 2017b), akkor láthatjuk, hogy a költőnek igen kevés ideje maradt verseinek megírására. A poéta a diákjai munkáinak értékeléséről így fogalmazott egy későbbi, 1858. november 28-án Tompának írt levelében: „Valami 120–140 darab ficzomodott észjárásu dolgotat minden két hétben az utolsó betűig átnézni, az utolsó accentusig kijavítani nem is oly mulatságos dolog, – s ha egyre másra $\frac{1}{4}$ órát számítok is darabjára, (a mi bőven felmegy), mégis 25–30 órát vesz igénybe, mihez a 15 leckeórát hozzáadva, a mi magának marad, bizony pihenésre is elkél.” (Korompay, 2004, p. 251). A költő ezen időszakában mindennek ellenére 18 verset írt, illetve lezárta a Daliás idők első dolgozatát, megnyitotta a másodikat, illetve a végére ért A földrengés, a Keveháza és a Csaba királyfi műveinek is (Keresztury & Keresztury, 1973a;1973b).

Az 1853-as évben Aranyhoz küldeményt intéző levelezők száma 20 fő volt, amelyek közül az alábbi csoportosítások adhatók meg: 1.) a családi kör tagjai (Ercsey János [1812–1882] és Ercsey Sándor), 2.) az egykori tanító társ és magántanítványa (Kovács János és Tisza Domokos), 3.) a pályatársak (Tompa Mihály és Gyulai Pál [1826–1909]), 4.) a kiadók és szerkesztők (Heckenast István [1811–1878], Friebeisz István [1822–1890], Pákh Albert [1823–1867], Vas Gereben [1823–1868], Kertbeny Károly [1824–1882] és Jókai Mór [1825–1904]) amelyek tárgyalása a jelen kereteket meghaladja, valamint 5.) egyéb, levélírók (Juhász Antal [1797–1873], Toldy Ferenc [1805–1875], Madass György [1809–1872], Hunfalvy Pál [1810–1891], Ney Ferenc [1814–1889], Szilágyi István [1819–1897], Lévy József [1825–1918] és Szász Károly [1829–1905]), akiknek levelei jelen témánkban kevésbé relevánsak. A vizsgált évben a legnagyobb darabszámú levelet Arany a szalontai rokonoktól (Ercsey Sándortól 15, míg Ercsey Jánostól 1 darabot), illetve korábbi geszti tanártársától (Kovács Jánostól 10 darabot) és egykori magántanítványától (Tisza Domokostól 29 darabot) kapott. Ez a teljes 1853. évi beérkezett levelek több, mint 56%-át teszik ki, amelyek megválaszolása (Ercsey Sándornak 11, Kovács Jánosnak 3, Tisza Domokosnak 16 darab) az egész esztendőben Aranytól származó küldemények ugyancsak több, mint 56%-át adják. Így a családi és egykori tanártársi és magántanítványi levelezésekre külön figyelmet kell fordítanunk. Meg kell jegyeznünk, hogy terjedelmi okonál fogva csupán a legfontosabb, Arany mindennapjait érintő levélrészletekre térhetünk ki. Az 1851-től datált, kifejezetten nagykőrösi levelek összefüggő áttekintése és bemutatása ezidáig nem történt meg. Korábbi munkámban ennek okait az alábbiak szerint magyaráztam: „Ennek egyik fő oka lehet egyrészt a költő nagyszámú és kiterjedt levelezése, másrészt, hogy bár a megjelent kritikai kiadások szöveghűen közlik a levélváltásokat, azok magyarázatára valószínűsíthetően pont a terjedelmi okok, illetve a összefüggések komplexitása miatt még nem került sor.” (Oláh, 2022, p. 72).

A családi kör levelezései

Arany 1853-ban is rendre levélben intézte a szalontai ingóságainak dolgait, sógora, Ercsey Sándor járt el az ügyeiben intézőként. Ezen levelezések természetesen nem csupán számadási adatokat és elintézendő ügyeket tartalmaztak, hanem a poéta családi hátterét is megvilágították. A január 5-i keltezésű, de helytelenül 1852-es évet feltüntető (nyilván Ercsey még nem szokta meg az újév dátumozását) levelében Ercsey elújságotla, hogy „Csaknem minden este vannak összejövetelek hol nálam, hol másutt, – mellyeken az unalmas hosszú estéket elfecsegi vagy kártyázza az ember.” (Keresztury, 1982, p. 139.). Emellett Ercsey levelében további, igen fontos részleteket találunk a korszakról: „S szinte az olvasni valóknak is nagyobb bővében vagyunk, mint, a forradalom elmulta óta, eddig voltunk; – mert az egy kissé neki indult magyar irodalom újabb könyveit egyiktől-másiktól megkapjuk, vagy megvesszük.” (Keresztury, 1982, p. 139). A szalontai rokon fenti idézett mondatában először használja a forradalom kifejezést, amely bátorságra vall, tekintve, hogy még az elnyomás éveit írták, de ennek ellenére megjegyzi az intéző, hogy művelődnek a vidéki emberek is, köszönhetően a hazai irodalom felfelé ívelő pályájának. Arany január 15-i válaszában rögtön megírta rá jellemző stílusában a késlekedése egyik okát: „Hogy illy későn és most is röviden válaszolok leveledre, tulajdonítsd több oknak, mellyek közül egy, de nem legfőbb, a hanyagság.” (Keresztury, 1982, p. 148). Emellett felesége betegeskedett és a Szalontáról Nagykőrösre települt helyi orvos, Károlyi Sámuel (1818–1862) sem tudott érdemben segíteni rajta. Arany így ír ezen nehéz helyzetükről: „Képzelted állapotunkat: a kis Julcsa a szakácsné, anyja az ágyból, vagy, ha olykor felvándorog is, szobából dirigálja, ugy eszünk valamit.” (Keresztury, 1982, p. 148). A kitűnő háziasszony hírében álló Arany né állapota később aztán jobbra fordult, bár így is nagy szerencse volt, hogy az ekkor még csak mindössze 12 éves Juliska (1841–1865) lánya mindenben segítette. Ercsey február 12-i újabb, Aranyra írt levelében így fogalmaz: „A szénát valami szekeres emberek kérik, de ebben a sz[aro]s télben nincs jobb ára most sem, mint kaszáláskor volt.” (Keresztury, 1982, p. 175) Ez a durva őszinteség a sógortól nem távoli, sőt, egy korábbi levelében egy telek leírásakor így fogalmazott: „azon kis ganéydombos helyet” (Keresztury, 1982, p. 139). Emellett véleményének ad hangot, amely szerint a Délibáb (amelyet Festetics Leó [1800–1884] szerkesztett Jókai-val közösen és amely újság egy éven belül meg is bukott) nem a legjobb, ellenben a Szépirodalmi Lapokkal, amely ugyan kérészerű, de annál rangosabb hetilap volt Pákh Albert és Gyulai Pál szerkesztésében. Arany Ercseynek március 2-án keltezett levelében unalomról számol be: „a hirlapokat leszámítva, életem egyhangúságát az ősztől fogva meg nem háborítá, – mellőzöm a semmit. Szalontán sem éltem nagyon változatosan; de itt az egyhangúság megöl. Az emberek idegenek, és nekem ugyhiszem azok maradnak ha száz évig itt lakom is, mire ugyan nincs kilátás. Hanem erről szólni ezüst, hallgatni arany...” (Keresztury, 1982, pp. 180–181). A költő a Délibáb ügyéről így írt: „A Délibáb pedig követni látszik Jókai elvét: tücsköt-bogarat, akármit csak sok legyen! mert irodalmunknak extensiv terjedésre van szüksége. Ezért mondta programjában, hogy senki sem olly gyenge közöttünk, hogy az irodalom nélkülözhetné. Tehát a ki írni akar, arra az irodalomnak okvetetlen szüksége is van. Kinek a pap, kinek a papné.” (Keresztury, 1982, p. 181). Ebben volt némi igazság, ugyanis az említett lapot csak Jókai személye tartotta fenn. Arany megírta, hogy többnyire lehangolt és kevés

az ihlete. A poéta egy nagyon fontos információra hívta fel Ercsey figyelmét: „Egyéb iránt az eszélytelen gaztény minden okos ember előtt mint borzasztóan undok, tűnt itten fel.” (Keresztury, 1982, p. 181), amely alatt azon merényletet értette, amelyet Libényi József (1831–1853) szabólegény követett el Bécsben 1853. február 18-án Ferenc József (1830–1916) uralkodó ellen. Ercsey március 23-i válaszában sürgette a költőt, hogy egy korábbi végrendelet kapcsán – amely Arany jegyzőségi időszakából, 1842-ből származik – Arany az „emlékező tehetségének vitorláját legyen szives lehetőleg kifeszíteni” (Keresztury, 1982, p. 190). Emellett egy helyi pillanatképet is felvázol: „Szalontán nincs semmi egyéb ujság, mint hogy hétfőn egész nap zimankós idő volt, a hó mindig esett, és azóta nem olvad el. Így kilátás van szán-útra.” (Keresztury, 1982, p. 190). Ezekre a költő postafordultával március 28-i levelében válaszolt is, amelyben megírta, hogy kislánya nagyon készül a bálba, felesége már jobban van, illetve, hogy Ercsey korábbi levelei úgy megáztak, hogy azokat alig tudták kibetűzni. Erre Ercsey április 2-án rögvest válaszolt, levelét azzal kezdi, hogy családja éppen házon kívül, így jómaga egyedül van otthon. Erről így nyilatkozik: „S minthogy magam vagyok, egy kissé unom magam.” (Keresztury, 1982, p. 192). Emellett Ercsey beszámolt a ház körüli munkálatokról, az időjárásról, a széna adásvételi helyzetéről, valamint a gyümölcsöséről. Arany április 27-i válaszában megírta azt az információt, amit Tisza Domokos április 12-i és Kovács János április 25-i leveleiből ismert meg, miszerint „Hogy-hogy a geszti pap meghalt! Jaj, csak így jár minden az ég alatt!” (Keresztury, 1982, p. 204), azaz, hogy Szabó József (1806–1853) elhunyt, aki Arany és egykori magántanítói kollégája, Kovács János közös, sokszor humoros sorainak egyik „főszereplője” volt. Arany emellett egy igen érdekes hírt is ad a nagykőrösi helyi szórakozásokról: „Tánczoltatjátok-e már az asztalokat? Itt nagyban járják a galloppot...” (Keresztury, 1982, p. 204). Az asztalmazgatás általi szellemidézés amerikai mintára már a magyar vidéket is „meghódította”, amire Arany ugyan keresi a választ, de mint fogalmazott: „Van benne valami.” (Keresztury, 1982, p. 204). Levelének végén a mindössze még csak hétéves fiáról, Laciról (1844–1898) is beszámolt a büszke apuka, aki szerint: „Laczi különösen derék legény, a sziklákat is megmozditaná.” (Keresztury, 1982, p. 204). Május 3-i válaszában Ercsey egy Nagykőrössel kapcsolatos szálát is megoszt, amely szerint a szalontai polgármester, Aradi Herrman (Hermann/Herman) Ferenc (?-?) a fizetésre képtelen nagykőrösi Kóhn (Kohn) Mihály (?-?) zsidó embert adósság miatt bezáratta, aki Nagykőrösön töltötte büntetését, majd itt betegséget színlelt és ezért a szalontai polgármesternek gondoskodnia kellett egy alkalmasabb helyről. Herrman Pesten kijárta Kóhn-nak a kórházi ágyat, amelyről nem tudni, hogy azt az érintett elfogadta-e, így Arany-nak ha van hozzá kapcsolata, akkor Ercsey kéri, hogy járjon utána. Ercsey további soraiban így fogalmazott azokról, akiknél Arany közbenjárhatna ezen ügyben: „a n. kőrösi polgármesterrel vagy valamelyik ollyas emberrel a n. kőrösi (:kupak)-tanácsból...” (Keresztury, 1982, p. 207). Arany a válaszlevelét május 20-án írta meg, amelyben jelezte Ercsey-nek, hogy a keresett személyről nem tudott kinél érdeklődni, de a járásbíró tud az ügyről és mint kiderült, Kóhn valóban fent volt Pesten mintegy egy hónapig. Arany szerint „Vagyona különben semmi, rongyos hectikus zsidó.” (Keresztury, 1982, p. 218). Emellett a költő kérte a sógorát, hogy korábbi újságokat - az Életképek és a Pesti Divatlap számait - küldjön meg a részére, ugyanis ezek Nagykőrösön nem voltak megkaphatók. Arany ezzel

szerette volna műveit egyben tartani. Ezek a művek később, 1856-ban Kisebb költemények címmel jelentek meg. Ercsey május 27-én rögvest válaszolt is, amelyből megtudhatjuk, hogy Nagyszalontáról nem járt postaszekér, így inkább lemásolja és úgy küldi majd meg a költőnek a műveit. Emellett fanyar humorral zárja sorait, amely szerint: „Szalontán az a legujabb hír, hogy nincsen semmi újság.” (Keresztury, 1982, p. 229). Ercsey június 3-i keltezésű válaszában a fent említett két lapból megküldte Aranyynak a lemásolt verseket. Kézírása miatt kissé humorosan így mentegetőzött: „Hogy szebben nem irtam, annak oka az, mert »bolond ember az, a ki jobban vagyis szebben táncol, mint a hogy tud.«” (Keresztury, 1982, p. 235).

Arany az igen kései, július 21-én keltezett válaszában így szabadkozik: „Épen ma telik száz esztendeje, hogy közelebbi leveledet kaptam: illik tehát arra válaszolnom. Nehogy pedig saját ügyemben hanyagnak láttassam lenni, először is önzésen, respective a szénán kezdem.” (Keresztury, 1982, p. 268) Aranyynak nyomós indoka volt ezen a napon írnia a sógorának, ugyanis az ő számára beköszöntött az iskolai szünidő első napja, lévén a tantárgyakból a zárások, vagy ahogyan Arany idejében nevezték, a vizsgálatok befejeződtek. Emellett a költő reméli, hogy a nyilvánossági, azaz érettségiztetési jogot a gimnázium megkapja, amelynek egyik alapfeltétele a magasabb oktatói létszám. Ennek érdekében a nagykőrösi iskola onnan hívja meg a tanárokat, ahonnan korábban Aranyt próbálták szerződtetni: Kecskemétről (Oláh, 2021b). Ebben az időben a költő pénzsűkében volt, így ígérete ellenére a nyári szünet alatt nem hogy Tompát, hanem a szalontai rokonokat sem látogatták meg. Ercsey július 28-i levelében rögtön válaszolt, amelyből a helyi mezőgazdasági hírek mellett megtudhatjuk, hogy az „Ujságaink között legelső helyen áll az: hogy Lovasi Ferenc, végrevalahára [...] az ő kedves élete párját [...] haza hozta. Az igaz hogy ő is sok bolondot tett már egyszer-máskor, de még ilyen számár lépést aligha tett. Requiescat in pace.” (Keresztury, 1982, p. 271). A frigről és érintettjeikről sajnos nincs tudomásunk, de arról sem, hogy Ercsey miért éppen a fentebb olvasható kifejezés, a „Nyugodjék békében!” latin megfelelőjét adta a hír zárásaként. Arany most sem kapkodta el a válaszadást, augusztus 16-i levelében így írt a sógorának: „a mint látod, nem olly későn válaszolok rá, mint különben szoktam és ez haladásra mutat. Megeshetik, hogy még valaha az irodalom terén is megszólalok s így megtöröm az említett kettős hallgatást.” (Keresztury, 1982, p. 286). Arany panaszkodott, hogy Nagykőrösön az élet igencsak drága, így festi le a helyzetét: „ide s tova az ingét is megeszi az ember.” (Keresztury, 1982, p. 86). Arany beszámolt arról, hogy a család vagyona nem gyarapodott az elmúlt időszakban, de lát reményt arra, hogy ez megfordul talán, ugyanis a Toldi közlési jogát 3 évre eladta Heckenastnak. Emellett siralmas képet fest a poéta a hazai irodalmi életről: „Az egész magyar szépirodalom nem ér egy hajtófát. Nincs benne velő.” (Keresztury, 1982, p. 287), ugyanis a Szépirodalmi Lapok megszűntek, a Délibáb hasonló helyzetben van, a Hölgyfutár „még él”, illetve a Divatcsarnok mindennél rosszabb szerinte. Arany záró sorokban kiemeli, hogy ha újdonság vagy pletyka volna, azt megírja vagy már megírta a felesége, amelyből arra következtethetünk, hogy annak betegsége megszűnt, illetve a családok asszonyai külön levelezést folytathattak egymással.

Ercsey augusztus 19-i levelében a földek és ingatlanok kapcsán kereste fel a nagykőrösi rokont. Augusztus 24-i keltezéssel újabb levél érkezett Szalontáról Nagykőrösre, amelyben Ercsey az Aranyt is érintő, főleg gazdasági híreket közöl, úgy mint a lakóház kiadásának ügyét, a széna eladását, vagy éppen egy adósság kamatának fizetési napját. A hónapban igencsak megszorodtak a levelezések Nagykőrös és Szalonta között, ugyanis Arany augusztus 26-i dátummal írt Ercseynek, levelében így fogalmaz: „tönkre vagyok téve az unalom és egyhangúság által, – s hogy a vaspálya, mint mondják, holnap után, mások szerint 30-án nyílnék meg Czeglédttől Kistelekig, egy Szegedhez nem messze eső faluig. Majd meglássuk.” (Keresztury, 1982, p. 291). Tehát egyrészt nem talál magának megfelelő szellemi kihívást és/vagy társaságot, illetve a vasút átadását adja hírül, ami néhány nap csúszással, de szeptember 3-án megtörténik (Oláh, 2021b). Érdekességképp megemlítendő, hogy az ezen szakasszal kapcsolatos tervek már 1845 őszén készen voltak, de a tervezés, az engedélyeztetés, a földterületek megvásárlása, a munkaerő és a rendelkezésre álló összeg hiánya és végső soron a forradalom és szabadságharc is lassította a megvalósítást. A Kiskunfélegyháza és Szeged közötti szakaszt később, 1854. március 4-én nyitották meg. Ezt követően ugyancsak Arany ragadott tollat és másnap, augusztus 27-i keltezésű levelében így írt Ercseynek: „én is csupán az oeconomicumra szorítkozom.” (Keresztury, 1982, p. 295), azaz a költő csak gazdasági ügyeit érintette soraiban. Ercsey szeptember 11-i keltezésű válaszlevelében arról számolt be, hogy letette Debrecenben az ügyvédi esküt, amellyel talán biztos jövedelemre tud majd szert tenni, hiszen „egy vagy két év múlva censurázni kell az új törvények azon végetlen chaoszából, melyben az ember alig tudja magát még eddig orientálni is” (Keresztury, 1982, p. 303). Mindebből látható, hogy a fiskálisok dolga nem volt könnyű a forradalom és szabadságharc után sem. Ercsey igen szomorú képet fest a vidéki életről és Arany szeretetett településéről: „a melly dicső Szalonta városa, a föld hátán lévő legnyomoruságosabb helyek egyike minden olyan emberre nézve, kiket a sors arra kárhoztatott hogy húsz körmük után éljenek”, továbbá a helyi lakosok értékrendjéről is beszámol: „De Szalontán nem sokat néznek arra kiben van több képesség és becsületesség; – hanem arra tekintenek a kinek nagyobb feje, nagyobb szája és nagyobb szemtelensége van.” (Keresztury, 1982, pp. 303–304). A sógor beszámol arról is, hogy gyermeket várnak, amely hírt rögtön összeköti azzal, hogy annak felnevelése milyen sokba fog majd kerülni: „Sőt némelly bolondok, olyan ostoba dolgot is beszélnek, hogy a gyermekkel a gazdagság is szaporodik. Ezzel is épen ellenkezőt tapasztaltam; mert nekem, a fent tisztelt korona-örökös, kinek pedig még eddig földi ember nem nézett szeme közé, eddig is van már vagy 100. vftomban.” (Keresztury, 1982, p. 304). Ercsey ezt követően szeptember 25-én keresi fel a költőt, amely levélben újabb gondokról számol be, ugyanis sürgősen venni kellene egy új kályhát a bérlőnek, aki enélkül nem tudja az ingatlant használni. Arany szeptember 27-én kelt levelében kifejti, hogy Szalontán öt ügyvéd van kinevezve – vélelmezhetően a társasbíróságok miatt –, míg Nagykőrösön a 18 ezer lakoshoz képest csak négy. Emellett elújságolja Ercseynek, hogy a gimnázium immár nyilvános bizonyítványokat adhat, valamint, hogy a tanév nyitása október 3-án lesz. Mindezek felül a család rövid pesti tartózkodásáról is beszámolt. Arany az út során visszatérő problémája, a fejfájása és a fülzúgása miatt nem tudott alkotni. Ezen betegség okozója az lehetett, hogy amikor 1852-ben korábbi tanítványa, Rozvány Erzsébet (1829–1908)

házasági meghívásának eleget téve (Oláh, 2022) az Arany családnak alkalma nyílt kirándulni, a nagy hőség miatt egy vízimalomnál a kifolyó hideg vízzel hűsítették magukat, és ez okozhatta a költő későbbi problémáit (Ercsey, 1883).

A levelezések tekintetében újabb hosszabb szünet következik, a csendet végül Ercsey töri meg október 22-én keltezett levelében. Ebben igen szomorú hírt kellett közölnie Arannal, ugyanis „ha tudnám azt, hogy nem férjfinak irok, – messziről kerülnék a dolognak neki. Így azonban egyszerűen és pusztán tudatom: mikép szegény Jámbornénak a temetéséről most jövünk.” (Keresztury, 1982, p. 320) Arany egyetlen, a gyermekkort túlélő testvére, Arany Sára (1792–1853) rövid betegség után, október 20-án váratlanul elhunyt. Személyéről korábban egyetlen írásos emlék maradt fenn, a költő a testvérének írt 1837. augusztus 8-i levele Kötelező írás címmel (Keresztury, 1975). Ercsey választ nem várva október 28-i levelében újra ír Aranynak, a kályha vásárlásról, a szalontai ingatlan bérbeadásáról, valamint a várható további költségekről és bevételekről számol be. Ercsey újabb, ezúttal igen pontos keltezéssel írt Aranynak, ugyanis október 29-én este 9 órakor tollat ragadva közölte a költővel, hogy „Jelentem alássan: hogy a korona-örökös, ma hajnali 3½ órakor, szerencsésen megszületett.” (Keresztury, 1982, p. 323) A névválasztásról még nem döntöttek, de mint később kiderült, a gyermek a Vilma (1853–1874) keresztnévet kapta. Ercsey emellett így írt a kislányról: „ő kegyelme meglehetősen kézzel-lábbal teremtett egyéniség [...] szakadatlanul alszik” (Keresztury, 1982, p. 323) Arany végül a vizsgált év utolsó levelét november 21-i dátummal küldte el Szalontára (amelyre Ercsey csak 1854. január 6-án válaszolt). A késlekedés egyik oka az volt, hogy a tanév megkezdődött, ami Arany idejét lefoglalta. Levelében így írt elvesztett testvéréről: „Legelőször is köszönöm, hogy siettél szegény néném halálát velem tudatni. Megkönnyeztük: mit is tehattünk mást? – Vigasztal az, hogy nem hagyott neveletlen árvákat, s hogy – majd mi is odajutunk!” (Keresztury, 1982, p. 334). Arany bánatát Ercsey örömhíre enyhítette, a költő szívből örült a gyermek születésének, amelyről így írt az édesapának: „apa vagy, s bármint igyekeztél palástolni, nem rejthetted el azoni örömedet. Remélem azóta belejöttél az altatásba; bizonyosan táncoltál már egyet vagy kettőt leányoddal...” (Keresztury, 1982, p. 334). Ezen érzést Arany is ismerte, hiszen neki is volt kislánya. A költő részletesen kitért szalontai anyagi ügyeire (ugyanis kiadásai ellenére némi bevétele is volt Heckenasttól, ugyanis a Toldi második kiadása ügyében megkapta a megállapodott részlet második felét), majd levele zárásaként az alábbiakról számolt be: Jánosi (Jánosy) Ferenc (1819–1879) elment Nagykőrösről; a fia, Laci már első éves gimnazista, így latint is tanul; míg kislánya, Juliska „itthon lebzsel, szeretne neked egy házi sapkát kötni, de aggódik az elküldés felől. A hugának, vagy népiesen kis öccsének igen örült.” (Keresztury, 1982, p. 336). Ugyanekkor a költő olykor gyengélkedett és elmondása szerint élete egyhangú volt. Fontos adatként olvashatjuk továbbá, hogy „Az asszony egészséges; a mint sejtettem irt a napokban Linának.” (Keresztury, 1982, p. 336), azaz Aranyné (1. sz. ábra) és Ercseyné (Nagy Karolina [1830–1874]) egymással levelezésben álltak, bár ezek tartalma nem ismert egy, 1852. május 11-i levelen kívül.

1. ábra: Arany Jánosné Ercsey Julianna (1818–1885) fotója Ellinger Ede (1846–1915) nyomán

Forrás: Arany János Közérdekű Muzeális Gyűjtemény, Történelmi Dokumentációs Gyűjtemény, leltári szám: NAJM TD. 74.24.1.

Arany nem csupán Ercsey Sándorral levelezett, hanem annak testvérével, Ercsey János-sal is. Utóbbival a család viszonya nem volt felhőtlen, amelyre korábbi munkámban (Oláh, 2022) már rámutattam. Az említett sályi rokon 1853. március 2-a előtti levelében felkereste a költőt, de sajnos ez elveszett és a tartalma sem ismert. Ellenben a március 2-i, Ercsey Sándornak írt levelében Arany megemlíti ezen levél érkezését: „Janitól levelet kaptam! Nincs miért rögtön válaszolnom reá, ha kezdedre esik, tudasd vele, hogy vettem választát s igen megörvendettem annak.” (Keresztury, 1982, p. 181). További levelek nem érkeztek Ercsey Jánostól, viszont a személye több, Arany és Ercsey Sándor közötti levelezésben megemlítésre kerül. Mivel az Ercsey családról, így Jánosról is kevés információ maradt fenn, mindenképp kiemelendő ezen levélrészletek fontossága, amelyek tartalma némiképp befolyásolhatta Arany életét a nagykőrösi éveiben. Így érthető, hogy a szeretett Szalontáról kapott információk, még ha olykor terhesek is voltak anyagilag és lelkileg, de mégis csak megmelengethették Arany szívét.

Az egykori tanítótárral és magántanítvánnyal folytatott levelezések

Arany 1851-ben Geszten egy rövid ideig a Tisza család alkalmazásában vállalt magántanítói állást, hogy az ifjú Tisza Domokost tanítsa. Ezen tisztségében a napi két órás oktatás nem volt terhes számára, így Arany újra tudott időt szakítani a költészetre, illetve a klasszikus olvasmányaira (Oláh, 2020). Ezen mondhatni családias milióban Arany tanártársa, Kovács János volt, akit korábbról, a Debreceni Kollégiumból már ismert a poéta, így a költő nem véletlen, hogy az egykori tanártársával és a szorgalmas, a költészetre fogékony magántanítványával később levelezésben is tartotta a kapcsolatot. Külön megemlítendő, hogy Arany már csak azért is szívesen vette a gesztiiek leveleit, mivel azok egyfajta irodalmi „felüdülést” jelentettek a hétköznapokban, másrészt Geszt igen közel fekszik Szalontához, így Arany szeretett földjének lakóiról kapott hírekkel vált gazdagabbá. Fontos kiemelnünk, hogy a jelen tanulmány keretei csupán a szűken vett min-

dennapok információira szorítkoznak, így például Tisza verseire, olvasmányaira (amelyek rendre érkeztek Nagykőrösre és azokat a költő-tanár a legaprólékosabban javította), az azokra Aranytól kapott válaszokra nem, ellenben Kovács és Tisza levezéseit érdemes egyben tárgyalni, mivel azokban rendre azonos információk találhatók meg.

Tisza 1853. január 6-án Pestről kereste fel a nagykőrösi poétát, Arany december 27-i névnapja alkalmából így írt az egykori tanítvány: „János napját illetőleg, nem tudok oly nem köszöntő köszöntő verset írni, mint amelyet én egyszer kaptam, s ez, úgy vélem, nem is csuda, de ki tudom ám kezem nyujtani, így ni!” (Keresztury, 1982, p. 142) Levelében Tisza az 1851. augusztus 4-én keltezett Domokos napra című verset hozza példának. Ugyanezen a napon, vélelmezhetően Domokos küldeményével egy borítékban Kovács is felkereste Aranyt. Ezen levelében Szász Károly egyik fordításáról érdeklődött, hogy azt kifizette-e Aranynak. Erre január 8-án (vélelmezett dátum, ugyanis a levél elveszett) Arany válaszolt, amely szerint elmaradt a fordítás díja. Domokosnak január 15-én keltezve írt a poéta, amelyben kéri a diák közbenjárását Kovács elmaradásának törlesztésével kapcsolatosan. A diák 18-án újabb levélben kereste fel egykori mentorát, amelyben az ifjú így írt bevezetésképp a kiadásairól: „a levegő, mit sem nem látunk, sem nem hallunk, se nem szagolunk, valami...” (Keresztury, 1982, p. 154), amellyel azt kívánta szemléltetni, hogy egy-egy irodalmi műre a pénz kiadása sosem vész kárba, ugyakkor elmeséli, hogy ezúttal mégis sikerült elpazarolnia egy kisebb összeget. Másnap, 19-én Kovács Pestről írt Aranynak, amelyből megtudhatjuk, hogy mélységesen sajnálta, hogy Aranyné betegsége miatt a költő otthon kényszerült maradni. 20-án Arany írt Domokosnak, amelyben Tóth Kálmán (1831–1881) Kinizsi Pál című művében talált, a saját, Petőfi Sándor (1822–1849) és Tompa műveiből vett plágiumokat sorolta, amelyeket Tisza is észrevett. Ezekből kiderül, hogy Arany igencsak tájékozott volt a kor irodalmi életéről, hiszen pontosan idézett számos művet. Kovács január 25-én tollat ragadott és beszámolt Aranynak arról, hogy néhány keresett régi kötetet sikerült felkutatnia és reményei szerint sikerül ezeket beszereznie. Arany erre a levélre másnapi dátummal válaszolt is, amely egyrészt mutatja a korabeli kocsik gyorsaságát (ha Pestről kellett mintegy 100 km-en belül érkeznie a küldeménynek), illetve a poéta egykori diákja iránti jóindulatát. A tárgyalt év első hónapjának utolsó levele Kovácstól érkezett 27-én, amelyben az Aranynak beszerzendő kötetekkel kapcsolatos további instrukciókról érdeklődik.

Tisza február 1-i leveléből megtudhatjuk, hogy megvette Fazekas Mihály (1766–1828) – Arany alma materének, a Debreceni Kollégiumnak oktatójának – Lúdas Matyi című művét, amelyet szeretett, de a szerző verseiről már negatívabb véleményt formált. Erre Arany február 5-én sietős, de annál szívélyesebb levelet küldött válaszul az ifjúnak, amiben megdicsérte Domokost a verseinek kiválósága miatt és egyben finoman meg is intette, amely kirajzolja számunkra Arany lelkének világát: „hiszem, hogy szívéből írta, a másikat talán csak csinálta.” (Keresztury, 1982, p. 167). A válasz február 12-i keltezésű, amelyben a tanítvány szerint szerepet cserélt Arannyal, hiszen a poéta sokkal hamarabb és többet ír mint ő maga. Kovács betoldással élt ezen levélben, amelyben tájékoztatta tanártársát, hogy a keresett könyvet sajnos újra kellene kötni annak rossz állapota miatt. Február 22-én újra Tisza keresi fel a nagykőrösi poétát kifejezve reményét, hogy Arannyal újra találkozhat: „Bárcsak valami módon találkozhatnánk, hogy az ideji csonka hét ne

legyen csonkább a tavalyinál.” (Keresztury, 1982, p. 177). Tisza elismerte a költő irodalmi tájékozottságát, ugyanis így fogalmazott: „Ujság nincs, Nem is lehet. Mi az irodalmat illeti azt jobban tudja ön Kőrösön mint én Pesten.” (Keresztury, 1982, p. 177) Az idézet jól mutatja, hogy Arany jelenlétével és levelezéseivel, valamint az alföldi városban ekkor megforduló költőkkel és írókkal a nagykőrösi irodalmi élet a fénykorát élte.

Arany március 2-án írt Tiszának, amelyben a késlekedésért elnézését kérve így fogalmazott a diák költészeti felkészültségéről: „édes Domokos, a rímgyakorlaton már túl esett, ne is írjon kényszerítve, írjon csak mikor kedvet érez hozzá; nem tekintve hogy én korán, vagy későn válaszolok-e?” (Keresztury, 1982, p. 182) Az ifjú 8-án rögvest válaszolt is, amelyben kitért arra, hogy mennyire szeretné újra látni egykori tanítóját: „alig várom már a husvétot, mely öszvehozzon bennünket, háromszor is átnézem egy nap a kalendáriomot, s boszankodva lököm el hogy első nézésemtől óta még egy árva napot sem haladt ez a kiállhatatlan rest idő” (Keresztury, 1982, p. 184). Tisza soraiból látható, hogy mennyire szerette Aranyt, akihez az ifjú rövid élete végéig erősen kötődött. 12-én Kovács is felkereste Aranyt, akinek soraiban értékes információt találunk: „Az én könnyű legényem elfelejtette neked megírni...” (Keresztury, 1982, p. 186), azaz Kovács figyelemmel kísérte Tisza Domokos levelezését, sőt, a levelekben néha maga is üzent Aranynak. A kőrösi poéta itt kicsit késlekedett a válasszal, amelyre végül március 22-én sort kerített és arról írt diákjának, hogy felesége egész télen beteges volt, amely állapota nem nagyon változott, így a húsvét során sajnos nem tudnak majd találkozni, hanem maradniuk kell Nagykőrösön. Ugyanezen napon írt Domokos is, amelyben ő is szabadkozott, ugyanis édesapja, Tisza Lajos (1798–1856) Pestre érkezett, így a diák nem mehet el Nagykőrösre. Ezt követően Tisza csak április 12-i dátummal írt Aranynak, amelyből kiderül, hogy Domokos mennyire szeretné látni a poétát: „Végre (ilyen nyughatatlan is vagyok én!) elhatározám kőrösi késedelmező vendégemnek elibe vaspályázni, s elhozni erővel.” (Keresztury, 1982, p. 195). Erre Arany április 21-i keltezéssel válaszolt humorosan megintve a diákot: „életműszeres testnek az inertia kevésbé bocsátható meg, mint például a fának vagy kőnek.” (Keresztury, 1982, p. 199), azaz a tétlenség Domokosnak nem nézhető el. 25-én Kovács is írt Nagykőrösre, amelyben arról értekezett, hogy Aranyné vélelmezhetően már meggyógyult, ugyanis a költő nem írt róla, továbbá Kovács kijelentette, ha Arany nem megy Pestre látogatóba, akkor ők jönnek majd Nagykőrösre. Ugyanezen napon Tisza is írt Aranynak, levelében a pünkösdi találkozásban reménykedik. Arany május 4-i válaszlevelében a verselemzések mellett kitért arra is, hogy mennyire sajnálja a geszti pap halálát – akinek állapotáról Tisza és Kovács rendre beszámolt a költőnek. Kovács 6-án írt, amelyben a pünkösdi látogatásról érdeklődik, illetve arról, hogy Arany pontosan mit írt korábban Domokosnak a geszti papról, hiszen ezen egy fogadás áll vagy bukik. Ugyanezen postával Tiszától is érkezett küldemény, amelyben az ifjú furcsálta, hogy Kovács Aranynak címzett április 25-i levele elveszett a kézbesítés során. A poéta későbbi, május 7-i levele is elveszett, de annak tartalma ismert, ugyanis felesége nem érezte magát jól, annak az orvos fürdőt javasolt. Kovács 8-i levelében megemlítette a Császár Fürdőt (a mai Császár-Komjádi Béla Sportuszoda 1842-ben épített gyógyudvara), amely meglátogatásához a Tisza család egy önálló, bútorozott, ágyneműs szobát ingyen fel tud ajánlani Aranyéknak. Ezt követően 18-án Tisza is írt Aranynak, így kezdve sorait: „A mily kedves volt együtt, és

jóltöltendő ünnepek kilátásával...” (Keresztury, 1982, p. 215), azaz Arany Pesten járt. Ezt megerősíti Tisza későbbi, május 20-i levelének részlete, amely szerint „Eddigi soraimból is észrevehette már, hogy tehát itthon vagyok; itthon lettem már szombaton délre.” (Keresztury, 1982, p. 220). A másnap keltezett, Kovácsnak szánt kőrösi levél sajnos ugyancsak elveszett, ellenben tartalma kiemelten fontos és kivonatolva ismert, ugyanis Arany Tisza Lajostól Kovácson keresztül kért igazolást arra vonatkozólag, hogy korábban, 1851 folyamán, közvetlenül a Nagykőrösre költözés előtt Geszten volt náluk alkalmazásban mint házitanító. Ennek oka, hogy a kőrösi gimnáziumnak a nyilvánossági jog megszerzéséért egy sor, a tanárok felé támasztott követelményt kellett teljesítenie, illetve előfordulhatott, hogy a nyomozó hatóságok felé Aranynak igazolnia kellett volna, hogy mikor és mit csinált, fókuszálva a forradalom és szabadságharc eseményeinek idejére. Mindennek alapja az Oktatásügyi Minisztérium 1853. május 10-én kelt 366. számú rendelete volt. Május 20-án Tisza ismét írt Aranyra, amelyben kifejtette, hogy egyre jobban érdekli a „hún-magyar mythologia”, és ebben a költő segíthetne neki releváns kötet címének megadásával. Tisza másnap is írt Aranyra, így reagálva arra, hogy Arany Kovácsot kéri a fenti igazolás kiállítására. Domokos kissé csüggedt a költészet helyezete miatt, ugyanis szerinte „Újság, kivált pedig irodalmi újság, semmi sincs.” (Keresztury, 1982, p. 222). Kovács másnap, május 22-én írt is a poétának, amelyben megküldte a kért igazolást, vagy ahogy nevezték, bizonyítványt és egyben barátságosan kissé megintette Aranyt: „de egyszer-smind azt se feledd el, hogy az illy csekélységekért ne irj contót ránk, kik neked olly sokkal tartozunk...” (Keresztury, 1982, p. 223). Végül ezen hónap utolsó levele Tiszától érkezett 27-i dátummal, amelyből kiolvasható, hogy az ifjú igencsak mérges kedvében ragadott tollat, ugyanis verseiben eddig a szerelem, de ezúttal a háború istenéhez fordult ihletért, továbbá beszámolt arról, hogy megszűnt a Szépirodalmi Lapok.

Arany válaszai kissé megkésve indultak Gesztre, június 5-i levelében így kezdte sorait: „Az a dátum, mit oda felnyomék, az az én háborító lelkiösmeretem!” (Keresztury, 1982, p. 236). A költő az ismeret szót korábbi levelezéseiben következetesen a nagykőrösi tájszólásnak megfelelő ösmeret változatban használja, de mint a lelkiismeret összetett szóként való ilyen előfordulása Domokosnak írt leveleiben először fordult elő, amely mutatja, hogy Arany szókinccse hogyan formálódott az alföldi városban töltött idővel. Tisza 10-én nyomban válaszolt, bár neki is igencsak kevés ideje volt a levélíráshoz, hiszen rokona, Zeyk Jóska (1835–1914) éppen náluk tartózkodott. Arany 13-án válaszolt és kérte Domokost, hogy a korábban keresett egyik könyvet adja át valamelyik kollégájának, aki el tudná neki hozni és így a posta költségét megspórolhatná. Arany erről így fogalmazott: „jelenleg többen múlatnak kőrösiek, Pesten, u.m. Bátor a superintendencia gyűlésén, Warga directorunk ugyanott és Szilágyi Sándor új collegánk – az ördög tudja hol.” (Keresztury, 1982, p. 245). Végül Tisza Báthory Gábor (1798–1872) lelkésszel küldte meg a Nibelungen könyvet, amelyről június 15-i levelében értesítette a költőt. Az ezt követő, június 20-i levelében az ifjú honvágyáról és a hazai irodalmi élet nehézségeiről írt, ugyanis a Bach-rendszer vasmarokkal felügyelte a kulturális lapokat (is). Ugyanezen levéllel Kovács küldeménye is megérkezett, amely Aranyt arról tájékoztatta, hogy Kováccsal a Pestről Gesztre tartó hazaútvonalon valószínűleg nem tudnak majd Nagykőrösön találkozni, illetve hogy Aranyék, ha szükséges, akkor éljenek a Tisza család felajánlásával és gyógyíttassák

magukat a pesti fürdőkhöz. Igen fontos hírt is közölt Kovács – amelyet Arany korábban már tudott –, amely mutatja, hogy a korabeli információáramlás igen hatékony volt: „Kecskemétnék Gymnasiuma megbukott.” (Keresztury, 1982, p. 249), ugyanis az anyagiak hiánya miatt Szilágyi Sándor és Losonczy László (1812–1879) Nagykőrösre ment tanítani. Fontos megjegyeznünk, hogy Kovácsnak Aranyhoz ez az utolsó levele ebben az évben, így legközelebb csak több, mint egy év múlva, 1854. augusztus 1-én írt az egykori tanártársának (amely nem jelenti azt, hogy a két barát nem tudott volna ebben az időszakban egymásról, hiszen Domokos levelezése ismert volt Kovács előtt). A levél végére Tisza a családi keretek között ismert becenevét (Doma) jegyezte fel, amely mutatja, hogy bizalmi kapcsolatban állt a poétával. Tisza július 18-i, Gesztről küldött rövid levelét így kezdi: „Én vagyok-e én? Élek vagy nem élek? e kérdést kell magamhoz intézni, s hiszem Aranybácsinak is voltak némi kétségei e felett.” (Keresztury, 1982, p. 263) Tisza emellett kérte a poétát, hogy minél előbb írjon számára, hiszen már otthon tartózkodik, így leveleit is rendre megkapja, továbbá három műfajban öt verset is megküldött Aranynak átnézésre. A válaszokkal Arany igencsak késett, az ifjú három levelére nem válaszolt, ugyanis vizsgaidőszak volt a kőrösi gimnáziumban, illetve nem tudta a poéta, hogy Pestre vagy Gesztre küldje a leveleit. Végül augusztus 2-án tollat fogott és írt egykori tanítványának, amiből megtudható, hogy „Én szünnapjaimat itthon fogom élvezni, s nyelem a homokot, mellytől szürke a lég.” (Keresztury, 1982, p. 275), valamint hogy a napokban Pesten járt, ahol Vas Gereben helyett Heckenast Gusztávnak adta el a Toldi kiadási jogát. Arany a megküldött verseket részletesen javította. Tisza sem kapkodta el a választ, ugyanis csak 13-án válaszolt Aranynak. Ebből megtudhatjuk, hogy Tisza humorosan Lévy József június 1-i küldeményét tette felelőssé azért, hogy Arany az utóbbi időben nem válaszolt neki. Tisza erről a Pestre látogató kőrösi tanároktól értesülhetett, így tudhatta meg, hogy Lévy bort küldött Aranynak ajándékba. Arany csak a hónap végén, augusztus 26-án tudott válaszolni, egyrészt, mivel Ercseyvel állt gyakoribb levelezésben, másrészt Tiszának több művét is aprólékosan javítania kellett. Ezen leveléből megtudható, hogy nem a bor, hanem az unalom miatt nem írt Domokosnak. Tisza válasza erdélyi útja miatt csak szeptember 10-én kelezett, amelyben egy hosszabb költeményét küldte meg Ősszel (Szabálytalan Elegia) címmel. Mielőtt a poéta válaszolt volna, az egykori diák szeptember 23-án újabb levelet küldött a számára, amelyben a Délibáb színvonalán kesergett, hiszen abban szerinte valamire való költő vagy író sem jelenik meg. Arany január óta nem is írt ebbe a lapba (Alkalmi vers és Török Bálint című művek) és majd csak október elejétől (Szent László, Szegény ember dala és Az egri leány című művek) jelenik itt meg műve újra. Ehhez hozzá kell tenni, hogy az október 2-i megjelenés után másnap, a hosszabb vakáció után írt, amelyben kifejti, hogy nem csupán Jókai hibája a Délibáb hanyatlása, hanem mert „Nem írnak neki, mert nincs, a ki írjon. A régiebb tehetségek elfogytak, kifogytak: az ifju óriások nagyon középszerűek. A közönség jóhoz, vagy legalább csattanóhoz (frappant) van szokva.” (Keresztury, 1982, p. 315). A költő soraiból megtudhatjuk, hogy a tanév megnyitása igen ünnepélyesre sikerült, ugyanis a gimnázium elnyerte a nyilvánossági jogot, azaz ha valamely tanuló a későbbiek során egyetemre szeretne járni, akkor a gimnázium tanári kara előtt is tehet felvételit úgy, hogy azt az egész birodalomban elismerik majd. A költő záró soraiból megtudhatjuk, hogy gyermekei Szilágyi Sándorral színházba járnak, és így

csendesség van a házban, ezért a poéta tud koncentrálni a levélíráásra. Tisza 11-én feldúltan válaszolt a Toldi újabb megjelentetésére: „Magyar költő, fia egy kétes létű nemzetnek, mely az irodalom pártfogása által akarja nemzetiségét fenntartani, de a mely nemzetnek anyaga zsidó, szelleme német kézben van.” (Keresztury, 1982, p. 317). Ezt követő november 1-i levelében az ifjú aggodalmát fejezte ki az európai hatalmi egyensúly felborulása miatt, ugyanis 1853 nyarán megindult az orosz-török, a később krími háborúnak nevezett eseménysor, amelyben az orosz balkáni expanzió ellen Anglia és Franciaország is fellépett. Ugyan a Habsburgok az 1848–1849-es forradalom és szabadságharcot bár cári segítséggel leverték, de immár az osztrák fél Vörösmarty Mihály (1800–1855) évekkel korábbi, 1849. november 4-én Stettner/Zádor Györgyhöz (1799–1866) írt levelét idézve: „érezni kezdi az orosz szomszédság' súlyát 's dolgozni kezd ellene.” (Horváth & Tóth, 1965, p. 219). A háború oszmán győzelemmel 1856-ban ért véget, amelynek következménye volt az angol és francia intervenció, ezzel kerülve el az Oszmán Birodalom összeomlását és megteremtve az Orosz Birodalom külpolitikai elszigetelődését. Arany még mindig nem válaszolt Tiszának, aki újabb, november 16-i levelében így kezdte sorait: „Talán oly rosszak előbbi küldeményeim hogy még mostanáig sem készülhetett el a bírálattal Aranybácsi, vagy oly jók, hogy dugaszban ki akarja nyomtattatni a maga neve alatt, vagy pedig a szalontai postán hever csak levele, melyet egy hét óta nem nézett meg senki – nem tudom...” (Keresztury, 1982, p. 329). Domokos humorosan írja, hogy bár kissé rest, emellett igen türelmetlen, ami nem igazán jó párosítása a tulajdonságoknak és már a postámszertes összeszidásán gondolkodik. Arany erre sem válaszolt, pedig Gyulaival és Ercseyvel ezeken a napokon is váltott levelet. Tisza 17-én újra ír a költőnek, címzésében Orosházán keresztüli útvonalat adott meg, ugyanis vélelmezhetően nem bízott abban, hogy a korábbi levelei megérkeztek Nagykőrösre. Tisza szomorúan fogadta Garay János (1812–1853) költő halálának hírért a Délibáb hasábjairól, akinek temetése egyben tüntetés is volt a Bach-rendszerrel szemben. Véleménye szerint Garayról kissé túlértékelő visszaemlékezés jelent meg, amely szerinte nem volt helyénvaló. Tisza megemlítette, hogy a Délibábban megjelent Szegény ember dala című Arany verset mintha korábban már olvast volna, amely a kutatások szerint lehetetlen, így biztosan összekeverte egy másik verssel a művet. Végül a kőrösi poéta november 22-én írt Domokosnak, amelyben késlekedésének okaként azt hozta fel, hogy igen sok levélre kellett válaszolnia, illetve megvárta egyori tanítványa verseinek záró sorait, hogy azokat egyben láthassa. Helyi hírt a költő nem osztott meg, csupán azt, hogy egészségesek, azonnal rátért Tisza verseinek javítására. Domokos november 26-án már válaszolt is, amely jelzi a korabeli posta sebességét. Az ifjú szeretetét mi sem jelzi jobban, mint ezen sorai: „De azért szeretni tudok, s hogy ne szeretném tehát azt, kit tisztelhetni egyfelől módomban volt, s kihez másfelől nagyra-vágyó természetem legszebb legkedvesebb ábrándjai kötve vannak.” (Keresztury, 1982, p. 343). Mindezekre Arany december 4-i keltezésű levelében reagált, amelyből megtudhatjuk, hogy írásainak késlekedéséért a kézbesítés a felelős, ugyanis „minden földi posta nem csiga és nem biga” (Keresztury, 1982, p. 348). Garay halálának kapcsán kissé megint Domokost, ugyanis szerinte nem szabad feledni, hogy „a mostani szempontból mérve, igaztalanok leszünk, s az elődök működésére kicsinyléssel fogunk tekinteni [...] Aztán meg nagy kérdés, ha valjon a mostani szempont helyes mérv-e, azért hogy korunk

ízlésének leginkább meg látszik felelni. <?>” (Keresztury, 1982, p. 349). Az ifjú 8-i válaszában a verseinek javítására részletesebben kitért, illetve egy fontos információt is megtudtunk, ugyanis Kovács János szerénységből nem fogadja el a kőrösi természetrajzi katedrát, amely Jánosi Ferenc kecskeméti távozása miatt megüresedett. Tisza 12-én újra írt Aranynak, amelyből kiderült, hogy nem akarta Garay halála kapcsán írt soraival a költőt megbántani, illetve félti a kőrösi poéta egészségét. Emellett Arany a Délibában megjelent Az egri leány című műve annyira tetszett az ifjúnak, hogy a szerző Toldijából idézve hódolt a rímeknek. Az év utolsó, Gesztről érkező levelét is Tisza írta december 27-i dátummal, amiben a költőt a neve napja alkalmából köszöntötte és kérte, hogy mindig maradjon iránta ilyen szerető. Fenti levelekre a poéta csak 1854. január 10-i keltezéssel válaszolt. Mindent figyelembe véve látható, hogy a költő a tanártársával, illetve egykori diákjával nem szakította meg a kapcsolatot, sőt, élénkebb levelezést folytatott, mint sok pályatárssal vagy kiadóval. Ezen levelek olvasásakor számtalan, Arany mindennapjait bemutató részlet megismerhetővé válik, így kerülve közelebb a költőhöz.

A pályatársak levelei

Arany kiterjedt levelezést folytatott a pályatársaival is. Ezen illusztris listában Tompa Mihály hanvai és Gyulai Pál pesti költőtársak neveit találhatjuk összesen 23, illetve 1 levélben. Előbbi költő már az év elején, míg utóbbi az év végén kereste fel a kőrösi poétát.

Tompa január 8-a körüli levelében nehezményezi, hogy Arany ritkán és későn ír választ a küldeményeire. Ellenben szívesen meglátogatná a poétát, akár Nagykovácsoson is, amelyet már jól ismert a költőtárs. Soraiban megírja, hogy örül a „geszti kis poétának”, azaz Tisza Domokosnak. Arany korábbi levelében a kőrösi drágaságot nehezményezi, amelyre Tompa válasza, hogy sajnálja, hogy nem lakhatnak egymáshoz közelebb, ugyanis neki éppen bőven akad bűzája. Ezt követően bizonytalan dátummal, de 8-a után újra írt Tompa, amelyben szemfülesen és furcsálva észrevette, hogy Marczi, azaz Jókai Mór a Délibában Tóth Kálmán (1831–1881) Honvágó című művét közölte. Tompa nem ismerte el Tóth költői tehetségét, ezért is írt Aranynak. Mindezekre a kőrösi tanár-poéta január 18-án válaszolt, amelyben humorosan megírta Tompának, hogy képzelje el Mentovichot szakáll nélkül, amely utalás arra, hogy a császáriak rendre vizsgálták és előírták a magyar tanároknak még a megjelenését is. Arany ennél is tovább megy, ugyanis részleteket ismerhetünk meg a hétköznapijaiból, úgy mint, hogy szeret kártyázni, illetve a lottózásból kimaradt a tanári karon belül. Végül záró soraiban felesége betegségéről írt, amelyből kirajzolódik Arany szeretete és ragaszkodása: „ha az a baja, a mit nem gondolok ugyan, de megeshetik, és illy iszonyú szenvedésekkel kezdődik, mi lesz a vége? azt csak isten tudja. Rettegek, ha rá gondolkodom, másnak a világért sem mondanám, neki sem, de magamban egyre aggódom.” (Keresztury, 1982, pp. 151–152). Második levelét ugyanezen dátummal küldte meg Tompának (ez Aranytól ilyen formában szokatlan), amelyben reagált Tóth versére, sőt, kifejtette, hogy annak bizonyos részletei a Toldiból valók és ezt még a leánya, Julcsa is észrevette. De kérte Tompát, hogy ne búsuljon, hiszen tehetsége révén őt is értékelni fogják majd. A hónap utolsó napján Tompa újra írt, ezúttal Putnokról, ugyanis egy kassai császári vizsgálatra újra beidéztek. Egy évvel korábban, 1852-ben ugyanilyen vizsgálata volt már Tompának, amelyet akkor lezártak tekintettek (Oláh, 2022). Ezért

kéri, hogy Arany ne írjon neki és ne lepődjön meg azon, ha hosszabb ideig nem ír számára. Ezúttal a vizsgálat gyorsabb volt, így már február 24-én Tompa be is számolt arról, hogy az iratait, így Arany leveleit is be kellett mutatnia, „mert nálunk és nálam ismét tűz akart ki ütni. Tán nem fog már!” (Keresztury, 1982, p. 178), azaz házkutatás fenyegette a hanvai poétát. Itt egy nagyobb szünet következik a levelezésben, hiszen Tompa csak április 19-én írt, pedig március 28-án már szabadlábba helyezték. Leveléből sok információt megtudhatunk, így fia, Géza (1853–1857) születését (amelyről Arany Pákh Alberttől már annak 1853. január 20-án kelt leveléből értesült), illetve hogy Tompa felesége, Soldos/Zsoldos Emília (?–1880) köszvénytól szenved. Sajnos Tompa 1850-ben elvesztette első fiát, Kálmánt, majd második gyermekét is. Arany április 27-i válaszában félelmének adott hangot, hogy mi lesz a végkifejlete a császári vizsgálatnak, abban az ő neve felmerült-e, valamint hogy meggyógyul-e Tompa neje. Arany sorait így zárta: „Nem jön-e magyar irodalmat tanítani, az én helyemre? – Igazság! barátom vagy, maradj Gömörben.” (Keresztury, 1982, p. 206).

Május 17-én Tompa újabb levélben kereste fel Aranyt, amelyben megírta, hogy kegyelem útján, de rendőri felügyelet mellett szabadult. Álmatlansága továbbra is fennáll, ugyanis most fia beteg, akinek sírásától sajnos nem tudnak a szülők pihenni. Így írt Tompa erről: „beteg gyereketem dajkástul és anyjostul kihajtottam a cselédházba s irok neked néhány sort. Fülelem nem, de lelkem egyre hallja hogy sír, de már mindegy benne vagyok.” (Keresztury, 1982, p. 213). Tompa más kőrösi tanárral is levelezésben állt, Mentovich esetében arcpirosítóan fogalmaz a hanvai költő: „No meg Mentovich- is mindig igéri hogy ír nekem, még sem ír, mondd meg neki hogy ne balfaszkodjék.” (Keresztury, 1982, p. 214). Arany 23-án rögvest válaszolt, amelyből megtudhatjuk, hogy továbbra is aggódik felesége egészsége miatt, ugyanis „Az én kedélyem sincs a legrózsásabb állapotban: de igyekszem eltakarni sebeimet, megcsalni magamat, hogy ez álom, egy-két perczre legalább, boldogítson.” (Keresztury, 1982, p. 224). Arany emellett megírta, hogy a nyilvánossági jogot egy bővebb, az irodalmi pályafutásra is kiterjedő önéletrajz megírásához kötik (amelynek bújtatott célja a forradalom és szabadságharc alatt kompromittálódott tanárok felkutatása), továbbá, hogy „A hivatal nekem is gyakran nem kényelmes ruha, de benne vagyok, nem vethetem le olly könnyen, mint szeretném.” (Keresztury, 1982, p. 224). Tompa igen hamar, június 5-i dátummal válaszolt, amelyből megtudhatjuk, hogy új dajkájuk van, akinek teje nem éppen a legjobb a fiának, illetve Aranynak szerencséje, hogy olykor Pestre el tud látogatni, még neki ezt a távolság miatt kissé nehezebb kiviteleznie. Nem felejt el az ifjú Tiszát sem, aki felől így érdeklődik: „Ugy! kis poétad Pesten van már? tanul ott ugy-e? csak oltalmazd a ragálytól, és idő előtt ne engedd fellépni. Rég nem közlöttél már tőle velem semmit; pedig én résztveszek örömmel, és osztozom szeretetedben a fiú előmenetelén.” (Keresztury, 1982, p. 239). Arany a hónap végén, 28-án válaszolt, amelyben igen szomorú hírral kellett kezdenie, ugyanis Szász Károly felesége, Szász Paulina/Polyxena (1831–1853) költőnő meghalt. Férje Aranyt és Tompát kérte meg a sírkövére vésendő egy-egy vers megírására. Arany ezen híres sírverse Iduna emléke címmel az eredeti sírkőn (2. sz. ábra) a Nagykőrösi Református Temetőben ma is olvasható: „Egész teste fájdalom volt, / Egész lelke szeretet: / Az súlyától földbe hajolt, / Ez a menybe sietett. / Fényes lelkének a mennyben / Jobb is, mint e földi szennyben; / Ott van

igazi hazája, / Kedveseit oda várja.” (Keresztury & Keresztury, 1973a, p. 239). Arany bízott benne, hogy Tompa fia megerősödik, ugyanis „Szegény kis fiadat szívemből sajnálom hogy »az életkönyvből olly nehéz első betűt tanul« de, remélem, azóta jobban fogott lenni.” (Keresztury, 1982, p. 250). A gimnázium vizsgálat eközben még zajlott, bár Arany ugyan bizakodott, de mint állította „Rám nézve leginkább a multban rejlik némi akadály, még pedig elháríthatlan: ha ezt szigorúan veszik, akkor hazamegyek »borjúkat nevelni.«” (Keresztury, 1982, p. 250). Majd Arany osztja Tompa bánatát, hogy a magyar irodalom csillaga jelenleg leáldozóban van a rossz nyelvhasználat, valamint a hozzá nem értő szerkesztők, kiadók és végeredményben a költők miatt is.

2. ábra: Szász Károlyné Szász Paulina/Polyxena (1831–1853) sírköve Arany sírversével a Nagykőrösi Református Temetőben

Forrás: Oláhné Gulácsi Éva, 2023

Tompa meglehetősen hosszú válaszlevele július 5-én keltezett, amelyben megnyugtatta és kissé megint Aranyt: „Különben csak ne szeleskedjél valahogy, se rosszabbnak ne nezd a körülményeket mint a minők, várd el!” (Keresztury, 1982, p. 253) Arany azon gondolatára, hogy talán kár volt a Toldit megírni, így válaszol meglehetősen csípősen: „s kérdem ha tehetnéd: hogy Toldi ne létezzék, s ne létezett legyen, megfosztanád-e az irodalmat tőle, elveszett nyugalmadért? azon irodalmat, mellynek emelkedése annyira sziveden fekszik? én nem hiszem! És aztán ember! ha te így beszélsz: hogyan beszéljek én?” (Keresztury, 1982, p. 255). Arany július 11-én válaszolt, amiből kiderül, hogy nem szeretne többet panaszkodni, bora fogy, amely Tompa érkezéséig szava járása szerint elpárolog, sőt, költőtársát humorosan meg is fenyegeti A gólyához című korábbi verse kapcsán: „A gólyáról pedig te ne irj hasonlításokat, tudod-e? Mert már most én verlek meg, nem az isten.” (Keresztury, 1982, p. 258). Arany jelzi Tompának, hogy nem tanácsos a beteg családot magára hagyni, sem útra kelni velük, hanem a gyermeket jó dajkára kell bízni. Humorosan így zárta sorait: „A földajka pedig minden esetre te léssz. Olly »vedlett kapannak« mint te, jól fog ez állani.” (Keresztury, 1982, p. 260). Arany az újabb hanvai hírekre július 1-ig kellett várnia, amikor is Tompa arról számolt be, hogy a káplánja tanítónak állt, így maga végzi az összes munkát, így a prédikációkra kevésbé tud felkészülni, de legalább gyermeke jobban van és felesége is a gyógyulás útjára lépett. A vakációt töltő Arany szeptember 1-én kelt levelében állapotáról is ír: „Hej! nekem is a közelebbi 6

nap rettentő volt, azt hittem, kedélyem, lelkem végfelbomlásnak indul; rémitő volt a küzdelem. Ma hála az égnek, jól vagyok. Ne hozzon isten olly napokat rám többé! Mulatság, szórakozás kell nekem minden áron, különben tönkre jutok.” (Keresztury, 1982, p. 296). Tompa 8-i keltezéssel gyorsan válaszolt, és kezdő soraiban megdorgálja Aranyt, amiért nem ment el hozzá, illetve, hogy a betegségéről nem tudott semmit sem. Tompa hírt ad arról is, hogy Szentesre hívták papnak és ezen gondolat nem anyagi oldalról, inkább Aranyhoz való közelsége miatt foglalkoztatta. Kifejtette, hogy nem érti Szász miért menne Kecskemétre tanítani, mikor a kőrösi iskola minden tekintetben jobban áll. Végül biztatta Aranyékat és kivált a gyermekeket az utazás kapcsán, majd tréfásan így zárta sorait: „Gömörre nézve; a mi nyúlik nem múlik! De öcsém olyan setét van már itt hogy alig látom mit írok, Isten áldjon meg benneteket!” (Keresztury, 1982, p. 300). Arany szeptember 29-én írt, amelynek egyik oka a költőtárs neve napja volt. Ebben Szász döntését részletesen indokolta, amely szerint azért távozott Kecskemétre a körülmények ellenére, mert félt a császári vizsgálatától, sokan helyben igen hűvösen kezelték őt és egy tanuló megbukása miatt annak édesapja számon kérte őt. Arany sorait humorral zárta, ugyanis „Feleségem s gyermekeimről nem írtam: mindnyájan egészségesek, mint a mack...” (Keresztury, 1982, p. 313), azaz Mack József (1810 körül – 1868) tűzérezredes nevével alkotott szójátékot. Tompa erre nem válaszolt, így Arany november 22-én újabb levélben kereste fel. Így fogalmazott újabb szójátékában a kőrösi poéta: „Drága Miskám! Azért nevezlek szokásom ellenére, drágának, mert olly ritkán mutatod magad, mintha legalább is arany volnál. [...] Vagy talán meg akarod szakítani a diplomatiiai egybeköttetést közöttem és közted? Ez, fiú, nem szép volna, veszélyes is, mert akkor megostromollak.” (Keresztury, 1982, p. 338). Arany így ír a továbbiakban egy szerkesztői gondolatra: „Friebeisz felszólit engem is, hogy havonkint legalább két verset küldjek neki az átveendő Divatcsarnok számára. Boldog isten! én három hóban sem írok egy árva verset.” (Keresztury, 1982, p. 339). Ugyanakkor ha megnézzük Arany 1851 ősztől 1853 novemberéig tartó időszakban elkészült műveinek számát - figyelembe véve a balladákat, a rövidebb elbeszélő alkotásokat, a nagyepikai műveket, a fordításokat, az alkalmi verseket, a rögtönzéseket és a lírai verseket - akkor több, mint félszáz művet találunk (Keresztury & Keresztury, 1973a & 1973b; Tóth, 2017a). Sajnos a költő egészségi állapota romlott, hiszen fej- és fülzúgásra, illetve vérnyomás problémákra („vér agyamra tolul”), panaszkodott, amely már annyira erős volt, hogy nyakkendő sem viselhetett. Levele második felében beszámolt arról is, hogy szeptember végén az egész család Pesten járt, így a gyermekeik is megismerhették a nagyvárost. Sorai zárásaként kérte Tompát, hogy a fentebbi információkat tartsa titokban, ugyanis szerinte mindez „igen kritikus dolog”. Tompa november 25-én válaszolt, de nem a kőrösi tanártárs utolsó levelére, hiszen annak kézbesítése még meg sem történt, de a késlekedésének okát rögvest megadta, ugyanis környezetében és családjában sajnos többen is meghaltak. Emellett szabad mozgásában is korlátozták, ugyanis „polgári állapotom meg romlott; tán irtam már hogy a csendőrség szigorúan meghagyta a falusi birónak: hogy rám vigyázzon, nehogy kimenjek a faluból. Bizony meguntam az életemet is!” (Keresztury, 1982, p. 342). Tompa november 28-i válaszában aranyérnek vélelmezte Arany betegségét, amely őt is éveig gyötörte. A kőrösi poéta 1853. évi utolsó, december 4-i dátummal írt leveléből megtudhatjuk, hogy a tanári kar tagjai hogyan múlatják az időt, illetve,

hogy Arany nem feltétlen veszi észre minden tünetét a Tompa által említett betegségnek, de például tyúkszemei biztosan vannak. Emellett gyermekeiről igen részletesen írt, így „Nőm, gyermekeim egészségesek, Laczi iskoláz (már gimnásiumi növendék) – Julcsa pedig komédiáz; több vele körülbelül egykorú leánykákkal a Jókai „Örmény és családját” akarják eljátszani, mellyet magok vígjátékká alakítottak. E gyermeknek igen nagy szenedélye van minden iránt, a mi nem prózai; s ez nekem nem kevés gondot ad, mert egy felől azt sem akarnám, hogy műveletlen maradjon, más felől félek, hogy ábrándozó lesz, s az élet prózai oldalába nem fogja tudni magát betalálni. Midőn Pestről hazajöttünk, anyját egyszerre csak e határozott hangon ejtett szavakkal lepte meg: anyám én színész leszek. Meglehet csak mulékony benyomást tett rá a nemzeti színház, de meglehet örököszt. Ezért akarnám én, <hogyan> inkább a háztartási gondok felé vonni, de azokhoz, bár sok ügyessége, nem sok kedve van.” (Keresztury, 1982, pp. 352–353). Tompa 1853. évi utolsó levelét december 18-án keltezte és ebben Jókairól igen markáns véleményt formál a Délibáb szerkesztése miatt: „Fázom egy idő óta Marczitól. A jellem elromlik a városban azt mondják, s én elhiszem.” (Keresztury, 1982, p. 359). Emellett beszámolt arról a miskolci útvjáról, amelyet a csendőrségen kellett kérvényeznie, és amely szeptember óta elhúzódott. Így zárja sorait: „menyivel szerencsésebb vagy te mint én; körülbelől egy egy[!] idősek [vagyunk], s neked már felnőtt gyermekeid úgy szólván, az enyém pedig csecsemő. Julcsád kétségen kívül igen szellemes gyermek s egész atyai s anyai figyelmeteket igénybe veszi, vegye is.” (Keresztury, 1982, p. 360).

Arany másik pályatársa, aki 1853-ban levelezésben állt a poétával, Gyulai Pál volt, aki a vizsgált időszakban egy levelet küldött Nagykőrösre november 15-i dátummal. Ezt Arany ugyan nem válaszolta meg, de később (1854. januárjától) egyre élénkebb levelezésbe került Gyulaival. Kapcsolatukat mi sem bizonyítja jobban, mint Gyulai alábbi bizalmas sora: „Köszöntöm ezerszer nődet, csókolom Julcsát, Laczinak pedig huzom a haját.” (Keresztury, 1982, p. 328). A pályatársak Aranyhoz nem csupán jó vagy rossz információkat, hanem egyúttal kikapcsolódást, ihletet, megerősítést is hoztak.

Eredmények összefoglalása

Arany János életrajza igencsak kutatott területe a magyar irodalomnak, hiszen a költő az alkotásai révén kiemelkedő hatást gyakorolt nem csupán a nyelvünkre, a kultúrára és pedagógiára, hanem a mindennapokra és a hétköznapi emberekre is. Arany levelezéseinek vizsgálata révén pontosabb képet kaphatunk nem csupán hazánk legnagyobb szókincsű költőjéről, hanem a közös nyelvünkről és a történelmünkről is.

Irodalomjegyzék

- Ellinger, E. (1880 körül). *Arany Jánosné Ercsey Julianna fotója*. Arany János Közérdekű Muzeális Gyűjtemény, Történeti Dokumentációs Gyűjtemény, leltári szám: NAJM TD. 74.24.1.
- Ercsey, S. (1883). *Arany János életéből*. Ráth Mór.
- Horváth, K. & Tóth, D. (szerk.). (1965). *Vörösmarty Mihály összes művei 18. Levelezés II*. Akadémiai Kiadó.
- Keresztury, D. (szerk.). (1975). *Arany János összes művei XV. Levelezés I. (1828–1851)*. Akadémiai Kiadó.
- Keresztury, D. (szerk.). (1982). *Arany János összes művei XVI. Levelezés II. (1852–1856)*. Akadémiai Kiadó.
- Keresztury, D. & Keresztury, M. (szerk.) (1973a). *Arany János összes költeményei I*. Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Keresztury, D. & Keresztury, M. (szerk.) (1973b). *Arany János összes költeményei II*. Szépirodalmi Könyvkiadó.

- Korompay H. J. (szerk.).(2004). *Arany János összes művei XVII. Levelezés III. (1857–1861)*. Akadémiai Kiadó.
- Oláh, R. (2020). Arany János útja a nagy-kőrösi katedráig – Tanuló és tanító évek 1817–1851 között a források tükrében. *Tudásmenedzsment*, 21 (1-2), 96–112.
- Oláh, R. (2021a). Arany János nagykőrösi évei (1851–1860) a levelezési tükrében I. – Az előzmények története (1849–1851). *Tudásmenedzsment*, 22 (1), 73–92.
- Oláh, R. (2021b). Arany János nagykőrösi évei (1851–1860) a levelezési tükrében II. – A meghívás és az érkezés éve (1851). *Tudásmenedzsment*, 22 (2), 52–68.
- Oláh, R. (2022). Arany János nagykőrösi évei (1851–1860) a levelezési tükrében III. – Az első teljes kőrösi év (1852). *Tudásmenedzsment*, 23 (1), 72–87.
- Oláhné Gulácsi, É. (2023). *Szász Károlyné Szász Paulina/Polyxena sírkövének fotója*.
- Tóth, T. (2017a). *Arany János Nagykőrösön írt versei*. Arany János Református Gimnázium – Talentum Alapítvány – Arany János Diákszövetség Egyesülete – Arany János Társaság.
- Tóth, T. (2017b). *Arany Nagykőrösön*. Nagykőrös Város Önkormányzata.

Pedagógia, andragógia

Tóth-Pjeczka Katalin – Antoni-Alt Petronella
**A MUNKAHELYI TANULÁST TÁMOGATÓ SZERVEZETI
KÖRNYEZET**

Absztrakt

Ez egy alapozó elméleti tanulmány ahhoz az empirikus kutatáshoz, melyet a Mathias Corvinus Collegium Tanuláskutató Intézet WoRLD (Workplace Research and Learning Development Group) kutatócsoportja 2022 márciusától 2023 júniusáig tartó munkahelyi tanulás projekt keretében végez.

Vizsgáljuk a munkahelyi tanulás személyes, szervezeti és rendszerszintű aspektusait, szektoriális és ágazati összehasonlításban, eltérő munkaterületeken. E tanulmány a szervezeti szintű összefüggések szakirodalmi áttekintése. A szervezeti struktúra és kultúra elemeinek dinamikus kölcsönhatására reflektálva tárjuk fel a munkahelyi tanulás szervezeti aspektusait. Korábbi tudományos kutatások alapján rávilágítunk arra, hogy a munkahelyi tanulás vizsgálatakor mely tényezők játszanak döntő szerepet a munkahelyi tanulás alakulásában. Mind a szervezeti tanulás, mind az egyén tanulására vonatkozóan a tanuló-szervezeti karakterjegyek jelenléte meghatározó. Fontosnak tartjuk a szervezeti struktúrán belül vizsgálni a minőségsszabályozási és tudásmenedzsment folyamatokat, a hálózatosodást, valamint a szabályozottság és rugalmasság kérdését a szervezetben; a szervezeti kultúra tekintetében kiemeljük a bizalom, a hibázás, a kísérletezés, az ösztönzés és támogatás, a határátlépések szerepét a munkahelyi tanulásban. A munkahelyi tanulásra vonatkozó empirikus kutatásunk sokat ígérő fókuszpontjait mutatjuk meg: a szervezetek előbb említett vizsgálati dimenzióin túl a vezetés kulcsfontosságú szerepét; a hálózatosodást, mint legközvetlenebb fejlesztési lehetőséget és mint a legtágabb keretek közt értelmezhető tanulási lehetőséget.

Kulcsszavak: munkahelyi tanulás; szervezeti struktúra; szervezeti kultúra

A munkahelyi tanulás - a szervezeti tanulás és az egyén tanulása

A munkahelyi tanulás (workplace learning) olyan jelenség, amely mélyen beágyazódva számtalan szállal kötődik ahhoz a kontextushoz, amiben megvalósul, a környezethez, amely körbeveszi. Legyen az a környezet maga az egyént foglalkoztató szervezet, vagy annak tágabb környezete, a gazdasági-társadalmi berendezkedést átfogó állami rendszer. Azáltal, hogy az egyéni és a rendszerszint közötti közvetlen társas viszonyokban értelmezhető folyamatokra és a szervezet komponenseire fókuszálunk, nagyobb eséllyel értelmezhetjük meg a munkahelyi tanulást teljes valójában (Fuller & Unwin, 2011; Billet, 2010).

A szervezeti tanulás nem egyenlő a szervezeti tagok egyéni tanulásának összegével. A szervezeti tanulás az a folyamat, amelynek során a tudást létrehozzák, a szervezeti memóriába beépítve tárolják és megosztják a szervezetben. A szervezetre mint különböző egyének közös célért végzett összehangolt tevékenységeinek rendszerére tekintünk. A

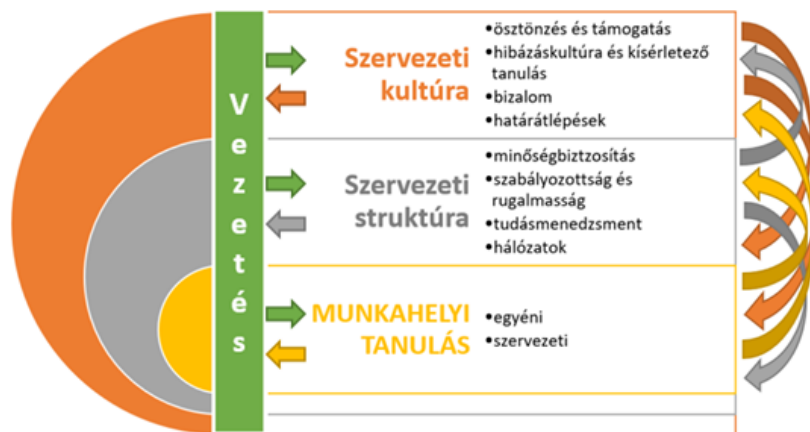
munkahelyi tanulás és tudásmenedzsment szempontjából fontos kiemelni a tanulószervezeti működést (Senge, 1990; Garvin, 1993), melyben az intézmény vagy cég adaptívan reagál a környezeti változásokra és saját belső struktúrájával és kultúrájával a szervezeti tanulást ösztönzi, támogatja; ebben a folyamatban a munkavállalók saját személyes tanulásukkal is részt vesznek (Seddon & Cairns, 2002; Fazekas, 2015; Oktatáskutató és Fejlesztő Intézet, 2015). Az együttműködő tanuláson alapuló tanulószervezetekben működő tanulásközpontú közösségek az egyes ágazatokra vonatkozó szakirodalomban más-más elnevezés alatt tűnnek fel: az oktatásban tanuló szakmai közösségek, az egészségügyben gyakorlatközösségek, az üzleti szektorban teaming.

A szociálkonstruktivista tanuláselmélet alapján tudjuk, hogy a tudását az egyén alkotja-alakítja azokból az elemekből, amelyekkel élete során folyamatosan találkozik. A tudás konstrukciója ugyanakkor sosem egy zárt rendszeren belül zajló, izolált, magányos folyamat. Az egyén mindig társas közegnek kitett rendszer, s a rá ható interakciók jelentős hatással bírnak arra nézve, hogy milyen információ tud beépülni és milyen magatartásforma tud megszilárdulni az individuumban (Vigotszkij, 1967; Simina, 2012).

Az egyén viselkedését e vonatkozásban jelentős mértékben alakítja a munkakörnyezet: a szervezeti normák, a teljesítményről, a minőségről, a kísérletezésről vagy épp a hibázásról való gondolkodás, a szokások, a napi működés rutinja, a szervezeti kultúra stb.

A szervezeti kultúra és a szervezeti struktúra egyaránt hatással van a munkahelyi tanulásra és mindeközben egymásra is. A hatások nem lineáris folyamatként, sokkal inkább egymásra kölcsönösen ható rendszerként értelmezhetőek (Mulder, 2022), ezért is tartjuk fontosnak, hogy a következőkben a szervezeti struktúra és a kultúra egyes elemeinél kölcsönös utalásokat tegyünk.

1. ábra: A munkahelyi tanulást befolyásoló szervezeti struktúra és kultúraelemek

Forrás: saját szerkesztés

Azt gondoljuk, hogy a szervezeti kultúra és a szervezeti struktúra dinamikus egymásra hatásának vizsgálata a munkahelyi tanulási folyamatok mélyebb megértését szolgálja. Emellett mindig fontos szem előtt tartani a vezetés szerepét és hatását mind a szervezeti struktúrára, mind a szervezeti kultúrára; csakúgy fontos fókusz lehet az alábbiak vezetésre gyakorolt hatása is. A szervezeti struktúra egyes elemei párhuzamba állíthatók a szervezeti kultúra bizonyos jegyeivel: egyrészt a szervezeti kultúra alapozza meg a

munkahelyi tanulást, másrészt a szervezeti kultúra alapján is alakulnak a szervezeti struktúrák. Ugyanakkor magának a struktúrának is van kultúraalakító hatása, tehát többszörösen egybeszövődő dinamikák rendezik a szervezeti szintű környezetet, s ezzel a munkahelyi tanulási folyamatokat (is).

Ezen összefoglalás egy sajátos szempontrendszer, mely nem törekszik, nem is törekedhet a szervezeti tényezőket áttekintő teljességre, így lesznek evidenciák és más aspektusok, melyeket az olvasó hiányolhat.

Célunk a szervezeti struktúra és kultúra dinamikus egymásra hatásának szemléltetése úgy, hogy a szervezeti struktúra azon elemeire világítunk rá, melyek a szervezeti kultúrában gyökereznek, s a munkahelyi tanulást ösztönzik, s kiemeljük a vezetés szervezeti struktúrára és kultúrára gyakorolt hatását, annak lehetséges eszközeit.

A szervezeti kultúra és szervezeti struktúra a munkahelyi tanulás tükrében

Cameron és Quinn (2006) széleskörben elfogadott definíciója szerint a szervezetre jellemző központi értékek, feltételezések, magyarázatok/értelmezések és megközelítések alkotják a szervezeti kultúrát. S bár nincs egyetlen általánosan elfogadott keretrendszer, amely a szervezeti kultúra dimenzióit felölelné, a szervezeti kultúra vizsgálata a virágkorát éli.

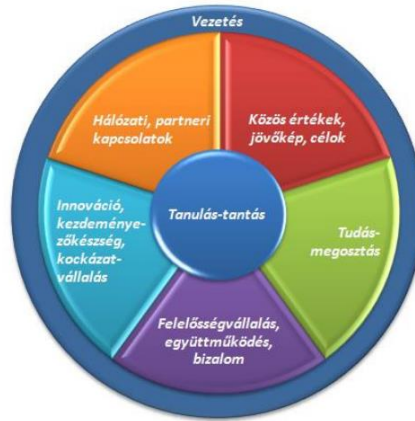
A klasszikus szervezetelméleti jéghegy-modell jól szemlélteti, hogy a szervezet látható elemei, mint a jéghegy vízfelszín feletti része, csak egy töredéke annak a hatalmas valóság-halmaznak, amely a vízfelszín alatt, nem láthatóan, implicit módon jellemzi az adott szervezetet (Hall, 1976). Ezeknek a nem explicit, ezért nem is könnyen megragadható vagy nem egyértelmű tényezőknek a sokasága képezi azt a jelenséget, amelyet szervezeti kultúraként fogalmaz meg a szervezetelmélet. Egy másik rokon fogalom, a szervezeti klíma, amely a kultúrához hasonlóan más tudományágak fogalomkészletéből merítve igyekszik megragadni a nehezen megragadható, homályosan körvonalazódó jelenségkört, azoknak az értékeknek – sokszor ki nem mondott normáknak – a halmazát, amelyek sajátos módon jellemzik a szervezet működését.

A szervezeti kultúra komponensei közül itt elsősorban azokra fókuszálunk, amelyek a tudományos kutatások szerint a munkahelyi tanulással közvetlen vagy egyszerű közvettségben vannak. A fejlődés ösztönzése és támogatása, a szervezeten belüli bizalom szintje, a hibázás tanulási lehetőségként való kihasználása mind olyan tényezők, amelyek a dolgozói jól-léttel és elköteleződéssel összefonódva befolyásolják a tanulási környezetet expanzív vagyis tanulást ösztönző vagy restriktív, a tanulást lehatároló, gátló, korlátozó irányba (Evans et al., 2006).

A tanulást támogató szervezeti kultúrában, a külső/belső kontextus változásaira jinstriktív reakciót adó tanulószervezeti működést az alábbi elemek biztosítják: a nyitottság, az autonómia, a munkavállalói felhatalmazás (empowerment), kockázatvállalás (risk assumption), bizonytalanságtűrés (ambiguity tolerance), kreativitás (creativity), csapatmunka (teamwork), másokkal való interakció (interaction with others), nyitott párbeszéd (open dialogue), hosszútávú orientáció (long-term orientation), szervezeti elköteleződés (organization commitment) és kölcsönös bizalom (mutual trust) (Marsick&Watkins,

2003). Az üzleti szférában kidolgozott tanulószervezeti működés a hazai oktatási rendszer fejlesztésében is jelentős szerepet kapott, Baráth és munkatársai (2017) a hazai oktatási szereplőket vizsgálva a következő modellt alkotta:

2. ábra: Az iskola mint tanulószervezet modellje

Forrás: Baráth, 2017, p. 1188.

A szervezeti struktúra - a szervezetben folyó tevékenységek folyamatszabályozása, a feladatkörök meghatározása, a szervezeti egységek, részlegek körülhatárolása - nagyban meghatározza a szervezeti interakciók hálózatát. Ugyanakkor formális utakon túlmutató lehetőségek, a nem-formális és informális kapcsolatok lehetősége is befolyásolja az információáramlást és ezzel szoros kapcsolatban a tudásátadás és tudás-áramoltatás lehetőségeit is.

A szervezetek formális felépítése, a munkafolyamatok szabályozottsága, a szervezet explicit stratégiája, a vezetés által használt eszközök, a döntési jogkörök, a hierarchikus viszonyok, az ellenőrzési és minőségbiztosítási rendszerek kiépítettsége és jellege, a szervezet tagjainak szervezeten belüli karrierútja mind olyan szerelemek, amelyek a szervezeti működést formálisan meghatározó, külső megfigyelő számára is érzékelhető valóságselemek. Ezek a munkahelyi tanulóval közvetett vagy közvetlen hatással bíró tényezők, amelyek gátolhatják vagy ösztönözhetik a szakmai fejlődést egyéni és szervezeti szinten egyaránt. A szervezeti struktúra néhány főbb elemét górcső alá véve vizsgáljuk a munkahelyi tanulásra gyakorolt hatásukat.

Minőségbiztosítás

A minőségirányítási rendszer a szervezeti struktúra részeként működik és azt befolyásolja, továbbá a minőségirányítási folyamatok hatással lehetnek a szervezeti kultúrára, a szervezeti és az egyéni tanulásra is. Hosszú út vezetett az '50-es években megfogalmazott minőségsszabályozástól a minőségbiztosításon át a minőségmenedzsmentig, és a minőségirányítás mai értelmezéséig. A szervezetek minőségirányítási rendszere a minőségellenőrzés és a minőségfejlesztés eszközeivel valósítja meg a minőségmenedzsment tevékenységeket (Bálint, 2006). A minőségbiztosítás rendszerében a munkahelyi tanulás egy eszköz, amely a munkaerő fejlesztésén keresztül éri el célját (Erdei et al., 2006). A munkahelyi tanulás támogatásával, ösztönzésével, a tudásmenedzsment eszköztár stratégiailag

célzott alkalmazásával a szervezet képes lehet belső folyamatainak javítására, eredményességének és/vagy hatékonyságának növelésére (OECD,2000).

A minőségfejlesztő technikák alkalmazásával a szervezeti tanulás és az egyéni tanulás egyaránt támogatható. Ezek közül kiemeljük a teljeskörű minőségmenedzsmentet (TQM-Total Quality Management) annak holisztikus szemlélete, a szervezeti kultúrát is erősen a folyamatba kapcsoló jellege miatt. „A TQM olyan vezetési filozófia és vállalati gyakorlat, amely a szervezet céljainak érdekében a leghatékonyabb módon használja fel a szervezet rendelkezésére álló emberi és anyagi erőforrásait” (Topár, 2009, p.86.). A TQM során kiemelt szerepet kap a folyamat vezetése: kommunikáció, elismerés, támogató struktúrák, mérés és képzés (Tenner & DeToro, 2005).

A szervezeti és a szervezetközi tudásmegosztást támogatták a szabványok (pl. ISO), melyek keretében nemzetközi szinten alakult ki egy-egy közös nyelv az egyes szakmaterületeken.

A minőségbiztosítás könnyen válhat pusztán ellenőrzőrendszerre a megfelelő szervezeti kultúra hiányában. Bálint kiemeli a TQM (total quality management=teljeskörű minőségirányítás) rendszerek bemutatása során: „El kell fogadnunk, hogy a minőségnek érzelmi és intellektuális oldala is van, és a TQM-program sikere – más minőségfejlesztő programokhoz hasonlóan – azoktól a módszerektől függ, ahogy bevezetik, illetve attól, hogy mennyire találják meg az adott szervezet kultúrájához legmegfelelőbb módszereket és ütemezést. Ugyanis az, hogy hogyan és milyen sebességgel vezethető be egy TQM-program egy szervezetnél, az alapvetően a kultúrájától függ.” (Bálint,2006, p. 119)

Erre az oktatási rendszerben számos példát láthatunk, amikor a központi minőségbiztosítási elvárásoknak a szervezet papíron igyekszik megfelelni, de a minőségbiztosítás valódi célját nem éri el, mert hiányzik a hozzá kapcsolódó támogató eszközrendszer valamely eleme. Ilyenkor akár adminisztratív teherként is értelmeződhet a munkavállalók és az egész szervezet számára a minőségbiztosítás.

Bármilyen eszközrendszert alkalmaznak is a globális tér különböző szegmenseiben vagy a különböző szektorokban, az a minőségbiztosítási rendszer, amely a szervezeti kultúrába nem építi be a támogató, ösztönző szemléletet, tevékenységeket és eszközöket, nem tudja a minőségbiztosítás teljes potenciálját érvényesíteni. Ezen a ponton fonódik össze a szervezeti kultúra és a szervezeti struktúra; s ez manifesztálódhat hatékony tanulási folyamatok formájában. Az egészségügy területén például Lohr és Schroeder (1990) az idősek ellátásának minőségbiztosítására vonatkozó kutatásuk nyomán felhívták a figyelmet, hogy fontos a minőség pontos definíciója mellett az egészségügyi dolgozók folyamatos szakmai fejlődése és tanulása.

Ösztönzés és támogatás

A munkahelyi tanulási folyamatok mélyebb megértése céljából párhuzamba állítható, egymással dinamikus kölcsönhatásban van a szervezeti struktúra szintjén fent tárgyalt minőségbiztosítási eszközrendszer, valamint a szervezeti kultúrában megjelenő ösztönzés és támogatás.

A munkahelyi tanulás minőségbiztosítási eszközként való használata üres keret, ha nem a támogató megközelítés az azt kitöltő mozgatóerő. Amennyiben a szervezeti kultúrában a tanulás támogatása és ösztönzése dominál, úgy a minőségbiztosítás nem pusztán minőségellenőrző funkcióval bír, hanem a minőségfejlesztés válik hangsúlyossá. Az ilyen kultúrát éltető szervezetek a munkavállalók szakmai tudásának, fejlődésének támogatására és ösztönzésére különféle eszközöket alkalmaznak.

Az egyik legegyszerűbb és legkézenfekvőbb közvetlen ösztönzőforma a pénzügyi támogatás. A tanulás pénzügyi fedezetének biztosítása a szervezet részéről gyakran alkalmazott ösztönzőeszköz. Az, hogy továbbképzéseket fizet a munkáltató, bevett forma a pedagógusoknál éppúgy, mint az IT, HR vagy éppen a mérnöki szakmáknál.

Ugyanakkor a motivációról szóló kutatások alapján van egy határ, ameddig a pénzügyi ösztönzés motivációként érvényesülni tud (Alderman, 2008). Szükséges lehet az ösztönzőeszközök között a dolgozói jóllét szolgálatához kapcsolódó elemeket is biztosítani, mint a tanulmányi szabadság, a szervezeten belüli elismerés (hónap dolgozója) vagy a feladat- és jogkörök változtatása.

A szervezet az előmeneteli rendszerével, karrierút lehetőségének biztosításával is támogathatja, ösztönözheti dolgozóit a munkahelyi tanulásra. A szakmai fejlődés és előrelépés (upskilling), valamint a feladatkör- pozíció- munkakörváltás (reskilling) lehetősége a szervezeti elköteleződést is szolgálja (OECD, 2000).

Maga a tudásmenedzsment is értelmezhető úgy, mint a támogatás eszköze (Stéber & Kereszty, 2015), hiszen a tudás tárolása és megosztása olyan szervezeti tevékenységek, amelyek a munkavállaló számára munkahelyi tanulásának segítőivé válhatnak. A tudásmegosztást szolgáló platformok, digitális eszközök biztosítása éppúgy, mint a tanulástámogató szervezeti kultúra kialakítása, megalapozása valójában a munkahelyi tanulást ösztönzi.

Az informális tanulás dominálja a munkavállalók tanulási mintázatait a tudásintenzív ágazatokban. Mind a munkáltatók, mind a munkavállalók megítélése alapján az informális tanulási mód hatékonyabb a formális tanuláshoz képest (Gáthy & Stéber, 2021).

A szervezetek képesek lehetnek az informális tanulás ösztönzésére, azáltal, hogy a tudást fontosnak tartják, és folyamatosan megerősítik az alkalmazottakban azt a gondolatot, hogy tudásuk értékes (Stéber & Kereszty, 2015).

Ezek alapján nem meglepő, ha azon szervezetekben találunk intenzívebb tudásátadási folyamatokat, erősebb tudásáramlást, ahol a szervezet biztosítja tagjai számára az ingyenes kávézás lehetőségét a részlegek közötti konyhában vagy hangsúlyt fektet arra, hogy dolgozói számára az informális szocializációs lehetőségeket biztosítson vállalati rendezvények, ünnepek, programok, csapatépítés keretében.

Szabályozottság és rugalmasság a szervezeti struktúrában

Az OECD (2018) kiemeli, hogy a vállalati szabályozás (regulation) jelentős kérdés, mert segíthet elérni a vezetés által kitűzött stratégiai célokat, legyen az a növekvő termelékenység, a jobb hatékonyság vagy a magasabb megtérülésű befektetés. Ugyanakkor a szabályozásnak idővel fejlődnie, alakulnia szükséges, tehát a rugalmasságnak (flexibility), alkíthatóságnak is jelentősége van egyrészt a változó környezethez való alkalmazkodás okán, másrészt a belső rendszerek fejlesztése céljából.

A szabályozottság és rugalmasság megjelenése és foka eltérő szakmaterületeken nagy változatosságot mutat.

A munkafolyamatok szabályozottságát jelentősen befolyásolja a tevékenység jellege. A rutinmunkák dominanciájával leírható szakmaterületeken (pl. gyártó-termelő ágazatok szakdolgozói) a szabályozottság erősíti a minőségi munkavégzést. Az összetett feladatokat, egyéni mérlegelést, kreativitást igénylő feladatköröket magába foglaló szakmaterületeken (pl. oktatási ágazat) ugyanakkor éppen a minőségbiztosítás egyik kulcseleme a rugalmasság megtartása a megfelelő szabályozottsági fok mellett (Brown, 2009).

A szabályozottság tekintetében nem csak a munkafolyamatok jellege, hanem maga a szervezet tevékenységi területe is jelentőséggel bír. A rendőrség, a katonaság vagy az orvosi szakma például tevékenységi körénél fogva sokkal nagyobb hangsúlyt fektet a szabályozottságra, a protokollokhoz való kötöttségre, mint egy a saját ügyfélkörének megtartását vagy bővítését célzó gyártó vagy szolgáltató kis- és középvállalkozás. A szabályokhoz való ragaszkodás a rendvédelmi szervek esetében biztosítja az egyenlő bánásmód elvének érvényesülését, amely döntő fontosságú a minden állampolgárra kiterjedő és kötelező érvényű tevékenységek esetében. Míg a rugalmas helyzetkezelés, flexibilitás bizonyul racionális stratégiának azon szolgáltató vagy termelő vállalkozások esetében, amelyek működését és fennmaradását a fizetőképes kereslet határozza meg.

A szakmaterületek túlnyomó többségében a szabályozottság és rugalmasság sajátos - adott szakma és munkaterülethez illeszkedő - kiegyenlítetttsége indokolt. Az oktatás területén például a szabályozottság és az autonómia egyensúlyának finomhangolására van szükség: érvényesíteni kell mind az egyenlő bánásmód elvét, mind az egységes joggyakorlatot, ugyanakkor az egyéni szükségletekhez való alkalmazkodás sem hanyagolható el.

A szabályozás összefonódik az informális kapcsolatok kérdéskörével. Hogyan tudnak kapcsolódni egymáshoz a szervezeti tagok ott, ahol erős szabályozottság alatt folyik a szervezeti tevékenység? S hogyan a rugalmasabb szerveződő intézményekben? A szervezeten belüli informális tanulásnak táptalaja lehet a rugalmasabb, kevésbé regularizált szervezeti környezet; továbbá kapcsolat van a szervezet tagjainak jólléte és a tanulás között, miközben a szervezet munkaerő-megtartó erejét növeli (Randall, 2022).

Mivel a munkahelyi tanulásban az informális tanulás nagy arányban jelenik meg, az önvezérelt tanulás (self-regulated learning) tudatos gyakorlására növekvő szükség van, amelyet közvetetten a szervezeti tanulás kultúrája is befolyásolhat. D. Molnár (2014) Pint-rich (2000) alapján kiemeli a környezet szerepét az önszabályozott tanulás folyamatában és sikerességében. Ugyanakkor jelentősége van az eltérő szakmák sajátosságainak is ezen a téren is (Kittel et al, 2021).

A szervezet strukturális komponensei sorában tehát a szabályozottság előkelő helyet foglal el, s éppen ezért nem elhanyagolható, hogy milyen szervezeti kultúra alapozza meg, járul hozzá ennek formálódásához. Álláspontunk szerint ott, ahol a kísérletezésnek teret engedhet a munka jellege, a kísérletező tanulást megalapozó szervezeti kultúrában a hibázáshoz való viszonyulás karakteres: a hibázást tanulási lehetőségként kezelik. Amennyiben a hibázásból való tanulás mélyen beágyazott a szervezeti kultúrába, a szabályozottságot elég a rugalmasságot leginkább biztosító szinten tartani.

Hibázáskultúra mint a kísérletező tanulás alapja

Edmondson (2011), a Harvard kutatója rámutatott a hibázásból való tanulás (learning from failure) stratégiaként való alkalmazásának lehetőségére. A hibázás vagy kudarc tanulási lehetőségként való értelmezése és kezelése olyan attitűdbeli sajátosság, amely a szervezeti kultúrába beépülve a kísérletező tanulás táptalaja, alapja. Amennyiben ez jelen van a szervezeti kultúrában, a szabályozottság az adott kontextushoz (munkaterület, szakma, szektor) illeszkedő optimális rugalmasságot engedő szinten tud maradni. Hiányában a túlszabályozás vagy a szabályozatlanság veszélye fenyegeti a szervezetet attól függően, hogy a teljesítmény vagy a minél zökkenőmentesebb funkcionális működés a szervezet központi értéke.

Napjaink technológiai fejlődése és gyorsuló ütemű változásai mellett sok szakmaterületen a feladatok komplexitása is növekszik, s a hibázás bizonyos területeken elkerülhetetlen (Harteis et al., 2008).

Edmondson (2018) szerint amennyiben a vezetés képes 1. a munka pontos keretezésére, a célok, eszközök és feladatkörök világos tisztázására; 2. a problémákat jelző 'hírnökök' tevékenységének elismerésére, bátorítására 3. struktúrák, eszközök és folyamatok felállítására olyan hibakultúra alakulhat ki a szervezetben, amely támogatja a hibákból és kudarcokból való tanulást, pszichológiailag biztonságos környezetet teremtve a tanulás-hoz. Ez a pszichológiai biztonság szükséges ahhoz is, hogy a szervezetben bátran folyjon a kísérletező tanulás. A kísérletezés ugyanakkor kockázattal járhat, hiszen az eredménye előre nem ismert. Nem csak az eredménytelenség, de a visszalépés is a lehetőségek között szerepel. Éppen ezért ez a tanulási út leginkább azokon a szakmaterületeken tud organikusán kialakulni, ahol a nyereség lehetősége valamilyen szempontból fontosabb, mint a lehetséges kudarc hátránya. Ennek a tényezőnek meghatározásában a szervezetnek döntő szerepe van, mivel az adott gazdasági és társadalmi rendszer, a szektor és a szakma sajátosságai mellett a szűkebb, aktuális piaci helyzet is erős befolyással bír ezen a területen.

Az innovációkat megalapozó kísérletező tanulás attitűdbeli alapfeltétele, hogy a hibázásra tanulási lehetőségként tekintsen. Az a szervezet, amely számol a hibázással mint a tanulási folyamat részével, képes a szabályozottság és rugalmasság kontextushoz illő egyensúlyát megteremtteni.

Tudásmenedzsment

A tudományosan elfogadott meghatározás szerint a tudásmenedzsment (knowledge management) "olyan folyamat (menedzsment alrendszer) és kultúra, amely során a tudástőke feltárása, összegyűjtése, létrehozása, számontartása, megtartása, megosztása, állandó gyarapítása integráltan kezelt, és információtechnológiával támogatott. Célja a szervezet hozzáadott érték termelésének növelése, innovációs potenciáljának gyarapítása, kulcsfogalma a szinergia." (Noszkay, 2009, p. 4)

A tudásmenedzsment tehát a szervezet struktúrájában helyet foglal mint alrendszer, ugyanakkor a szervezet kultúrájának dimenziójaként is értelmeződik.

A tudásmenedzsment főbb tevékenységi körei a tudástermelés, a tudás alkalmazása és tárolása, valamint a tudás megosztása. Ezen területek a 90-es évek óta nagy figyelmet kapnak a szakirodalomban és a vállalatvezetési, szervezetfejlesztési gyakorlatban egyaránt.

A tudástermelő vállalatok fogalmát japán kutatók hozták be a 90-es években a tudásalapú társadalom fogalomtárába (Nonaka & Takeuchi, 1995). A tudástermelésben fontos szerepet játszó tudásintenzív szervezetek - mint az elektronikai vagy biotechnológiai cégek - életében meghatározóak a tudástermelő folyamatokat megalapozó tudástranszferrek.

A szakmai tanulás dinamikáinak leírására Nonaka négy tudástranszfer módot alkalmaz, amelyekben a tacit és explicit tudások közötti dinamizmusok összekapcsolódó folyamata látható. Ezt a folyamatot a SECI-modellben (Socialization, Externalization, Combination, Internalization) ábrázolja (Nonaka & Konno, 1998).

A tudásmenedzsment az ezredfordulóra olyan központi kérdéssé vált, hogy az OECD külön kiadványt szentelt a témának (OECD, 2000). A tudásmenedzsment szerepéhez kapcsolódóan a belső és külső tudásmegosztás rendszereinek építését és a hálózatosodás jelentőségét hangsúlyozza. Kitér ugyanakkor arra a tanulási folyamatra, ami a mester-tanítvány kapcsolatban, a tanonc-időszakban (apprenticeship) zajlik, amihez legközelebb a magyar rendszerben a gyakornokság fogalma áll. Ennek jelentőségét nem lehet eléggé hangsúlyozni a munkahelyi tanulás szervezeti szintjén, hiszen ez a jelenség egy közvetlen személyes kapcsolatban megjelenő tudásmegosztást takar. Olyan tevékenységeket ölel fel, amelynek során az új tagok gyakorlati tanulásban (learning-in-doing, learning-by-doing), többnyire az adott feladatkörhöz tartozó aktív cselekvésben vesznek részt. Ez a tanulási forma tehát az on-the-job tréning egy fajtájaként értelmezhető, speciális, többnyire a bevezető időszakhoz kapcsolódó tevékenység. A tudásintenzív területeken ez a leghatékonyabbnak bizonyuló munkahelyi tanulás, amelyet az orvosi és a jogi pálya gyakorlata igazolt. Ezeket a mintákat mára a közszférában az oktatás területe átvette, s beemelte a tanárképzésbe a tanárjelöltek gyakornoki évének bevezetésével. Ugyanakkor a forprofit világban is széleskörűen alkalmazzák ezt a modellt. A gyakornoki programok egyre több vállalatnál megjelennek. Sőt azokban a komplex szakmai tudást igénylő munkakörökben, ahol nagy a munkavállalói verseny (pl. marketing, média), megfigyelhető az az elvárás is, hogy kezdő pozícióra szakmai tapasztalattal érkezzenek a leendő dolgozók. A munkahelyi tanulás szorosan összefonódik a kontextushoz kötött tanulás (situated learning) fogalmával is. Azáltal, hogy a szervezet maga adja a tanulás

helyszínét és közegét a tanulás valós problémák megoldásához kapcsolódik, így a későbbiekben közvetlenül használható tudást biztosít.

A tudásmenedzsment kapcsán fontos gondolkodni az információtechnológiai eszköz rendszerről is, amely a tudás tárolásában és közvetítésében játszik döntő szerepet. Az információtechnológiai eszközök fejlődésével a szervezeteknek egyre bővebb lehetőségük van egyrészt a szervezeti memóriába építeni a szervezeti tudást, másrészt lehetőséget biztosítani a szervezeti tagok kapcsolódására, vagy a szervezet határain túl lépve hálózatos tanulást biztosítani (OECD, 2000; Kó, 2004).

Ugyanakkor digitális eszközök szerepének hangsúlyozása mellett a nemzetközi tudományos gondolkodásban a személyközi kapcsolatokra épülő tanulás jelentőségét is előtérbe helyezik, így a tanuló szakmai közösségek és gyakorlatközösségek, valamint a hálózatosodás fogalmi a kollaboratív tanulás megvalósulási formáiként jelennek meg, amelyet a szervezeti vezetés a tudásmenedzsment eszközzel támogatni, ösztönözni tud.

A digitális eszközök ebben a személyközi együttműködésben is jelentős szerepet játszanak, hiszen használatukkal a távolságok áthidalhatóak. Globalizált világunk multinacionális cégeinél és a nemzetközi szervezeteknél egyre gyakoribb olyan teamek, munkacsoportok működése, amelyek a világ különböző pontjairól kizárólag az online térben kapcsolódnak egymáshoz (Rainie & Wellman, 2012; Fehér, 2017).

Bizalom mint tanulástámogató tényező

Miért fontos a bizalom a tanulás szempontjából? Az a potenciál, amit a bizalom hordoz, az együttműködés lehetőségét teremti meg: a különböző erősségek kihasználását és a különböző gyengepontok kiegyensúlyozását. A bizalom teszi lehetővé a szervezet tagjai számára, hogy a gyenge pontok feltárásával szervezeten belüli erőforrásokat mozgósítsanak a fejlődésre.

Bizalom hiányában beindul a mechanizmus, amit Edmondson (2011) hibáztatási játszmaként (blame game) nevez meg, s ennek nyomán az egyéni psziché énvédő mechanizmusai érvényesülnek a hibák takargatásával, elhallgatásával. Így a változás, tanulás nem indulhat el, hiszen annak szükségessége rejtve marad.

Azokban a szervezetekben tud kiteljesedni a tudásmenedzsment rendszere, ahol nem pusztán látható strukturális komponensként tekintenek rá, amelyben digitális eszközzel, vagy tudásmegosztási technikákkal igyekeznek láthatóan tanulási térré változtatni a munkahelyet, hanem a szervezeti kultúrában a bizalom mint központi érték szerepel (OECD, 2000).

Farkas (2009) kiemeli, hogy a sikeres változtatási törekvéseknek egy szervezet valamennyi releváns területét érintenie kell: tehát egyaránt meg kell változtatni a stratégiát, a struktúrát, a menedzsment eszközöket, a vezetést, a munkavállalói orientációt és a szervezeti kultúrát. A folyamatban ugyanakkor a bizalom és elkötelezettség kulcsfontosságú. Fontos, hogy a változtatásra, annak megvalósítására tanulási folyamatként tekintsen maga a vezető is.

Mindemellett a bizalom kérdése szorosan összekapcsolódik a dolgozói jóllét és a szervezeti elköteleződés témakörével. Ahogyan arra indiai kutatók oktatási és pénzügyi szervezeteknél végzett összehasonlító vizsgálata rámutatott, a szervezeti kultúra hatása a dolgozók szervezeti elköteleződésére jelentős (Carville & Sudha, 2016).

A határátlépések szerepe

A szervezeti struktúra a munkamegosztás karakterének megfelelően nagyon sokféleképpen épülhet fel. Természetes folyamatként írható le a részlegek funkcionális elkülönülése. Ugyanakkor napjainkra egyre több szakmaterületen - különösen a tudásintenzív ágazatokban - erősödik a részlegek közötti kapcsolatok újraértelmezése, újrastrukturálása, az eltérő területek közötti tudatos kapcsolatépítés erősödése, az interakciók ösztönzése (Gustavsson & Säfsten, 2016). A megszokott szervezeten belüli keretek, határok átlépése (boundary crossing) az idődimenzió szempontjából megjelenhet ad-hoc problémamegoldásként vagy projektszerűen, de akár újrastrukturálás alakjában is.

Az innovációs folyamatok működési mechanizmusából éppúgy, mint a szociál-konstruktivista tanuláselméletből következik, hogy a határátlépéseknek jelentős szerepe van az új tudás teremtésében. A különböző területek találkozási pontjai megtermékenyítőleg hatnak egymásra, s akár szakmaterületek találkoznak, akár ágazatok vagy szektorok közötti együttműködés valósul meg, az eltérő működésmódok és megközelítések új kombinációk kialakulását ösztönzik (Engeström et al., 1995). Ezért is van jelentősége a munkahelyi tanulás tekintetében annak, hogy a szervezet mennyire teszi lehetővé a különböző szakterületek közötti együttműködést, mennyire ösztönzi az eltérő részlegek közötti információcserét, milyen módokon bátorítja, hogy a különböző tudások kölcsönhatásba kerülve újító folyamatokat indítsanak be. Ott, ahol a munkafolyamatok mindig egyféle megszokott szabályozott rendben történnek, s csak a kapcsolatok bevésődött, stabilan kialakított rendszere érvényesül, az új kapcsolódások, s az új inspirációk tere kisebb.

A határátlépések ösztönzésére eltérő utakat láthatunk a különböző szakmaterületeken. A szakmaterületek találkozásának egyik legintenzívebb terepe a HR szakma, ahol nem csupán a humán erőforrás részleg dolgozói érkeznek sokféle tanulmányi területről (gazdasági, társadalomtudományi, bölcsészeti képzés), változatos háttérből, hanem munkájuk során is a legkülönbözőbb szakmaterületek képviselőivel folytatnak diskurzust.

Amennyiben a határátlépésekben rejlő potenciált vizsgáljuk, az együttműködő tanulás témaköréhez érkezőnk. Az együttműködő tanulás (collaborative learning) kifejezés az oktatáskutatás által az utóbbi 3 évtizedben egyre inkább fókuszált jelenség. Ezt a tanulási formát, amely a különböző tagok eltérő szempontjainak találkozása nyomán létrejövő helyzetben alakul, közgazdasági megközelítésben Edmondson (2012) a teaming kifejezéssel ragadja meg, rámutatva a jelenség dinamizmusára. Az állandó, stabil csapatok helyett a dinamikára kerül a fókusz. A különböző megközelítést képviselő tagok személyes, közvetlen együttműködésben rejlő potenciálját az innováció mozgatóerejeként, a szervezeti tanulás hajtóerejeként értelmezi. Továbbá a változatos, dinamikus csapatalkotásra hívja fel a figyelmet, amely a különböző megközelítések találkozására ad lehetőséget, ezzel élénkítve a kreatív tanulást, a tudástermelést.

Ami a szervezeti struktúrában a határátlépéseket jelenti, az a szervezeti kultúrában együttműködő tanulás vagy kreatív tanulás terepe.

Egyre több figyelmet nyer napjainkban a határátlépésekkel megvalósuló összekapcsolódások kiterjesztése, azaz a szervezet határain átnyúló hálózatosodás jelensége. A szervezet határain belül, sőt azon túl érő hálózatok rendszere a munkahelyi tanulásnak is egyre jelentősebb forrása (OECD, 2000).

Hálózatok

A hálózatosodás szoros rokonságban áll a korábban tárgyalt határátlépések fogalmával. A globális falu korában a hálózatosodás hívószó a digitalizáció és az online társas tér irányába, a hálózatok azonban nem csak a világhálónak köszönhetően alakulnak. Az egyének és szervezetek összekapcsolódása olyan lehetőség, amely a munkahelyi tanulás szempontjából a tudásáramoltatás csatornájaként is funkcionál. Azok a szervezetek, amelyek nem csak nem akadályozzák, de ösztönzik munkavállalóik hálózatosodását szakmai téren is, új erőforrást csatornáznak be saját működésükbe.

Figyelmünk fókuszát jelen esetben a szervezetek közötti, hálózati szintű együttműködésre helyezzük. Számos definíció közül Isett és szerzőtársai (2011) definíciójának Kiss (2019) által kiegészített változatát emeljük ki: „olyan célorientált, egymástól függő, de autonómiával rendelkező szereplők csoportja, amelyek azért kapcsolódnak össze, hogy olyan kollektív outputokat állítsanak elő vagy olyan eredményeket érjenek el, amelyeket önmagában egyetlen szereplő sem tudna.” (Kiss, 2019, p.73.)

Elkülöníthetünk alulról és felülről szerveződő hálózatokat, illetve ezek kevert formája is megjelenik. Alulról szerveződő vagy önszerveződő, illetve önkéntes hálózatokban (emergent networks, voluntary networks) az összekapcsolódó tagokat saját érdekeik vezérlik, közösen meghatározott célok mentén cselekednek (pl. helyi közlekedést biztosítók együttműködése-tevékenységük összehangolása) (Lengyel, 2003). A felülről szerveződő hálózatok (mandated networks) esetén egy külső szabályrendszer mentén kapcsolódnak a kiválasztott szervezetek (pl. jogszabályban előírt bizonyos céllal és résztvevői körrel létrehozandó tanács; egészségügyi intézmények ellátási területének központi kijelölése). Kevert típusú hálózatról beszélhetünk, amikor központi szabályalkotás – kötelezettségek rögzítése nem történik, csupán ösztönzőket épít be, s ezen ösztönzők kihasználása céljából kapcsolódnak és működnek együtt szervezetek. Az Európai Unió ilyen típusú hálózatok kialakítását támogatja különböző szakterületeken programok és projektek finanszírozásával. Számos pozitív példa található a turizmus területén létrejövő hálózatok, határon átívelő együttműködések tekintetében is (pl. Novohrad-Nógrád Geopark; Nemzeti Parkok; helyi civil környezetvédő és környezetet kedvelő szervezetek összefogásai).

Szektoriális hálózati együttműködés látható például az egészségügyben, ahol a magán- és állami ellátás, civil szféra összefogásával történik bizonyos szolgáltatások teljeskörű nyújtása. Ágazatközi együttműködésre látunk példát a drogprevenció területén, amikor a közös célokat az egészségügyi, az oktatási és szociális szféra, illetve a büntetés-végrehajtás együttműködő tevékenysége során érik el.

Vezetés és a munkahelyi tanulás

A vezetés a szervezet életében kulcstényező, mely alapvetően meghatározza a szervezeti kultúrát és hatással lehet a szervezeti struktúrára (Bakacsi, 2015; Dobák & Antal, 2009; Child, 2015). Így annak lehetősége, hogy a vezetés mennyire ismeri fel és használja ki a szervezetben és annak határain túlnyúló tanulási utakat, mind meghatározó a szervezet mint tanulási környezet formálódásában. A vezető a tanulószervezeti tényezők biztosításán keresztül támogathatja a munkahelyi tanulás optimális megvalósulását, mely megjelenhet mind a struktúra, mind a kultúra szintjén.

A szakmaterület jellegzetességei is hatással vannak a vezetésre. A közbiztonság, a katonaság és az orvoslás területén például a szakterület jellegéből adódóan is a hierarchikus elrendeződés dominál, míg az oktatás területén az egyenlő felek partneri viszonyára épülő demokratikus vezetés organikusan tud fejlődni. Az előző akkor kedvez a munkahelyi tanulásnak, ha a megfelelő formális utak kiépítettek, míg az utóbbi többféle fejlődési teret biztosít azáltal, hogy az informális tanulás lehetőségéhez segít megfelelő szervezeti klímát alakítani.

A vezető szerepe nem az, hogy a támogatás minden formáját ő maga biztosítsa, hanem elsősorban az, hogy gondoskodjon a megfelelő szervezeti kultúra megalapozásáról. Ezt egyrészt személyes példaadással érheti el, másrészt úgy tudja megtenni, hogy bevonja a dolgozókat abba a folyamatba, amelynek során a szakmai fejlődés személyes felelősségként és igényként a közösség szakmai teljesítményének alapjává válik (Eraut, 2010).

Fontos, hogy a vezetés világos, elérendő célokat tűzzön ki, melyeket jól körülhatárolt feladatok mentén ér el a szervezet. A vezető képes legyen azonosítani a szervezet dolgozóinak kompetenciáit, s a tanulási szükségletet egyéni és csapat szinten. Fontos összehangolni a szervezeti célokat az egyének céljaival, s megtalálni azokat a feladatokat, amelyek az egyént, a csoportot és a szervezetet egyaránt szolgálják és motiválják. Fontos a megfelelő szintű kihívások biztosítása a tanulóhoz és az egyéni jólléthez (Poell & Van der Krogt, 2010). A túl nehéz, vagy a kihívást nem jelentő feladatkör egyaránt gátja lehet a fejlődésnek. Az egyéni célok szervezeti célokkal való összehangolásán keresztül olyan munkahelyi tanulást ösztönző és támogató szervezeti kultúrát képes a vezető teremteni, amely hatékony minőségirányítási rendszert alapoz meg.

A jó munkahelyi kapcsolatokba ágyazott visszajelzések rendkívül jelentősek a munkahelyi tanulás szempontjából. A bizalomra épülő légkörben a visszajelzések befogadhatóak, sőt a dolgozók által igényelt tényezők. Olyan tanulási kultúra ideális, melyben az egyének és csoportok közötti pozitív viszonyok az egymás kölcsönös támogatását ösztönzik, ezzel segítve a tudásmenedzsmentet.

A munkahelyi tanulást ösztönzi a változó csapatokban való munkálkodás és az informális kapcsolódások lehetőségének megalapozása. Ehhez kapcsolódóan a vezetőnek a konfliktuskezelésben, az együttműködések közben jelentkező feszültségek jó megoldásában is kompetensnek kell lennie, ezzel is segítve a belső hálózatosodás kultúráját.

A vezetés fókuszálhat a belső erőforrások kiaknázására pl. belső tudásháló, tudásmegosztó platformok segítségével, vagy bizonyos területeken a kísérletezés, intera-

kciók támogatásával. Éppúgy erősítheti a külső kapcsolatokat is, s ezen keresztül inspirálhatja új tudásra a szervezet munkavállalóit, akár az egyének külső tudásforrás kapcsolatainak bátorításával, akár a szervezet hálózatokba való formális becsatlakoztatásával.

Összegzés

Szakirodalmi áttekintésünk rávilágított arra, hogy a munkahelyi tanulás olyan jelenség, amely mélyen beágyazódik a szervezet strukturális és kulturális komponenseinek egymással kölcsönhatásban működő rendszerébe. Ebben a komplex, dinamikus rendszerben a legkönnyebben megragadható pont a vezetés. A vezetés erősítheti a szervezeti kultúrán belül a pozitív tanulási kultúrát, amelyhez a bizalom feltétlenül szükséges tényező. A tanuláshoz ideális szervezeti légkör megalapozása után kerülhet sor a tanulás támogatásához szükséges erőforrások felkutatására és kiaknázására, s a tanulástámogató eszközrendszer kiépítésére.

Amennyiben a munkahelyi tanulást azon túl, hogy érdeklődésünk tárgyaként szeretnénk megfigyelni, ösztönözni és támogatni is hajlandóak vagyunk, a vezetőkre irányuló kutatás és fejlesztés kiemelt fontosságúnak látszik. Ettől a kulcsponttól indulva közvetlenül megközelíthetővé válik a munkahelyi tanulás szervezeti szintjének minden tényezője.

Áttekintésünk alapján a hálózatosodásban látható a legközvetlenebb fejlesztési lehetőség. A hálózatosodással elérhetővé válnak olyan tanulási források, amelyek gazdagítják mind a szervezet, mind az egyén tudását. A hálózatosodás szerepe napjainkban erősödik, mert a hálózatos tanulás adja a leginkább rugalmas, legtágabb keretek között értelmezhető tanulási lehetőségeket.

Irodalomjegyzék:

- Alderman, M. K. (2008). *Motivation for Achievement: Possibilities for Teaching and Learning*. Routledge.
- Bakacsi, Gy. (2015). *A szervezeti magatartás alapjai*. Semmelweis Kiadó.
- Bálint, J. (2006). *Minőség – Tanuljunk, tanítsunk, valósítsuk meg és fejlesszük tovább*. TERC.
- Baráth, T. (2017). Leading learning school. In Kantola, J. I., Barath, T., Nazir, S., Andre, T. (Eds.), *Advances in Human Factors, Business Management, Training and Education: Proceedings of the AHFE 2016 International Conference on Human Factors, Business Management and Society*. Springer International Publishing
- Billett, S. (2010). *Learning Through Practice, Professional and Practice-based Learning*. Springer Science+Business Media B.V.
- Brown, A. (2009). *Higher skills development: A Commentary by The Teaching and Learning Research Programme*. ESRC TLRP. https://www.academia.edu/222076/Higher_Skills_Development_at_Work
- Carville, S. P. & Sudha, K. S. (2016). Impact of Organizational Culture on Organizational Commitment: A Comparative Analysis between the Education and Financial Services Sectors. *International Journal of Education and Management Studies*, 6(1), 40-47. <https://www.i-scholar.in/index.php/injems/article/view/133743>
- Cameron, K. S., & Quinn, R. E. (2006). *Diagnosing and changing organizational culture: Based on the competing values framework*. Jossey-Bass.
- Child, J. (2015). *Organisation. Contemporary principles and practice*. Wiley.
- Dobák, M. & Antal, Zs. (2009). *Vezetés és szervezés I-II*. Aula Kiadó.
- D. Molnár, É. (2014). Az önszabályozott tanulás pedagógiai jelentősége. In Buda, A. & Golnhofer, E. (Szerk.), *Tanulmányok a neveléstudomány köréből, 2013. Tanulás és környezete* (pp.29-54). MTA Pedagógiai Tudományos Bizottság.

- Edmondson, A. C. (2018). *The Fearless Organization: Creating Psychological Safety in the Workplace for Learning, Innovation, and Growth*. Wiley.
- Edmondson, A.C. (2011). Strategies for Learning from Failure. *Harvard Business Review*. 2011, April. <https://hbr.org/2011/04/strategies-for-learning-from-failure>
- Edmondson, A. C. (2012). *Teaming: How organizations learn, innovate, and compete in the knowledge economy*. Jossey-Bass: A Wiley Imprint.
- Engeström, Y., Engeström, R., & Kärkkäinen, M. (1995). Polycontextuality and boundary crossing in expert cognition: Learning and problem solving in complex work activities. *Learning and Instruction*, 5(4), 319–336. [https://doi.org/10.1016/0959-4752\(95\)00021-6](https://doi.org/10.1016/0959-4752(95)00021-6)
- Eraut, M. (2010). Knowledge, Working Practices, and Learning. In Billet (Ed.), *Learning through Practice: Models, Traditions, Orientations and Approaches* (pp. 37-58). Springer Science+Business Media B.V.
- Erdei, J., Kövesi, J., Topár, J., & Tóth, Zs. E. (2006). *A minőségmenedzsment alapjai*. Typotex Kiadó http://eta.bibl.u-szeged.hu/1543/1/EFOP343_AP6_GTK_1_Min%C5%91s%C3%A9gmenedzsment_2_1-Cs%C3%B3ka_Kov%C3%A1cs_20181210.pdf
- Evans, K., Hodkinson, P., Rainbird, H., & Unwin, L. (2006). *Improving workplace learning*. Routledge.
- Farkas, F. (2009). *A változásmenedzsment elmélete és gyakorlata*. Akadémiai Kiadó.
- Fazekas, Á. (2015). A szervezeti jellemzők hatása a fejlesztési programok iskolai szintű megvalósulására. *Neveléstudomány*, 2. 43-66.
- Fehér, K. (2017). *Digitalizáció és új média – Trendek, stratégiák, illusztrációk*. Akadémiai Kiadó. https://mersz.hu/dokumentum/dj74deum_24/
- Fuller, A. & Unwin, L. (2011). Workplace Learning and the Organization. In Malloch, M., Cairns, L., Evans, K. and O'Connor, B. (Eds.), *The SAGE Handbook of Workplace Learning*, Sage
- Garvin, D. A. (1993). Building a learning organization. *Harvard Business Review*, 71(4), 78–91. <https://hbr.org/1993/07/building-a-learning-organization>
- Gáthy-Stéber, A. (2021). Work-related informal learning in knowledge intensive industry. *Hungarian Educational Research Journal*, 12(4), 411-431. DOI: 10.1556/063.2021.00091
- Gustavsson, M. & Säfsten, K. (2016). *The Learning Potential of Boundary Crossing in the Context of Product Introduction*. *Vocations and Learning*, 10, 235–252. DOI 10.1007/s12186-016-9171-6
- Hall, E. T. (1976). *Beyond culture*. Anchor Press/Double day.
- Harteis, C., Bauer, J. & Gruber, H. (2008). The culture of learning from mistakes: How employees handle mistakes in everyday work. *International Journal of Educational Research*, 47(4), 223-231.
- Kittel, A.F.D, Kunz, R.A.C. & Seufert, T. (2021). Self-Regulation in Informal Workplace Learning: Influence of Organizational Learning Culture and Job Characteristics. *Frontiers in Psychology*, 12. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2021.643748>
- Kiss, N. (2019). A hálózatok szerepe a kormányzásban és a közfeladat-ellátásban. In Kaiser T. (szerk.) *A modern kormányzás koncepcionális és közpolitikai keretei – Hazai és nemzetközi dimenziók* (pp.71-84.). Dialóg Campus Kiadó.
- Kó, A. (2004). *Az információtechnológia szerepe és lehetőségei a tudásmenedzsmentben: Az ontológiaépítés, mint a tudásmenedzsment eszköze*. PhD értekezés, Budapesti Corvinus Egyetem
- Lengyel, I. (2003): Hálózatosodás, versenyelőnyök, regionális lehetőségek. In Buzás N. (Szerk.), *Vállalkozók beszállítói válása - Integráció és hálózatépítés a gazdaságban* (pp.5-14). PROGRESS Csongrád Megyei Vállalkozásfejlesztési Alapítvány.
- Lohr, K.L., & Schroeder, S.A. (1990). *A Strategy for Quality Assurance in Medicare*. *The New England Journal of Medicine*, 322(10), 707-712. <https://www.nejm.org/doi/full/10.1056/nejm199003083221031>
- Marsick, V. J. & Watkins, K. E. (2003): Demonstrating the value of an organization's learning culture: The Dimensions of Learning Organizations Questionnaire. *Advances in Developing Human Resources*. 5. 132–151.
- Mulder, R.H. (2022). Advancing Research on Team Learning by Taking into Account Complexity, Dynamics and Context contexts. In Harteis, C., Gijbels, D. & Kyndt, E. (Eds), *Research Approaches on Workplace Learning Insights from a Growing Field* (pp. 281-301). Springer.
- Nonaka, I. & Takeuchi, H. (1995). *The Knowledge-Creating Company*. Oxford University Press.
- Nonaka, I. & Konno, N. (1998). The Concept of Ba: Building a Foundation for Knowledge Creation. *California Management Review*, 40(3), 45. <https://home.business.utah.edu/actme/7410/Nonaka%201998.pdf>

- Noszky, E. (2009). A tudásmenedzsment hazai fejlődéstörténete az MTA VSZB Tudásmenedzsment albizottsága munkájának és eredményeinek tükrében. In Veresné Somosi M. (Szerk.), *„Vezetési ismeretek III.”. Tanulmányok a társtanszékek munkatársaitól* (pp.124-137). Miskolci Egyetem Gazdaságtudományi Kar. Oktatáskutató és Fejlesztő Intézet (2015). *Kutatás-fejlesztési kaleidoszkóp pedagógusok számára*. <https://mek.oszk.hu/15700/15726/15726.pdf>
- OECD (2000). *Knowledge management in a learning society*. OECD Publishing.
- OECD (2018). *Flexibility and Proportionality in Corporate Governance*. OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/9789264307490-en>
- Poell, R.F. & Van der Krogt, F.J. (2010). Individual Learning Paths of Employees in the Context of Social Networks. In Billet (Ed.), *Learning Through Practice. Models, Traditions, Orientations and Approaches* (pp. 197-221). Springer.
- Pintrich, P. R. (2000). The Role of Goal Orientation in Self-Regulated Learning. In M. Boekaerts, P. R. Pintrich, & M. Zeidner (Eds.), *Handbook of Self-Regulation: Theory, Research, and Applications* (pp. 451-502). Academic Press.
- Randall, J. (2022). Culture change: measurement approaches and challenges. In Newton, C. & Knight, R. (Eds.), *Handbook of Research Methods for Organisational Culture* (pp. 139-154). Edward Elgar Publishing Limited <https://doi.org/10.4337/9781788976268.00018>
- Raine, L.&Wellman, B. (2012). *Networked: The New Social Operating System*. MIT Press.
- Senge, P. (1990). *Fifth Discipline: The Art and Practice of the Learning Organization*. Currency.
- Simina, V.K. (2012). Socio-Constructivist Models of Learning. In Seel, N.M. (Ed.), *Encyclopedia of the Sciences of Learning* (pp. 3128-3131). Springer. https://doi.org/10.1007/978-1-4419-1428-6_882
- Seddon, T. & Cairns, L. (2002). Enhancing Knowledge in Organizations: Developing Capacity and Capability Through Learning and Leadership. In Leithwood, K., Chapman, J., Corson, D., Hallinger, P. & Hart, A. (Eds.), *Second International Handbook of Educational Leadership and Administration* (pp.735-774). Springer Science+Business Media.
- Stéber, A. & Kereszty, O. (2015). A munkahelyi tanulás támogatási formái – a tudásmenedzsment szerepe. Az elméleti kutatások kritikai elemzése. *Szakképzési Szemle XXXI.* (4), 34-52.
- Tenner, A.D. & DeToro, I. J. (2005). *Teljeskörű minőségmenedzsment – TQM*. Műszaki Könyvkiadó.
- Topár, J. (2009). A TQM vezetési filozófia és a minőségorientált vezetési rendszerek. *Vezetéstudomány - Budapest Management Review*, 40(ksz). 85-90. DOI 10.14267/VEZTUD.2009.ksz.14
- Vigotszkij, L. SZ. (1967). *Gondolat és beszéd*. Akadémiai Kiadó.

Bajusz Klára – Virágh Viktória

*A TANULÁSI SAJÁTOSÁGOK ÖSSZEHASONLÍTÁSA AZ AKTIVITÁSI
SZINT SZEMPONTJÁBÓL
KÜLÖNBÖZŐ IDŐSKORI ÉLETSZAKASZOKBAN*

Absztrakt

Öregedő társadalmunknak fokozott figyelmet kell fordítania arra, hogy az idős korosztály tagjai milyen életminőségben, milyen testi, lelki és szellemi jóllétben élik életüket. Az idős korcsoportok társadalmi arányának növekedésével egyre alapvetőbb szükségletté válik a tudatos és sikeres idősödés, melynek megvalósításához intergenerációs együttműködés, hálózatos gondolkodás és az egész közösségre kiható szemléletváltás szükséges. Tanulmányunk célja, hogy összevesse a go-go, slow-go és no-go idősök tanulási sajátosságait, valamint az egyes célcsoportok idősoktatás-módszertani jellemzőit. Írásunk hiánypótló, hisz a no-go életszakasz tanulási-tanítási kérdéseit a szakirodalom marginálisan kezeli, és komparatív szempontból sem vizsgálja az egyes aktivitási szakaszok tanulási karakterét. Tanulmányunkban kitérünk arra, hogyan alkalmazható az időskori tanulás a sikeres idősödés eszközeként. Jellemezzük a go-go, slow-go és no-go periódusokat, majd ezek alapján a következő szempontok szerint elemezzük, milyen sajátosságai vannak az egyes célcsoportoknak: tanulási motivációk, tanulási gátak, tanulási célok, a tanulás mint identitás-megőrzési eszköz, szelekció a képzések között, az előadó személyének szerepe, önállóság a tanulásban. Írásunk utolsó egységében röviden összehasonlítjuk a három periódus oktatásmódszertani elveit, különös tekintettel a no-go idősök képzési programjainak jellemzőire.

Kulcsszavak: idősoktatás-módszertan; go-go, slow-go és no-go sajátosságok; sikeres idősödés

Bevezetés

Öregedő társadalmunknak fokozott figyelmet kell fordítania arra, hogy az idős korosztály tagjai milyen életminőségben, milyen testi, lelki és szellemi jóllétben élik életüket. Jelentős társadalmi csoportról beszélünk, hiszen Magyarországon a 60 év felettiek alkotják a népesség több, mint negyed részét (KSH, n.d.).

Ez a folyamatosan növekvő társadalmi réteg több szempont mentén differenciálódik. A létrejövő csoportok részletes megismerése, kutatása segítheti leginkább a szakembereket az idősök jóllétének gyarapításában. Az egyes időskori rétegek sajátosságaihoz igazodó tanulási/tanítási módszerekkel tartható fenn legtovább az aktív életvitel. Mind az aktív, mind a segítségre szoruló vagy függő idősök életében segítenünk kell megtalálni a motivációkat, a mindennapi apró örömeket és pozitív élményeket.

A tanulás jelentősége a sikeres öregedésben

Az egészséges idősödés évtizedében élünk: társadalmainkban cél az öregedéssel kapcsolatos pozitív attitűd kialakítása, az aktív időskor megélésének támogatása életünk lehető legtöbb színterén. Az aktív idősödés egyik kulcsa a tanulás, a készségek, képességek megtartása vagy fejlesztése.

Az európai irányelvek is ösztönzik az időskori tanulást. Az Európai Parlament felhívja a tagállamokat, hogy dolgozzanak ki formális, nem formális és informális oktatási, képzési és egész életen át tartó tanulási projekteket az idősek számára (Európai Parlament, 2021).

Az Európai Parlament és Tanács 2021-2027-es időszakra szóló uniós egészségügyi cselekvési programjának 23. pontjában kiemeli, hogy „az életkorral összefüggő betegségek és rendellenességek, például a demencia és az életkorral összefüggő fogyatékoságok különös figyelmet igényelnek”. (Az Európai Parlament és a Tanács 2021. március 24-i (EU) 2021/522 rendelete, n.d.)

A minél tovább tartó független életvitel és a sikeres idősödés megélésében, az életcélok megtartásában és a demencia megelőzésében vagy szinten tartásában egyaránt kulcsszerepe van a tanulásnak (Egervári et al., 2020).

Az idősödők, idősek célcsoportja azonban erősen heterogén. Az idősödés egyéni szinten változó, biológiai, pszichológiai és szociális tényezők együtthatásának eredményeként lezajló folyamat, számos krízishelyzettel, ahol az egyéni megküzdési stratégiák is igen eltérőek. Az idősödés egyik legnagyobb nehézsége a szerepek megváltozása, ezek közül néhányak megszűnnek (nyugdíjba vonulás, szeretteink elvesztése), mások pedig ebben az életszakaszban alakulnak ki (nagyszülői szerep, önkéntesség). A siker kulcsa lehet, ha az idősödő megtalálja új helyét a közösségben, új funkciókkal, új célokkal – ebben a folyamatban a tanulás kulcsszerepet kap (Patyán & Leleszi-Tróbert, 2022).

Go-go, slow-go, no-go

Az amerikai gerontológiában népszerű, de nálunk is egyre elterjedtebb tipizálás az ezredfordulón jelent meg (Stein, 1998). Eleinte csak gazdasági megközelítésben értelmezték: igyekeztek a tudatos idősödés jegyében felkészíteni a nyugdíjba vonulókat arra, hogy hogyan tudják megtervezni visszalévő évtizedeiket úgy, hogy gazdasági biztonságuk megmaradjon (Keen, 2019). A go-go időszakot tekintették aktívnek (szórakozásra, élményszerzésre, programokra költött pénz), a slow-go életszakaszt az átmenetinek, ahol már megjelenik a gondoskodás igénye, a no-go periódust pedig az ellátásra szorulás jellemzi (gondozási, idősotthoni költségek). Az idősoktatásban is értelmezhető fogalomhármast – melyet ebben a tanulmányban az összehasonlítás alapjának tekintünk – a következő jellemzőkkel írhatjuk le:

- *A go-go időszakban* lévőek aktív, fiatalos, terhelhető, újdonságok iránt nyitott, mozgékony, ismeretlen területeket önbizalommal felfedező idősek. Rendszeresen vesznek részt kulturális programokon, utaznak, sportolnak, élményeket gyűjtenek, ismerkednek. Ők az „aktív – tudatosan érdeklődő” csoport.
- *A slow-go életszakaszban* élők szelektáló, de még bevonható idősek, akik már a bizonytalanság tüneteit mutatják ismeretlen környezetben, de komfortzónájukban

még aktívak, szívesen kapcsolódnak be programokba, ha ott biztonságban érzik magukat. Aktivitásuk függ aktuális egészségügyi állapotuktól, a témától, az időjárástól, a társaság jellemzőitől, stb. Számukra legfőbb érték a biztonság és a praktikus, mely önállóságuk és függetlenségük minél további megtartását célozza. Esetükben előfordulhat, hogy az „észervek” túlzott passzivitáshoz vezetnek. Ők a „szelektáló – biztonságot kereső, visszahúzó” csoport.

- A *no-go periódusban* lévők a megromlott egészségi állapotuk miatt már nem mobilizálható idősök. Otthonukat ritkán hagyják el, óvatosak, társadalmi kapcsolataik beszűkültek, gyakran magányosak. Szintén ebbe a csoportba tartoznak a folyamatos ellátásra szoruló vagy már gondozásban élő, függő nyugdíjasok. Testi lelki és szellemi szükségleteik kielégítésére ugyan vágnak, de sokszor nehezen találják az ehhez alkalmas eszközöket, magatartás-, és viselkedésmódokat (Lampe & Rétsági, 2015). Az ő körükben egyre több a demenciával élő. Ez a csoport a „dependens – bezárkózó, lemondó”.

Ahogy az a felsorolásból is kitűnik, nem életkori szakaszok, hanem az aktivitás, a meglévő funkciók minősége alapján soroljuk a 60 év felettieket az egyes csoportokba. Az életkor önmagában nem meghatározó tényező, sokkal célravezetőbb a funkcionális kapacitás mértékének vizsgálata. A célcsoportra jellemző, egészséges idősödés esetében szinte mindig átmenetekkel lezajló funkcióvesztés miatt kerül át valaki a go-go szakaszból a slow-goba, majd a no-go következik – az eleinte önellátó, külön háztartásban élő idős fokozatosan adja fel egyes tevékenységeit mindaddig, míg függő, ellátásra szoruló státuszba nem kerül. Nyilván nem minden 60 év feletti éli meg mindhárom életszakaszt és valamelyik szakasz ki is maradhat egyesek életútjából, de az idősödésre való felkészülés során mindegyik állapotra terveznünk kell.

Ha az idősoktatás szemszögéből vizsgáljuk a három periódust, általánosságban a következő jellemzők sorolhatók fel

- go-gok: független életvezetés, alapvetően egészséges állapot, magas funkcionális kapacitás – ennél a célcsoportnál tipikus idősoktatási módszertan alkalmazható,
- slow-gok: támogatási szükségletek megjelenése, romló egészségi állapot, közepes funkcionális kapacitás – tipikus és atipikus módszertan együttes alkalmazása célravezető,
- no-gok: védtelenség, az ellátásra szorulás előtérbe kerülése, alacsony funkcionális kapacitás – atipikus oktatási eszközök használhatóak (Rogan et al, 2011).

Idősoktatás a különböző életszakaszokban

Laikusokban és szakemberekben egyaránt felmerülhet a kérdés, hogy hogyan, milyen tanulási programokkal lehet felkelteni és lekötni különböző élethelyzetű idősök figyelmét. Van-e különbség az idősök tanítási és tanulási szokásaiban, vagy az oktatás módszereiben? Mivel heterogén célcsoportról van szó, minden fejlesztési, prevenciós vagy szinten tartási folyamathoz megfelelő célrendszer és módszertant kell kapcsolnunk. Az andragógiában és a gerontagógiában kidolgozott didaktikai eszközök az aktív (go-go) és a legtöbb

szelektáló életszakaszban lévő (slow-go) idős esetében nagyon jól működnek. A dependens (no-go) idősök oktatásához, tanulássegítéséhez azonban ezeket speciálisan a célcsoportra kell szabni.

A továbbiakban különböző szempontok szerint hasonlítjuk össze a három életszakasz tanulási jellemzőit és szükségleteit. Az idősök tanulásával, tanításával kapcsolatos tapasztalatainkat is felhasználjuk, hiszen a szeniorakadémiai programokon az aktív és a szelektáló csoport egy részét lehet elérni és jellemzőit megfigyelni, míg az idősök szociális ellátásának terápiás programjain a szelektáló és dependens határán egyensúlyozó idősök aktívan tartásából nyerhetünk szakmailag megalapozott információkat. Az összehasonlítás során az egészséges idősödés forgatókönyve szerint haladunk, nem feltételezünk hirtelen egészségromlást vagy a demencia megjelenését, azaz az aktív, a szelektáló és a dependens szakaszok egymást követő, fokozatos átmenettel történő változását feltételezzük.

Az aktív periódusban lévő idősödők még sokban hasonlítanak fiatalabb társaikra. A legjellemzőbb különbség a mozgás- és érzékszervek, valamint a memória fokozatos romlásában érhető tetten. Teljesítményközpontú társadalmunkban a nyugdíjazás után a teljesítés hiánya kelthet olyan érzetet, amely csökkenti az önértékelést. Mindezt erősíti a célcsoportra használt elnevezések köre: inaktívok, eltartottak, majd gondoskodásra szoruló, ellátottak. Folyamatosan azt sugalljuk az idős embereknek, hogy egyre kevesebb dologra képesek. Az időskor értéként kezelése akkor lehetséges, ha teret adunk az új megküzdési stratégiáknak, életcéloknak, feladatoknak (Szemán et al., 2007), melyhez elengedhetetlen a generációk közötti kommunikáció és az időskori aktivitás színtereinek növelése.

A szelektáló periódusban élők tanulási sajátosságai nem kategorizálhatóak és igen széles skálán mozognak, egyénileg változóak, mivel átmeneti életszakaszról van szó. Alapvető jellemző az erősödő kapacitáscsökkenés és az életvitelt már befolyásoló korlátok megjelenése.

A dependens idősök már szinte kivétel nélkül igénybe vesznek valamilyen szociális szolgáltatást, amely segíti mindennapjaikat. Étkeztetést, házi segítségnyújtást, nappali ellátást vagy bentlakásos intézményi elhelyezést igényelnek állapotuktól függően. Ennél a csoportnál a társadalom hajlamos kizárólag a deficitekre koncentrálni, és egyre függőbbé tenni az idősöket azzal, hogy helyettük old meg feladatokat, tevékenységeket ahelyett, hogy a képessé tételre helyezné a hangsúlyt.

A szociális intézményi szolgáltatásokat, különösen a bentlakásos ellátásokat a szelektáló és a dependens idősök vegyesen veszik igénybe, az előbbi okán viszont a funkcióvesztés igen gyors tempóban megy végbe, így az átmeneti időszak a lehetségesnél sokkal rövidebbre redukálódik. Az aktivitásra ösztönzés legjobb eszközei a tanulás és terápiás foglalkozások támogatása. Reális célok kitűzése minden csoport esetén lehetséges. A személyközpontú ellátás alapelveire épülő egész életen át tartó tanulás sikeres eszköze lehet az aktív élethez szükséges testi, lelki és mentális kapacitás növelésének, megőrzésének.

Alapvető nehézség, hogy a dependens idősök jellemzően nem tartják magukat képesnek alapszükségleteik kielégítésén túl bármi másra, így tanulásra sem. Sajnos a szociális szolgáltatások stigmája ezt az érzetet tovább erősítheti. Először az öregedéssel kapcsola-

tos társadalmi szemléletváltás szükséges, az egyén szintjén történő elvárások ezt követik. A szociális szolgáltatást igénybe vevő idősök számára a szakemberek, segítők felmérhetik és ezáltal megerősíthetik az érdeklődési kört, és kijelölhetik a reális célokat. A támogató segítség lényege, hogy ne a deficitekre, hanem az erősségekre koncentráljunk.

A dependens idősök szervezett képzéssel leginkább a szociális intézményi ellátásokban találkozhatnak, így tanítási-tanulási sajátosságaik jellemzésénél elsősorban erre a körre koncentrálunk.

Tanulás és prevenció

Az idősök körében a kor előrehaladtával egyre nagyobb a demencia kialakulásának esélye.

A megelőzésnek kiemelt szerepe van a tünetcsoport kialakulásában és lefolyásban, ehhez azonban fontos, hogy a prevenció az egész felnőtt és időskori életutat felölelje (Manga et al., 2021).

Az elsődleges prevenció során a betegség kialakulásának megelőzésén van a hangsúly, így ez leginkább az aktív idősök esetében releváns: életmód-tanácsadással, a fizikai, szellemi és mentális aktivitás megőrzésének eszközeivel, a kornak megfelelő stratégiák kialakításával segíthetünk.

A másodlagos prevenció lassíthatja a már meglévő betegségek előrehaladását, és hozzájárulhat egyfajta – leginkább a szelektálókra jellemző – egyensúlyi helyzet kialakításához. A dependens csoportban a harmadlagos prevenció jellemző, ami a betegség melletti minőségi életmód kialakítására összpontosít, megtanít együtt élni az adott helyzettel, és a lehetőségekhez képest a legtöbbet kihozni önmagunkból (Brost, 2009).

Tanulási motiváció

Az aktív és szelektáló életszakaszban legtöbbször két tanulási motiváció dominál. Az első a gazdasági, társadalmi, tudományos és technológiai fejlődés nyomkövetésének igénye, az ismeretek szinten tartása, a változó világ követésének vágya. Annak szükséglete, hogy az idős kora ellenére partner maradhasson egy beszélgetésben vagy vitában, egyenlő félként kezeljék különböző helyzetekben, értse a körülötte zajló eseményeket, hiszen aktív és tudatos tagja akar maradni a közösségnek. Ismerje az új szakkifejezéseket vagy szlengszavakat, tudja kontextusba helyezni a változásokat, maradhasson tudatos irányítója saját életének, döntéseit felelősséggel hozhassa meg.

A második leggyakoribb hajtóerő a kommunikációs szükséglet. A 65 év felettiek egyharmada élt egyszemélyes háztartásban 2016-ban (Monostori & Gresits, 2018), egyre több a magára hagyott idős. A családszerkezet megváltozásával szintén egyre kevesebben élnek utolsó éveikben szeretteik körében. Az idősödés egyik legnagyobb veszélye az elmagányosodás mindamelllett, hogy a társadalmi egészség a testi, lelki és mentális egészséggel egyenlő mértékben vállal szerepet az egyén boldogságérzetében (Nagy, 2016). A nyugdíjba vonulással jellemzően beszűkülnek, megváltoznak társadalmi kapcsolataink, szeretteink elvesztése vagy a család elköltözése, egy krónikus betegség szintén redukálja azok körét, akikkel minőségi társas kapcsolatokat tartunk. Az elmagányosodás növelheti

a megbetegedési kockázatot, a gyógyszerfüggőség, a depresszió, a bizalmatlanság előfordulási gyakoriságát. A magányosan élők így gyakran a közösséghez tartozás alapvető emberi igényétől hajtva vesznek részt idősoktatási programokon, csatlakoznak csoportokhoz. Elsősorban nem a tanulás tartalma vagy célja, hanem a közösség a meghatározó. A „kimozdulás”, valahová tartozás motiváló ereje az életminőséget más aspektusból is javítja, hiszen igényességet generál: egy tanulócsoporthoz csinosan, ápoltan megjelenni, fodrászhoz járni, nem elhízni, adni magunkra belső motivációvá válik (Bajusz, 2016). Az idősoktatási tanulás között az említettek túl megjelenik a bizonyítási vágy, a munkaerőpiaci szükséglet, a szabadidő hasznos eltöltésének igénye és az egészségmegőrzés célja is.

A dependens életszakaszban a változó világ követésének igénye már nem számottevő, az idősoktatás kevésbé ismerik ezeket a változásokat, vagy egyszerűen nem érzik azt, hogy szükségük lenne mindezek elsajátítására. A kommunikációs szükséglet, a magány elkerülése viszont fokozottabban van jelen, hiszen az ebbe a csoportba tartozó idősoktatás általában jelentősen beszűkül, lecsökken az emberekkel való találkozások száma is. Vágyunk a jó szóra és az értő figyelemre, viszont ezért keveset tesznek, inkább azt várják, hogy mindez „hához jöjjön”. A dependensek esetében az alapképességek tudatos megtartásának igényét folyamatos motiválással – az előnyök hangsúlyozásával, pozitív megerősítéssel és a napirendbe beépített gyakorlással – lehet fenntartani. Ez leginkább intézményi kereteken belül valósítható meg, rendszeresen végzett egyéni tanácsadás segítségével.

Tanulási gátak

Ha a tanulási motivációk alkotják az érem egyik oldalát, akkor a tanulási gátak a másikat. Életünkben a tevékenységeinket támogató és akadályozó tényezők együttesen hatnak, összetett rendszerként befolyásolva döntéseinket. A tanulás sikere sokszor attól függ, hogy a támogató vagy visszahúzó erők kerülnek fölénybe egy-egy élethelyzetben, ezért lényeges, hogy az idősoktatás gátjaival is legalább érintőlegesen foglalkozzunk.

Az aktív életszakaszban a támogató társadalmi környezet hiánya az egyik legerősebb visszahúzó erő. Ha a családban, barátoktól a „minek az a tanulás még neked” jellegű pejoratív megjegyzések uralkodnak, az önbizalom és a motiváció csökkenhet, az érdeklődő esetleg el sem jut a tanulócsoporthoz, vagy az első kudarcok, nehézségek után lemorzsolódik. A még dolgozó, de tanulni vágyó idősoktatás sokszor a munkáltató oldaláról érkező negatív hozzáállással is meg kell küzdeniük. Ez az attitűd megjelenhet tágabb közösségi, települési vagy társadalmi szinten is. Alapvetően jellemző minden felnőttre, hogy a tanulásba való bekapcsolódáskor tart az esetleges kudarcélménytől, attól, hogy többet veszít egy ilyen kísérlettel, mint amennyit nyer; nevetségessé teszi magát vagy elveszíti önbizalmát. Az életévek előrehaladtával ez a bizonytalanságérzet sokszor erősödik. Gyakori akadály a saját tanulási képességbe vetett hit hiánya, a negatív önkép, valamint a korábbi rossz tanulási tapasztalatok visszahúzó ereje, az alapképességek hiánya, vagy a funkcionális és digitális analfabetizmus okozta korlátok.

Szintén jellemző tanulási gát a pénzhiány, az információhiány, a megromlott egészségi állapot (főleg a szelektálók esetében), illetve a képző oldalán megjelenő tanulás szervezési és módszertani hibák. A tanulás, kiemelten az idősoktatás tanulásával kapcsolatos pozitív

társadalmi kép kialakítása alapvetően szükséges lenne Magyarországon is, hiszen azokban a közösségekben, ahol a tanulás értéként definiálódik, könnyebb a bekapcsolódás, az újrakezdés vagy egy félbehagyott tanulási processzus folytatása.

A szelektáló életszakaszban gyengül az önbizalom és az önérvényesítő képesség, lassulnak a reflexek, romlanak az érzékszervek. Ezek az egyre markánsabban megjelenő korlátok csökkenthetik a tanulási kedvet, az új iránti érdeklődést. A betegségek megjelenésével nőnek az egészségügyi költségek, így kevesebb marad kultúrára, tanulásra. A romló egészség, az esetleges fájdalmak, aggodalmak pedig felemésztik a kísérletező kedvet, a kíváncsiságot és nyitottságot. Szűkül a szabadidős tevékenységek köre, bár még vannak közösségek és hobbik, melyekhez ragaszkodunk ezekben az években is.

A szociális intézményi szolgáltatást igénybevevő dependens idősök esetében számos akadály eltűnik. Az időbeli gátak már nem jellemzőek, hiszen a teljes körű intézményi ellátás sok feladatot átvesz az idős embertől. A cél az lenne, hogy csak azt tegyünk meg helyette, amire már nem képes, de a gyakorlatban a bentlakásos intézményekben a félig működő önellátó folyamatok feladásával gyorsul a funkcióvesztés. Így az aktivitás megtartásában a szabadidős és képességfejlesztő foglalkozások még fontosabbá válnak. A család esetleges hátráltató szerepe sem jelenik meg, nem kell már unokákra vigyázni vagy a háztartásban segíteni. A hozzátartozók hozzáállása szinte minden esetben támogató, biztatják az időseket a programokon való részvételre. Az anyagi gátak eltűnnek, hisz a képességmegőrző programok biztosítása az ellátás része, ezek pluszköltséget nem jelentenek.

Tanulási célok

Az aktív idősök esetében a következő évtizedekben egyre meghatározóbbá válik a továbbfoglalkoztatás igényéből eredő munkaerőpiaci képzések megjelenése, versenyképes szaktudás szükséglete, adott esetben akár pályakorrekcióval egybekötve. Ma még azonban nem jellemző a munkaerőpiaci célok megléte: a mai go-go és slow-go nyugdíjas pihenni, élményt gyűjteni akar, és nem dolgozni, ha ezt anyagilag megengedheti magának. A tanulási célok így nem formálisak, nincs szükség bizonyítványokra, szakképesítésekre vagy tanúsítványokra. Az idősoktatás jellemzően nonformális tanulást takar: személyes érdeklődésből fakadó célokat, nyitott tanulási formákat. Mára az online térben zajló tanulás is megjelenik a palettán, bár az aktív idősök a jelenléti oktatást részesítik előnyben, hiszen számukra a személyes kontaktus, a közvetlen tapasztalat, a taktilitás, az interaktivitás majdnem mindig fontosabb, mint maga a megszerezhető tudás (Bajusz, 2021).

A dependens idősök esetében a jelentősen megnövekedett mértékű szabadidő hasznos eltöltése, és a képességek megtartása jelenik meg elsődleges célként. Intézményes keretek között egyéni fejlesztési tervben meghatározott, holisztikus szemléletű célok definiálódnak, a testi-lelki-mentális-spirituális egészség fenntartására fókuszálva. A képességek hanyatlásának megjelenésével a célok speciálisak: beszéd- és kommunikációfejlesztés, téri tájékozódás, nagy- és finommozgások, a testséma fejlesztése, vizuális, auditív, taktilis érzékelés, a figyelem, a gondolkodás, és a személyiség fejlesztése (Vidonyiné, 2010). A tanulás lehetőséget ad egy új identitás kialakítása vagy az annak megőrzésére.

Az aktív életszakaszban a munkaerőpiacról való kilépés után a szerepek megváltoznak, új képességek vagy funkciók jelenhetnek meg. Ez megváltoztathatja az idős önképét, értékrendszerét és új magatartásformákat alakíthat ki. Az identitás változása lehetővé teszi, hogy új, számára értékes társadalmi pozíciókat találjon.

A dependensek esetében az időskori szellemi hanyatlás során azok a funkciók, amelyek támogatják az identitás megélését, már egyre nehezebben működnek. Az idősödő ember egyre bizonytalanabban és gyengébben érzi, hogy ki is ő valójában (Cars & Zander, 2009). A szociális intézményi ellátásokat igénybevevő idősök esetén az identitás és a személyiség megőrzése a cél. A tanulási programok során az élettörténeti elemek segítségével, személyes élmények bevonásával, az idős által megélt gazdasági és társadalmi korszakok felidézésével tudjuk mindezt segíteni.

A képzések közötti szelektálás megjelenése

Elsődlegesen az aktív idősök körében jellemző, hogy tevékenységi szintjük olyan magas, hogy nem jutnak el mindenhova, ahová tervezték: választani kell, hogy előadást hallgatnak vagy színházba, kirándulásra, esetleg jógaórára mennek. Még minden körülmény adott az életükben ahhoz, hogy tudatosan, tervezetten válogassanak az egyes tanulási színterek között. Társadalmi szerepeik sokszor ebben az életszakaszban még sokasodnak is (önkéntes munka, szakmai, nagyszülői feladatok, közösségi szerepek), melyeknek szintén lehet tanulási vonatkozása.

A szelektáló életszakaszban ez az aktivitás jellemzően csökken, egyre kevesebb újdonságra van igény, a látogatott programok száma fokozatosan csökken, egyre inkább előtérbe kerülnek a biztonságot adó ismert színterek és tevékenységek. Itt tehát a szűrés, válogatás szintén megjelenik, de már nem az időhiány miatt van jelen, hanem célja elsősorban az ismeretlen elkerülése, a megszokottak megtartása, a biztonság megélése.

A dependens idősök esetében kevésbé meghatározó a tanulás tartalma vagy újdonságereje. Sokkal inkább a közösségformálás, az értelmes időtöltés érdekében vesznek részt a programokon, ahol elsődleges számukra az érzések, érzelmek megélése, újraélése, esetleg kifejezése, az emlékezés és a régi dolgok felelevenítése. Ennek legfontosabb eszköze a múlt és a jelen módszertani összekapcsolása. Bár a no-gok kevésbé elköteleződők, mint a fiatalabb korosztályok, a tanulási folyamat közben képesek meghatározni egy-egy téma irányát, ami lényegesen vonzóbbá teszi számukra a programokat és aktivitásra serkenti őket (Maróti, 2015).

Az előadó személye

Az aktív és szelektáló életszakaszban nem meghatározó tényező az előadóhoz való érzelmi kötődés. A tanulási tartalom felülírja a tanár személyének fontosságát. Az idősoktatás ezen formáiban gyakran hiányoznak a személyreszabott oktató-résztevő kapcsolatok, frontális munka zajlik vagy olyan rövid tanulási szakaszok váltják egymást, ahol az oktató és tanuló között nem alakulnak ki mélyebb kötődések (előadássorozatok, tesztedzés, utazások, munkaerőpiaci képzések). Itt az élmény vagy a szerzett tudás, esetleg a

tanulóközösség kap hangsúlyt, nem az oktatóval való szoros, személyes kapcsolat kialakítása a cél. Az oktató sem alakít ki mélyebb kapcsolatot a résztvevőkkel, nincs személyes tanulástámogatás vagy a tanulási-tanítási folyamaton túl együtt töltött idő, mentorálás.

A dependensek szociális intézményeiben az idősek és a tanulási programok szervezői és előadói szorosabb kapcsolatot ápolnak egymással. Az előadó személye állandó, de legalábbis mindig közvetlenül ismert. Napi kapcsolatban vannak, személyes információkat osztanak meg egymással. Bizalmon alapuló személyes kötődés alakul ki közöttük, ami a programokon való részvételi hajlandóságot jelentősen növeli és lehetőséget ad az egyéni tanulástámogatásra, motiválásra.

A tanulásban való önállóság mértéke

Az aktív periódusban levőkre jellemző leginkább a tervezett vagy önirányított tanulás jelenléte. Az akár tanári útmutatás nélkül, az internetről vagy egymástól szerezhető tudás sem jelent problémát, a célcsoport képes az önszervezésre és önérvényesítésre. Minél iskolázottabb az idős, annál tudatosabb és önállóbb, rövid- és középtávú tanulási terveket készíthet. Saját maga választ tanulási célokat és eszközöket, élénk kritikusa a rossz módszertannak. Ahogyan a go-go periódusban lévő az élet minden területén törekszik az önállóságra, ezt az igényét a tanulás során sem adja fel.

A szelektálók esetében már felerősödik a külső motiválás vagy megerősítés igénye, csökkenhet az önbizalom és az önirányítási képesség. Egyre inkább szükség lehet támogató, biztonságos tanulási környezetre, kevésbé motiváló az új területek felfedezése, fárasztó egy hosszabb előadás, vagy sok újdonság egyszerre történő befogadása. Fokozatosan eltolódik az igény az új tanulásától az ismétlés, felidézés, „nosztalgizálás” felé.

A dependens idősekre az önirányítottság nagyon ritka esetben jellemző. A tanulási programokon való részvételt, a hozzászólásokat, a tapasztalatok megosztását, a kérdések feltevését is külső motiváció hatására, empatikus, segítő szándékú irányítás hatására teszi meg.

Módszertani sajátosságok

A támogató és biztonságos tanulási környezet megteremtése mindhárom életszakasz esetében egyformán elvárás. A tanulás mindig önálló döntés eredménye, tehát szabad és pozitív környezetben kell végbemennie. Előtérbe kerül az élményalapú ismeretszerzés, a tudásmegosztás, az intergenerációs tanulás, háttérbe kerül a teljesítményértékelés, a számonkérés és a rangsorolás. A versenyhelyzet teremtése és a szenior tanulók túlterhelése mindig kerülendő, a tanulás nem jelenthet felesleges stresszhelyzetet. A kooperáció, a tanulócsoportokban való munka elmélyíti a tanulás élményét és a személyes kapcsolatokat. Az idősoktatás során – mint ahogyan minden életkori csoport esetében szükséges lenne – mindig elvárás a befogadó attitűd, a heterogenitás elfogadása, a tudás- és tapasztalatátadás értéként kezelése.

Az aktív életszakaszban a tipikus idősoktatási módszertan alkalmazható. Az andragógia és gerontagógia didaktikája alapelveiben és eszközrendszerében szinte azonos. A tanár és diák közötti partnerviszony, az egymástól tanulás szellemisége határozza meg az idősoktatás alapvető stratégiáit is. A mellérendeltségi viszony teszi lehetővé a kötetlen

véleményformálást, az igények és elvárások artikulálásának szabadságát, a tapasztalatok megosztását. A felnőttoktatásra is igaz, az idősktatásra még inkább: az oktató tanul a résztvevőtől, és a résztvevő az oktatótól. Minden tanárból válhat egy másik szituációban diák, a szerepek felcserélődhetnek, sőt, sokszor a tanuló idősebb – akár évtizedekkel – tanáránál.

Az idősktatás módszertana elsősorban az életkor előrehaladtának jellemzőire reagál. Nagyobb hangsúlyt kell fektetnünk az infrastruktúrára. Alapvető egy előadás megfelelő hangosítása (egyenlő hangerő a terem minden pontján, a visszhang és torzítás elkerülése) azért, hogy a gyengébben hallók is akadálytalanul hozzáférjenek az információkhoz. A kivetítés minél nagyobb felületen, kellően nagy betűkkel történjen a jól olvashatóság érdekében. A terem berendezése legyen könnyen átalakítható, akár frontális munka zajlik, akár kiscsoportban dolgozunk. Szerencsés, ha tudunk színpadot kialakítani valamelyik tanulóterünkben, hiszen az idősök körében népszerű szeniortánc, kórusok, retrozenekarok vagy amatőr színjátszók számára ideális fellépőhelyet biztosíthatunk. A székek legyenek kényelmesek és jól megközelíthetőek, a környezet akadálymentes.

Az előadók hitelessége és kifejezőképessége kiemelt fontosságú, az idős korosztállyal megfelelő empátiával és tisztelettel, de határozottan és nyugodtan kommunikáljunk. Ha kivetítünk információkat, egy dián kevés szöveg szerepeljen, az ábrák jól olvashatóak, messziről is élvezhetőek legyenek. A tartalom legyen jól felépített, logikus és követhető, megfelelően illusztrált. Tapasztalataink szerint az egyórás előadások az ideálisak. 50-60 perc még követhető és nem túl fárasztó, a koncentráció fenntartható. A szünetek szerepe kiemelt. Rendszeresen lehetőséget kell adni arra, hogy hallgatóságunk megmozgathassa tagjait, kiegyenesítse fájós gerincét, kimehessen a mosdóba, ihasson vagy ehessen a szünetekben, válthasson néhány mondatot társaival. A hozzászólásokat moderálni, de nem minősíteni szükséges, az esetleges ismétléseket redukálni, de a véleményét megfogalmazó tanulót mindig támogatni és bátorítani. Elsődleges cél, hogy az idős ossza meg saját ismereteit, tudását és tapasztalatait, ne csak passzív hallgatóként vegyen részt az előadásokon.

A dependensek esetében ez előbbieken túl a pozitív pszichológia eszközei is jól alkalmazhatóak. A programok így mentális tréningnek felelnek meg: a folyamat során a pozitív érzelmek tudatos kialakításával rövidtávon jobb hangulatot, megnövekedett figyelmet, bátrabb gondolkodási folyamatot, aktívabb viselkedést érhetünk el. Hosszú távon mindez jobb társas kapcsolatokat és egészségvédő hatást eredményez (Reinhardt, 2009). A pozitív gerontagógia a meglévő erőforrásokra támaszkodva elsősorban nem ismereteket ad át, hanem viselkedésmódosulást, érték- és szerepváltást próbál elérni (Hamvai & Pikó, 2008).

A demenciával élők számára szervezett tanulási programoknál törekedni kell arra, hogy mind a tananyagban, mind a módszerekben kognitív képességeikhez igazodjunk. Nincsenek kötelezettségek, számonkérések, negatív értékelések, csak kötetlenül, élvezetesen és hasznosan eltöltött szabadidő. Erősítenünk kell a saját élettapasztalatból adódó tudás értékét, ennek megőrzését, felfedését, és egymásnak való átadását.

A szociális intézményi szolgáltatások szakemberei közül jellemzően keveseknek van neveléstudományi képzettsége, így a tanulási programok módszereit számukra is oktatni

kell, illetve lépésről-lépésre használható módszertant kell részükre kidolgozni. A „tanulássegítés” módszertana kifejezetten ezen a területen dolgozó szakembereknek és segítőknek szól, és a no-go szakaszban lévő idősöknek legmegfelelőbb tanulási keretek közé illeszti az intézményekben szervezett programokat.

A tanulássegítés módszertana különböző tanulási stratégiák és stílusok (Bárdossy et al., 2002; Barabási, 2013) elméleti alapjain és a dependens csoportba tartozó idősök speciális igényein alapul.

A tanulási/tanítási folyamat felépítése:

Előkészületek:

- kedvező külső feltételek megteremtése
- bizalmi kapcsolatot kialakítása
- tanulási témacsoport, altémák, megközelítési szempontok kiválasztása
- programok népszerűsítése

Közvetlenül a tanulási program előtt:

- kommunikációs szükséglet kielégítése
- pozitív érzésekkel való ösztönzés

Tanulási program:

- téma értelmének felvezetése
- csoportos megerősítés és egyetértés elérése
- témára való „ráhangolódás”, múltorientált tudáshoz való kapcsolódás
- gondolatindító kérdések
- új ismeret apró lépésekben

Lezárás:

- reflektálás
- értékelés érzelmeket kifejező pozitív üzenetekkel.

A folyamat során végig a lehető legtöbb nézőpontból megközelítve és több észlelési csatornát bevonva beszélünk és beszélgetünk a témáról. A program során kiemelt jelentősége van a jó kérdezési technikának és annak, hogy témánk múltbeli vetületeit jól megtaláljuk.

Összegzés

A hatvan év feletti aránya folyamatosan nő társadalmunkban. Aktivitásukban, meglévő ismereteikben, képességeikben és készségeikben jelentősen különböznek egymástól. Az idősökkel foglalkozó szakembereknek folyamatosan fejleszteniük kell eszköztanrendszerüket ahhoz, hogy a célcsoport funkcionális kapacitásának megfelelő tanulási programokkal tudják segíteni az idősöket jóllétük megtartásában. Minden aktivitási szintre lehet és kell is tervezni, hiszen az idősök nyitottak, bevonhatóak és aktivizálhatóak, ha oktatási stratégiáink megfelelőek. Az időskor fokozatosan kiterjedő szakaszában a tanításnak-tanulásnak egyre nagyobb szerep jut, s erre idősként és idősökkel foglalkozó szakemberként egyaránt készülnünk kell.

Felhasznált irodalom

- Az Európai Parlament és a Tanács 2021. március 24-i (EU) 2021/522 rendelete a 2021-2027-es időszakra szóló uniós egészségügyi cselekvési program (az „EU az egészségért program”) létrehozásáról és a 282/2014/EU rendelet hatályon kívül helyezéséről (n.d.). Wolters Kluwer. <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a2100522.eup>. (Letöltés dátuma: 2023.03.19.)
- Bajusz, K. (2016). Tanulni hatvan felett. *Tudásmenedzsment*. 17(2), 11–17.
- Bajusz, K. (2021). Idősktatás az online térben. Lehetőségek és kihívások. *Tudásmenedzsment*. 22(1), 240–247. DOI:10.15170/TM.2021.22.K1.17
- Barabási, T. (2103). Tanulási stílusok és modellek, In Juhász E., & Pete N. (Szerk.), *Civil dimenziók 2. Tréningek a tehetséggondozásban* (pp. 61-86). Belvedere. http://acta.bibl.u-szeged.hu/65822/1/treningek_a_tehetséggondozásban.pdf
- Bárdossy, I., Dudás, M., Pethőné Nagy, Cs., & Priskinné Rizner, E. (2002). *A kritikai gondolkodás fejlesztése. Az interaktív és reflektív tanulás lehetőségei. Tanulási segédlet pedagógusok és pedagógus-jelöltek számára a saját élményű tanuláshoz*. Pécsi Tudományegyetem- Oktatási Hivatal. http://ofi.hu/sites/default/files/attachments/az_rjr_modell_1.docx
- Brost, J. M. (2009). A krónikus betegségekkel járó gyász, veszteség, és az ezekkel való megküzdés. *Szociális Szemle*, 2 (1-2). 5-18.
- Cars J., & Zander B. (2009). *Szellemileg leépült idők gondozása. Tegyük könnyebbé az együttélést*. Animus-Kiadó.
- Egervári, Á., Kázár Á., Kostyál Á., Kovács T., & Skultéti J. (2020). *A demencia korszerű szemlélete. Megelőzési, szűrési és beavatkozási lehetőségek az egészségügyi és szociális alapellátásban*. Szociális Klaszter Egyesület. Európai Parlament (2021.07.07.). *Az Európai Parlament 2021. július 7-i állásfoglalása az öreg kontinens elöregedéséről – az idősödéssel kapcsolatos 2020 utáni politika lehetőségei és kihívásai (2020/2008(INI))*. https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2021-0347_HU.html
- Hamvai, Cs., & Pikó, B. (2008). Pozitív pszichológiai szempontok az iskola világában: A pozitív pedagógia kihívásai, *Magyar Pedagógia*, 108(1), 71-92.
- Keen, B. (2019). *Keen on Retirement: Engineering the Second Half of Your Life*. Lioncrest Publishing
- KSH (n.d.). Magyarország népességének száma nemek és életkor szerint 2023. január 1. <https://www.ksh.hu/interaktiv/korfak/orszag.html> (Letöltés dátuma:2023. 03.19.)
- Lampe, K., & Rétsági, E. (2015). *Egészséges idősödés. Az egészségfejlesztés lehetőségei idős korban*. Pécsi Tudományegyetem Egészségtudományi Kar Fizioterápiás- és Sporttudományi Intézet. <https://www.etk.pte.hu/protected/OktatasiAnyagok/%21Palyazati/sport2/EgeszsegesIdosodesJ.pdf>
- Manga A., Havadi-Nagy M., Székely O., Vidnyánszky, Z. (2021). Demencia prevenció: A korai diagnózistól a személyre szabott intervencióig. *Scientia et Securitas*, 2(2). 207-219. <https://akjournals.com/view/journals/112/2/2/article-p207.xml>
- Maróti, A. (2015). *A tanuló felnőtt*. ELTE Az Élethosszig Tartó Művelődésért Alapítvány. http://real.mtak.hu/30854/1/Maroti_Andor_A_tanulo_felnott_web.pdf
- Monostori, J. & Grestis, G. (2018). Idősödés. In Monostori J., Óri P., & Spéder Zs. (Szerk.), *2018. Demográfiai portré 2018* (pp.127–145). KSH NKI.
- Nagy, E. (2016). A testi, lelki, társadalmi és mentális egészséget befolyásoló tényezők. In Karlovitz J. T. (Szerk.), *Társadalom, kulturális háttér, gazdaság* (pp.263–270). International Research Institute s.r.o. DOI: 10.18427/iri-2016-0031
- Patyán, L. & Leleszi-Tróbert A. (2022). Az aktív idősödés egyéni és társadalmi dimenziói. *Máltai Tanulmányok*, 2022(4), 78-93. DOI: 10.56699/MT.2022.4.6
- Reinhardt, M. (2009). Miért hasznosak a pozitív érzelmek iskolai környezetben? A pozitív pszichológia hozzájárulása pedagógiai kérdésekhez. *Iskolakultúra*, 2009(9), 24-45. http://real.mtak.hu/58062/1/9_EPA00011_iskolakultura_2009-9.pdf
- Rogan S., Hilfiker, R., Herren, K., Radlinger, L., & de Bruin, E.D. (2011). Effects of whole-body vibration on postural control in elderly: a systematic review and meta-analysis. *BMC Geriatrics*, 11(72). <https://doi.org/10.1186/1471-2318-11-72>
- Stein, M. K. (1998). *The Prosperous Retirement: Guide to the New Reality*. Emsco Publisher.
- Szemán, A., Hegyi, P., Bakó, Gy., & Molnár P. (2007). Az élet értelmességének szubjektív megítélése időskorban. *Mentálhigiéné és Pszichoszomatika*, 8(4), 309-327. DOI: 10.1556/Mentál.8.2007.4.4
- Vidonyiné Sólymos, R. (2010). *A sajátos nevelési igényű tanulók integrált oktatására való érzékenyítéshez kapcsolódó pedagógiai módszerek támogatása*. Nyugat-Magyarországi Egyetem. https://www.srpszkk.hu/tamop412b/sni_tanulok/index.html

Kigyós Borbála

A JAPÁN PEDAGÓGIAI GONDOLKODÁS HÁTTERE, BEFOLYÁSOLÓ TÉNYEZŐI, SIKERÉNEK ALAKÍTÓI

Absztrakt

Tanulmányomban a japán pedagógiai gondolkodás hátterére, befolyásoló tényezőire, az európai gondolkodástól való különbségeinek okaira keresek magyarázatot. Bemutatom a japán oktatási rendszer kialakulásának meghatározó elemeit, múltját, filozófiai hátterét, szerkezetét és jelenlegi helyzetét. Szándékom feltárni az oktatás folyamatos sikerének lehetséges okait különös tekintettel a japán tanári professzió fontosságára. Rávilágítok, hogy a japán oktatási rendszer folyamatos és kiegyensúlyozott sikerét alapvetően meghatározza filozófiai háttere, a shinto és konfucianus hagyományok eszmerendszere és moralitása, a samurájok évszázados hagyomány- és viselkedésszere (bushido) és a tanulás, tudás tisztelete. Sikeressége nem a tanítás mikéntjében keresendő, hanem sokkal inkább a tanárok, az iskola szemléletmódjában, Az oktatási rendszer centralizált, az iskolák egyforma módszerekkel azonos tudást adnak át a gyermekek számára. A különböző intézmények között egyenlőség van, ami által megvalósítható az egyöntetű magas színvonalú oktatás mindenki számára.

Kulcsszavak: Japán; tanári professzió; bushido

Bevezetés

Japán oktatási rendszerének megértéséhez elengedhetetlen az ország kultúrájának a mélyebb ismerete. Számunkra, európaiak számára a Japánról való helyes kép kialakításához rendkívül kevés és felületes anyag áll rendelkezésre. Ez látszólag ellentmond annak a rengeteg információnak, amivel nap, mint nap a médiában és a gyarapodó szakirodalomban találkozunk. Egyre több a Japánban járt európaiak által írt beszámoló, tanulmány, mégis, a felületes szemlélődésnél nemigen jutunk tovább, sőt a kép egyre torzabbá válik. Köszönhető ez Japán sokáig tartó elzártságának, a sokféle és különböző ismeretanyag sokszor ellentmondásosnak tűnő voltának, aminek egységes képpé alakítása komoly nehézségekbe ütközik. Ennek egyik oka lehet az ismeretanyagok túlzott specifikussága, valamint számtalan, a nyugati szemlélők által rosszul értelmezett momentum, ami az eredmények regisztrálásán kívül a végbemenő folyamat lényegéről, összefüggéseiről, mozgatórugóiról, tehát mindazokról az indítékokról és okokról, amelyek többek között Japán mai kultúrájának a hátterét vagy a közegét alkotják, egyáltalán nem, vagy csak alig szólnak. (A „nyugati” itt elsősorban a Japánnal való megkülönböztetésre szolgál, aminek alapja az azonos kultúrkörhöz, gondolatvilághoz, mentalitáshoz való tartozás, függetlenül a földrajzi elhelyezkedéstől.)

Egyik legkevésbé ismert és feltárt terület az ország oktatási rendszere. Természetesen vannak hozzá köthető fogalmaink, elképzeléseink, de az oktatást kialakító, meghatározó tényezőkről jobbra nincsenek ismereteink. A nyugati ember magával hozza kulturális

hátterét, gondolkodásmódját – sok esetben ennek az értékrendnek feltétel nélküli alkalmazása teszi lehetetlenné egy olyan ország kultúrájának a megismerését és megértését, amelyben egy teljesen másfajta rend és értékrendszer uralkodik.

Az oktatás Japán nemzeti identitásának egyik legfontosabb része, és a japán polgárok büszkeségének forrása. Az ország magas színvonalú oktatási rendszere folyamatosan kivívja a nemzetközi elismerést. Japán az elsők között ismerte fel, hogy az oktatást eszközként lehet használni a társadalom gazdaságának, életszínvonalának fejlesztésére, ezáltal az adott társadalom eredményesebben tud működni, ezért az oktatás minőségére igen nagy hangsúlyt fektetnek a mai napig (Cummings, 1980). A gyermekek holisztikus fejlődésének hangsúlyozása évtizedek óta arra készíteti a japán diákokat, hogy különböző tudományterületeken magas szintű tudást szerezzenek – természettudományos, matematikai és mérnöki teljesítményük különösen figyelemre méltó. A Gazdasági Együttműködési és Fejlesztési Szervezet (OECD) Nemzetközi Tanulói Teljesítménymérési Programjában (PISA) 2015-ben Japán a 72 résztvevő ország és régió között a természettudományok terén a második, matematikában pedig az ötödik helyen végzett (OECD, 2016).

Japán pedagógusokkal folytatott személyes beszélgetéseimben egyértelműen kirajzoló elem volt, hogy a szigetország iskolarendszere ma is megtestesíti az egalitarizmus, a harmónia és a társadalmi egyenlőség értékeit. Az OECD szerint Japán előkelő helyen áll a gazdag nemzetek között abban, hogy egyenlő esélyeket biztosít minden társadalmi-gazdasági háttérrel rendelkező diák számára. A tanköteles tanulók teljesítménybeli eltéréseinek mindössze 9 százaléka magyarázható társadalmi-gazdasági nehézségekkel, ami körülbelül 5 százalékkal elmarad az OECD-átlagtól (Viewing the Japanese school system, n.d.).

Tanulmányomban a pedagógiai gondolkodás hátterére, befolyásoló tényezőire, és az európai gondolkodástól való különbségeinek okaira keresek magyarázatot. Ennek részeként bemutatom a japán oktatási rendszer kialakulásának meghatározó elemeit, múltját, filozófiai hátterét, szerkezetét és jelenlegi helyzetét. Szándékom feltárni az oktatás folyamatos sikerének lehetséges okait, különös tekintettel a japán tanári professzió fontosságára.

A japán szavak átírása az általánosan elfogadott Hepburn-féle latin betűs rendszer szerint történik. A magánhangzók megközelítően az olasz nyelv, a mássalhangzók pedig az angol nyelv hangzóinak felelnek meg: ch-cs, j-dzs, s-sz, sh-s, ts-c, y-j.

A japán oktatási rendszer múltja, filozófiai háttere

A japán oktatás jól strukturált rendszert alkot, komplexitását a múltban, részben a történelmi gyökereiben kell keresnünk, részben pedig az ország folyamatos fejlődésre való törekvéseiben.

Egyik jelentős különbség a keleti és nyugati gondolkodás között a világ keletkezéséről, létezéséről és elmúlásáról vallott alapállás. „A keleti vallások¹ szerint a világ örökkévaló,

¹ Helmuth von Glasenapp: Az öt világvallás Kelet (az örök világtörvény) vallásai: Brahmanizmus, Buddhizmus, Kínai Univerzizmus-Nyugat (történelmi istenkinyilatkoztatás) vallásai: Kereszténység, Iszlám (Glasenapp, 1987)

nincs őskézdetete és meghatározott vége², hanem a keletkezés és elmúlás egymást követő, váltakozó folyamatában szüntelenül megújul. Olyan belső törvényszerűség uralkodik felette, amely a benne végbemenő valamennyi történést önmaga szabályozza.” (Glasenapp, 1987) Emellett másodlagos jelentőségű, hogy a minden létezés legfőbb elvét személytelen világtörvény képviseli-e, vagy ezt az elvet a világ felett és a világban működő isten megnyilvánulásában látják.³

A keresztény alapállással szemben nyilvánvaló különbséget képvisel az az ideológia, amelyben a kozmosz és a benne létező élőlények létezését a világtól elkülönült, és annál végtelenül hatalmasabb, személyes isten tevékenységéből eredeztetik. Eszerint a világ valamikor, egy meghatározott időpontban keletkezett és egyszer véget is fog érni. A teremtés és a vég közötti időszakban játszódik le a világtörténelem egyszer, és megismételhetetlenül. Az első felfogás szerint minden történelmi eseménynek csupán átmeneti, az örökkévalóság mércéjével mérve csekély jelentősége van. A másik nézet szerint szűk, néhány évezredre terjedő perióduson belül minden történelmi esemény döntő fontosságú, különösen azért, mert az egyén cselekvése határozza meg a sorsot, amely rá a világvégét követő örökkévalóságban vár (Kigyós, 1996).

Ez az a különbség, amelyhez minden egyéb eltérés kapcsolódik, és amelyre a különbözőségek többsége visszavezethető. Ez a ciklikus jelleg figyelhető meg a gondolkodásban, a tudományban, a művészetekben és a mindennapi életben egyaránt.

A két eszmerendszer közötti másik lényeges különbség a japán ember és a természet sajátos viszonyában keresendő. A japán felfogásban mindent a világgal harmonikus kapcsolatra való törekvés határoz meg. A nyugati ember alá-fölé rendelt viszonyban van a természettel, nyíltan hirdeti legyőzésének és fölötte való uralmának a célját. Ezzel szemben a keleti ember a természet részeként, azzal összhangban és harmóniában akar élni; a természethez való viszonya döntően mellérendelő (Kigyós, 1996). A nyugati analitikus gondolkodással ellentétben keleten a szintetizáló szemlélet az uralkodó, amelynek közép-pontjában az ember és természet egysége áll. E sajátos kapcsolat Japán ősi vallásában, a shintoizmusban⁴ gyökerezik, ami a szellemi kultúra legautentikusabb alapelemét alkotja, és mindenfajta hatás ellenére megőrizte szoros kapcsolatát a japán nép életmódjával. A műveltség első számú alakítójaként a buddhizmus hatásaival keveredve alakított ki egy tipikusan japán irányt.

² A buddhizmus tagadja egy felsőbbrendű Istenség, a világt teremtető létezését- magát Buddhát sem tekinti istennek- következőképpen tagadja a világfolyamat egyszerűségét és annak helyébe a világ örökkévaló voltát állítja, ami a világmindenség ciklikus, de szakadatlanul változó körforgásában nyilvánul meg. (Glasenapp, 1987)

³ „Mielőtt az ég és föld alakot öltött volna, a világ eredeti egyszerűségében rejtett./A mindenség zavartalan volt és felfoghatatlan./ Magában létezett végtelen egységben./Végtelen egységben semmi korlátai nem voltak./ Az életnek ezt az egységes állapotát Egyetemes Anyának kell tekintenünk./ A nevét nem tudom: de elnevezhetem Taonak./ Ha meg kell jelölnöm valamely tulajdonságát, azt mondom, hogy: végtelen./ Mivel végtelen, azt mondom, hogy kifürkészhetetlen./ Mivel kifürkészhetetlen, azt mondom, hogy megközelíthetetlen./ Mivel megközelíthetetlen, azt mondom, hogy mindenütt jelen van./ És ilyképpen a Tao a legfelsőbb.” (Lao-ce, 1993, 25. fejezet)

⁴ Mivel a shinto-nak nincs erkölcstana, a valláskutatók nagy része egyszerűen mitológiának tekinti. Ennek ellenére a japán életmódra, kultúrára tett hatása felmérhetetlen (Kigyós, 1996).

A shinto ősi eredetű természeti hiedelem-és hitvilág, amelynek alapja nem ártó, rémületes, démonokkal teli „fekete mágia” szemléletmód, hanem mondhatni humánus, a szellemeket féltő, de velük szimbiózisban élő ember megközelítése, ahol – és talán ez a leglényegesebb – az építés mindig nagyobb hangsúlyt kap, mint a rombolás.⁵

Ha vetünk egy pillantást a statisztikai adatokra, megállapíthatjuk, hogy mind a mai napig ez az eszmerendszer a leginkább meghatározó Japánban. A 2019-es statisztikák szerint az ország lakosságának 70%-a a shinto vallás híve, 67% buddhista, 1,5% keresztény, 5,9% egyéb vallású. Említést érdemlő érdekesség, hogy a japánok többsége a shintoizmust és a buddhizmust is gyakorolja (O’Neill, 2023).

A japán oktatási rendszer történeti háttere

A japán iskolarendszer az Edo-kor (1603-1868) második felében, a 18. század közepétől indult fejlődésnek. Az ország ebben az időszakban, amely történelmének legbékésebb periódusa volt, elzárkózott a világtól, így minden külső, idegen kultúra hatásától mentesen fejlődhetett (Varrók, 2004).

A Tokugawa-dinasztia legfőbb törekvése a rend megteremtése volt társadalmi, politikai és gazdasági szinten egyaránt. Ennek alapját egyrészt Japán ősi vallása, a shintoizmus, másrészt a Kínától átvett, de saját képükre formált konfucianizmus elvei adták, amelyek mindmáig meghatározó elemei az iskolarendszernek. Jellemzői közé tartozik még a hierarchikus szemléletmód, a tekintélyelvűség, a tisztelet, a másik ember véleményének elfogadása, a konszenzusra, a konfliktusok elkerülésére való törekvés, a közösség elsődlegessége az egyéni érdekekkel szemben és a harmónia fenntartása (Varrók, 2004).

Shótoku herceg (?-622), Japán első alkotmányának megalkotója a 7. században Konfuciusztól vett idézettel támasztja alá a harmónia, illetve a konfrontációk kerülésének fontosságát, ami nem egyenlő azzal az értelmezéssel, miszerint az egyénnek úgy kellene gondolkodnia, mint a többségnek, és saját véleményének is egyeznie kellene mindenkiével (Varrók, 2004). Shótoku szerint a vita, az érvelés akkor válik igazán lehetővé, ha megteremtődik a harmónia és az emberek képessé válnak arra, hogy a sajátjuktól eltérő álláspontokat elfogadják. Igazán jó döntés akkor hozható, ha azt többen megbeszélik. Ez a hagyomány jelenik meg a későbbiekben a *lesson study* működésében, amelynek alapja a beszélgetések, véleménycserék rendszere. Az iskolában megszerzett ismereteket nem lehet megkérdőjelezni csakúgy, mint az ismeretet átadó tanárt sem (Lewis, 2000).

A társadalom az Edo-korban erősen hierarchikus szerkezetű volt, négy társadalmi osztályra – a kiváltságokkal rendelkező, vezető samuráj rétegre, a parasztok, az iparosok és a kereskedők osztályára – tagolódott. A társadalmi osztályok eltérő igényeinek kielégítésére különböző iskolatípusok alakultak ki. A samurájok iskolái (*hangaku*) a feudális nagybirtokokon működtek, és átfogó oktatást nyújtottak a samuráj-réteg fiai számára. A tanítás középpontjában a kínai klasszikusok, a konfucianus eszmerendszer, a kínai történelem és irodalom, a kalligráfia és az olvasás álltak. A morális nevelés fontos szerepet kapott a *han* iskolákban. A legelterjedtebbek a „*terakoya*” vagy „templom” iskolák voltak

⁵ Később kínai hatásra kiegészült az ősök, majd a nemzeti hősök kultuszával. Ezzel válhatott a II. világháború nacionalista mozgalmainak elindítójává (Bhante, 1990).

– számukat húszezerre becsülték – de nevükkel ellentétben csak részben tartották fenn őket az egyházak. Elsődleges feladatuk az írás, olvasás és számolás megtanítása volt. Bár látogatásuk nem volt kötelező és korhatárhoz sem volt kötve, mégis 40%-ra becsülik azoknak a számát, akik ilyen iskolákba jártak (Varrók, 2004).

Ez a magas arány annak köszönhető, hogy a tudás megszerzésének már ebben az időben nagy jelentőséget tulajdonítottak, ezért az emberek lelkesen vettek részt az oktatásban. A *han* és a *terakoya* iskolák mellett létezett még a *gogaku*, amelyeket nagybirtokosok alapítottak a *han* iskola mintájára. A *gogaku* nem csak kizárólag a samurájok fiai, hanem a közelebbről gyermekei számára is biztosította az oktatást, gyakran vegyes csoportokban. Ezek a vidéki iskolák a mai általános iskolák elődjeinek tekinthetők (Varrók, 2004).

Az Edo-kori Japánban már ismert volt a „felnőttoktatás”. A shogunátus vezető rétegének gyermekeit elit „felsőoktatási” intézményben, a *Shóheizaka Gakumondjó*-ban képezték, az alsóbb osztályok felsőoktatása a *kyóujok*-ban („tanítóhelyek”) folyt. Léteztek különböző szakterületekre (kínai tanulmányok, kalligráfia, számolás, nyugati tudományok stb.) specializálódott magániskolák (*shinjuku*) is (Varrók, 2004).

A 19. századra jól strukturált, változatos iskolarendszer jött létre az országban, amely elősegítette a modern japán oktatási rendszer kiépítését, és megalapozta sikereit. Varrók (2004) az Edo-korban kialakult hagyományos japán oktatási rendszer figyelemre méltó aspektusaként említi, hogy „a japán országnyitás után, a nyugati politikai, jogi, gazdasági terminológia átvételekor az Edo-korban nevelkedett Meiji-kori⁶ vezető réteg nagy előnyére szolgáltak a han iskolákban elsajátított kormányzási ismeretek és a konfuciánus hagyományoknak megfelelő, mindenki javát szolgáló politikai felfogás.” (Varrók, 2004, p.92)

Oktatási reform: múlt és jelen

Meiji császár hatalomra kerülésével, 1868-tól teljes átalakulás következett be az élet minden területén. A nyugati oktatási rendszerek hatása nem sokkal az 1868-as Meiji restauráció után érzékelhetővé vált a japán oktatásban. Az új elit a politikai hatalmat a Tokugawa shogunátustól a császárra ruházta át, és ezzel beköszöntött a modernizáció korszaka a japán társadalom minden szektorában. A változások az iskolarendszert sem ke-

⁶ Meiji-korszak: (1868-1912) 1868-ban Osaka és Kobe kikötőinek megnyitását és ezzel az ország nyitását a külföldi kereskedők előtt Matthew C. Perry tengerésztiszt kényszerítette ki. A főváros Kyotoból áttevődött Tokyóba (Edo). Megkezdődött a modernizáció nyugati mintára (Reischauer, 1995).

⁷ A bushido egy morális kódex, a samuráj attitűdjére, viselkedésére és életmódjára vonatkozik. Számos bushido típus létezik, amelyek jelentősen fejlődtek a történelem során. Kortárs formáit még mindig használják Japán társadalmi és gazdasági életében. A bushido nyolc erénye: 1. Igazságosság (義, gi): Legyen nagyon őszinte minden emberrel való kapcsolata során; 2. Hősiesség, bátorság (勇, yū): Elbújni, mint egy teknős a kagylóban, egyáltalán nem élet.; 3. Jóindulat, együttérzés (仁, jin): Az intenzív edzés és kemény munka révén az igazi harcos gyors és erős lesz. Mások, mint a legtöbb ember. Olyan erőt fejlesztenek ki, amelyet jóra kell használni. Együttérzés van bennük. Minden adandó alkalommal segítik embertársaikat.; 4. Tisztelet (礼, rei): Az igazi harcosoknak nincs okuk kegyetlennek lenni. Nem kell bizonyítaniuk erejüket. A harcosokat nemcsak a csatában elfoglalt erejük miatt tisztelik, hanem a másokkal való kapcsolatuk miatt is. A harcosok igazi ereje a nehéz időkben válik nyilvánvalóvá.; 5. Őszinteség (誠, makoto): Semmi sem akadályozza meg őket abban, hogy beteljesítsék, amit mondanak. Nem kell „szavukat adniuk”. Nem kell „ígérniük”. A beszéd és a cselekvés ugyanaz.; 6. Becsületesség (名誉, meiyo): A harcosoknak csak egy becsületbírójuk és jellembírójuk van, és ez ők maguk. Az általuk hozott döntések és a döntések végrehajtásának módja tükrözi azt, hogy kik is ők valójában. Nem bújhat el önmagad elől.; 7. Kötelesség és hűség (忠義, chūgi): A harcosok felelősek mindenért, amit tettek, és mindenért, amit mondtak, és az ebből következő következményekért. Rendkívül hűségesek minden gondjukhoz. Mindenkiért, akiért felelősek, hűek és igazak maradnak.; 8. Önkontroll (自制, jisei) (Reese, 2023)

rülték el. Az első nagy reformot 1872-ben hajtották végre, amikor nyugati mintára integrált oktatási struktúrát vezettek be az elemi iskolától az egyetemig. Az 1872-ben felállított Oktatási Minisztérium átvette az amerikai iskolarendszerből a háromszintű elemi, középfokú és egyetemi struktúrát, a franciáktól pedig az erős közigazgatási centralizációt (Ishikada, 2005). Az újonnan alapított egyetemek (Keio University, 1858, Tokió; Kyoto Prefectural University of Medicine, 1872, Kiotó; The University of Tokyo, 1877, Tokió; Senshu University, 1880) egy csoportja átvette a német egyetemi modell bizonyos aspektusait is (Ishikada, 2005). 1872-től az iskolába járást három, majd négy évre tették kötelezővé, ezt 1907-ben hat évre emelték, (1907) de díjmentessé csak 1900-tól vált (Duke, 2009).

A Meiji-kormány első lépése az oktatás megreformálása terén az elemi közoktatási rendszer kiépítése volt. Ennek során az új tananyag oktatásához megfelelően képzett tanári gárda hiánya mellett a kevés számú modern épület jelentette a fő kihívást. A reformokkal együtt járt a szamuráj réteg felszámolása, így az ország egykori magasan képzett, vezető rétege új feladatok ellátására kényszerült. „Akárcsak a restauráció kormányának tagjai és hivatalnokai, a Meiji-kor eleji iskolarendszer tanárai is a szamuráj-rétegből kerültek ki. Az osztálykorlátozás 1871-es eltörlése után a kiváltságaikat elvesztő vidéki szamurájok rendszerint hivatalnoki, rendőri vagy tanári állást vállaltak, és bár a tanári pályán évről évre csökkent a számuk, a Meiji-kor első évtizedeiben a tanítók közel fele (átlagosan 45,8 százaléka) volt korábbi szamuráj”. (Varrók, 2004, p. 93) Az újonnan kialakult oktatás szellemiségét nagymértékben befolyásolta a szamurájok mentalitása, értékrendje és erkölcsé, a *bushido*⁷, valamint a gyakorlati tudás előtérbe helyezése és a bürokratikus szellem. A tekintélyelvű tanár-diák viszonyoknak is voltak pozitív vonásai: az ismereteket el kellett fogadni, nem lehetett megkérdőjelezni, ami szerénységre nevelt. Ez a hozzáállás jellemezte a japán társadalmat a nyugati ismeretek adaptálásakor.

A második nagy reformra közvetlenül a II. világháború után, 1947-ben került sor, Japán 1945-ös összeomlását követően. A külföldi befolyás erősödése az oktatási rendszerre is hatást gyakorolt, minden nemzeti reform- és revitalizációs erőfeszítés a nagyrészt amerikai vezetés alatt álló megszálló szövetséges hatalmak égisze alá került. Az újonnan beiktatott japán kabinet az oktatási reformot tartotta a legfontosabbnak, és azt várta, hogy ez játszson főszerepet a japán nép gondolatainak és meggyőződésének liberálisabb és demokratikusabb irányba terelésében. A korábbi struktúrát az amerikai modellre alapozott – a jelenleg is érvényes 6-3-3-4 éves iskolarendszer váltotta fel (Duke, 2009). Ekkortól datálható a tankötelezettség kilenc évre való kiterjesztése, valamint a jelenleg is érvényben lévő oktatáspolitikai alapelvek deklarálása, amelyek kimondják, hogy minden japán állampolgárnak, faji, vallási, nemi hovatartozásától, társadalmi státuszától, politikai nézeteitől, anyagi vagy családi háttérétől függetlenül joga van ahhoz, hogy képességeinek megfelelően díjtalan közoktatásban részesüljön. A legfontosabb cél a személyiség sokoldalú, mondhatni teljes fejlesztése annak érdekében, hogy az iskolákból kikerülő tanulók egy békés, demokratikus nemzet önmagukban bízó polgáraivá válhassanak, akik szeretik az igazságot és a békét, becsülik az egyéni értékeket, tisztelik az emberi jogokat és mély felelősséget éreznek azért, hogy a társadalom hasznos tagjaivá váljanak (Cobb, 2016).

Bár a megszállás 1952-ben véget ért, a gazdaság lelassulása visszavetette a globális gazdaságba való integrációt, és csak az 1980-as évek végén és az 1990-es évek elején szilárdultak meg ezek a prioritások a japán politika és nemzeti identitás alapvető sarokköveiként.

A váratlan gazdasági visszaesés világossá tette a japán döntéshozók számára, hogy a globális szinten a versenyképesség megtartásához magasan képzett munkaerőre van szükség, amely képes növelni a munkaintenzitást és termelékenységet, valamint ösztönözni a technológiai innovációt. Válaszul az Oktatási, Kulturális, Sport, Tudományos és Technológiai Minisztérium (MEXT) fokozta reformtörekvéseit, a demokratizálódásra, a decentralizációra és a nemzetközivé válásra összpontosítva azzal a céllal, hogy globalizált és rugalmas japán fiatalok új generációját nevelje fel. Az 1980-as évek elejétől az ország olyan gyors gazdasági, tudományos, technikai fejlődésen ment keresztül, amely a társadalmi környezetet is erőteljesen megváltoztatta. Ennek egyik velejárójaként olyan problémák merültek fel az oktatás területén (az iskolától való félelem a vizsgák, a túlzott elvárások miatt, a gyakori testi fenytés, a lemorzsolódás, a fiataalkori bűnözés és a vandalizmus felerősödése, stb.) amelyeket hagyományos módon nem lehetett megoldani. 1984-ben, ideiglenes jelleggel – három évre - megalapították a Nemzeti Oktatási Reform Tanácsot azzal a céllal, hogy a felmerült nehézségekre radikálisabb és eredményesebb beavatkozási módokat dolgozzanak ki, mintegy előkészítve a harmadik nagy reformot. 1987-ben ez a fórum fogalmazta meg, hogy szükség van az élethosszig tartó tanulásra, az oktatás színvonalának általános javítására, a tudományos munkák támogatására (Ishikida, 2005).

Az ország történelmének korábbi szakaszaihoz hasonlóan ezek a reformok is igyekeztek egyensúlyt teremteni a modernizáció és a hagyománytisztelet között. Egyrészt az idegen országok oktatási rendszereiben fellelhető gondolatok iránti nyitottság, másrészt a régóta fennálló értékek és elvek mély tisztelete határozza meg őket, különösen a társadalmi becsület, a közösségi harmónia és az önfeláldozás. A Reform Tanács feloszlása után a Központi Oktatási Tanács újrakezdte a munkáját, hogy meghatározza és megvalósítsa a főbb célokkal összhangban álló konkrét teendőket. Ez a reformfolyamat az 1990-es évek elején kezdődött és napjainkban is tart (Ishikada, 2005).

A reformok célja a diákok jobb felkészítése a 21. század kihívásaira, az alapelv, amelyre az oktatási reformok épülnek, az egyén tisztelete. A reform alaptétele a tanítás módszerének megváltoztatása volt, célja, hogy segítse a tanulókat az önálló tanulás és gondolkodás képességének elsajátításában, a gondolkodáshoz, ítékezéshez és a felelősségvállaláshoz szükséges rugalmas és független gondolkodásmód kialakításában (Yamanaka, 2020). Az átalakulás nem volt kihívásuktól mentes. 2003-ban és 2006-ban a japán diákok alacsony pontszámot értek el a PISA teszteken, és a közvélemény a tantervi reformot tette felelőssé az eredmények romlása miatt. Ennek ellenére Japán nem változtatott az oktatási reformjának irányán, és 2007-ben bevezették az Országos Tanulmányi Képességértékelést. A cél az volt, hogy a diákok tanulmányi teljesítményét a további reformok alapjaként értékeljék. 2009 óta országsszerte több pedagógust foglalkoztatnak, különösen a tanulási és magatartási problémákkal küzdő tanulók esetében, és bevezették a délelőtti felolvasó órákat

(Yamanaka, 2020). Az eredmény nem maradt el. 2012-ben a japán diákok érték el a legmagasabb összesített PISA pontszámot az OECD tagországok között (OECD, n.d.).

A MEXT 2013. évi Nemzeti Oktatási reformtervének prioritása a nemzetközivé válás előmozdítása volt, a hallgatói összlétszám emelésével, valamint a ki-és beutazó hallgatói mobilitás közötti egyenlőtlenség enyhítésével. A kifelé irányuló mobilitás növelése érdekében a japán kormány célul tűzte ki a külföldön tanuló japán hallgatók számának megduplázását, a 2010-es 60 000 főről 2020-ig 120 000 főre emelve, valamint a nemzetközi diákok esetében 300 000 fő Japánban való tanulását tűzte ki célul. A mobilitásban részt vevő diákok központi szerepet töltenek be az ország gazdaságfejlesztési tervében. A diploma megszerzése után a külföldi hallgatók lehetőséget kapnak a hiánypozíciók betöltésére, míg a külföldön tanuló japán fiatalok nemzetközi tapasztalatait az ország vállalatai és a kormány a kereskedelmi és diplomáciai kapcsolatok elmélyítésére fordíthatja (Henings, 2015).

A japán tanári professzió

A tanárképzés négy éve egyetemi vagy kétéves főiskolai képzésből áll és sok hasonlóságot mutat a magyarországi tanárképzéssel. Az oktatás sikerének kulcsa nem is itt keresendő, hanem a képzés befejezését követően a munkába lépés kezdetekor és az ezt követő időszakban. A pedagógus „valódi” képzése ekkor kezdődik, mivel a diploma megszerzését a szakmai fejlődés kezdetének tekintik, amikor a kezdő pedagógus az iskola szakmai közegében a már gyakorló kollégáktól szerzi meg a szükséges ismereteket, módszereket, tőlük tanulja el a napi feladatok során fellépő helyzetek megoldásainak lehetséges módjait. A jelentkezőknek nem a pedagógiai tudását, hanem a készségeit vizsgálják, például szociális érzékenységét, konfliktusmegoldó képességeit, pedagógiai ambícióit, nyitottságát. A pályakezdő pedagógus képzése tehát a munkába lépése után kezdődik. Továbbképzéssel 90 órát kell töltenie, aminek nagy része az iskolán belül valósul meg (Avalos, 2011).

Ebben az időszakban a pedagógus terhelésének mérséklésével (heti tanítási óráinak száma tíz órára csökken) lehetőséget teremtenek a fejlődésére. A kezdetektől mentor tanár csatlakozik a pályakezdőhöz, folyamatosan segítve a munkáját, valamint rendszeresen más iskolákba kell járnia tapasztalatszerzésre. Az iskolák támogatják, hogy a tanár 1-2 évre visszakerüljön az egyetemre, hogy évente mintegy 5000 pedagógus utazhasson külföldre szakmai tapasztalatot szerezni, továbbá, hogy országos szinten 2-4 hetes csereutak valósulhassanak meg (Gordon Győri, 2002).

Az oktatás, a tanárképzés és a szakmai szocializáció egyik legfőbb jellemvonását és meghatározó elemét a *lesson study* rendszere adja. Gyökerei a 7. századig nyúlnak vissza, alapja az a konfuciánus alapvetés, miszerint igazán jó döntést akkor tudunk hozni, ha képesek, illetve hajlandóak vagyunk más véleményének a meghallgatására. Ezáltal lehetőségünk nyílik az adott probléma más oldalról való megközelítésére, újfajta megoldási módok megfigyelésére. A *lesson study* alapját a beszélgetések, véleménycserék rendszere képezi, amely által az oktatás minősége javítható, jobbá tehető, ami egyben a folyamatos fejlődés záloga (Lewis, 2000).

Összefoglalás

A leírtakból jól látható, hogy a japán oktatási rendszer folyamatos és kiegyensúlyozott sikerét alapvetően meghatározza a filozófiai háttere, a *shinto* és konfuciánus hagyományok eszmerendszere és moralitása, a samurájok évszázados hagyományokon alapuló viselkedésrendszere (*bushido*) és a tanulás, tudás tisztelete. Sikeressége nem a tanítás mikéntjében keresendő – iskolarendszerük szerkezete (lásd 1. sz. melléklet) sok hasonlóságot mutat hazánkéval – hanem sokkal inkább a tanárok, az iskola szemléletmódjában, ahol erős fejlődés iránti elkötelezettség figyelhető meg, ezért a szakmában, professzióban való javulás lehetőségét sosem tekintik lezártnak. A japán nép tudás iránti vágyát tükrözi, hogy a rendelkezésre álló adatok szerint a középiskola felső tagozatát a teljes lakosság elvégzi, sőt vannak olyan statisztikák, amelyek egyértelműen kimutatják, hogy az egyetem is a tömegoktatás kategóriájába sorolható Japánban (Gordon Gyõri, 1998). Mivel az oktatási rendszer erősen centralizált, az iskolák egyforma módszerekkel azonos tudást adnak át a gyermekek számára. A különböző intézmények között egyenlőség van, ami által megvalósítható az egyöntetűen magas színvonalú oktatás minden résztvevő számára.

Melléklet

1. sz. melléklet: A japán iskolarendszer felépítése

Forrás: SHAHADALMANEA, 2014 alapján saját szerkesztés

7-12 év	12-15 év	15-18 év	18-20 év	20-22 év	22-24 év	24-25 év
Kötelező oktatás						
Alapfokú	Középfokú		Felsőoktatás			
Általános iskola	Alsó középiskola	Középiskola	Egyetem			MA/MSC; PhD/DLA
			Főiskola			
			Más típusú iskola			
			Speciális szakfőiskola			
		Technikum				
		Más típusú iskola				
		Speciális szakfőiskola				

Irodalomjegyzék

- Avalos, B. (2011). Teacher professional development in Teaching and Teacher Education Over Ten Years. *Teaching and Teacher Education*, 27(1), 10–20.
- Bhante, S. (1990). *A sintoizmus*. Gondolat.
- Cobb, A. (2016). *A Cross-Cultural Comparison of the Relationship between Emotional Intelligence and Academic Performance*. Yale University.
<https://cogsci.yale.edu/sites/default/files/files/Thesis2016Cobb.pdf>
- Cummings, W. (1980). *Education and Equality in Japan*. Princeton University Press.

- Duke, B. (2009). *The History of Modern Japanese Education: Constructing the National School System, 1872-1890*. Rutgers University Press
- Glaserapp, H. (1987). *Az öt világvallás*. Gondolat Kiadó.
- Gordon Győri, J. (1998). Mitől hatékony még a japán oktatás? *Magyar Pedagógia*, 98(4), 273–317.
- Gordon Győri, J. (2002). A tanárképzés és tanártovábbképzés japán modellje. *Magyar Pedagógia*, 102 (4), 491-515.
- Hennings, M., & Mintz, S. (2015). Japan's Measures to Attract International Students and the Impact of Student Mobility on the Labor Market. *Journal of International and Advance Japanese Studies*, 7 (March 2015), 241-251. <http://japan.tsukuba.ac.jp/research/>
- Ishikida, M.Y. (2005). *Japanese education in the 21st century*. Universe.
- Kígyós, B. (1996). *A térszervezés hagyományai és kérdései Japánban*. Szakdolgozat. JPTE BTK.
- Lao Ce (1993). *Lao Ce életbölcsselete*. Farkas Lőrinc Imre Kiadó.
- Lewis, C. (2000). *Lesson study: the core of Japanese professional development*. National Science Foundation, OECD (n.d.). *Country Note. Programme for International Student Assessment (PISA) Result from PISA 2012*. <https://neqmap.bangkok.unesco.org/resource/results-from-pisa-2012-japan/> (Letöltés dátuma: 2023.06.27.)
- OECD (2016). *Country Note. Programme for International Student Assessment (PISA) Result from PISA 2015*. <https://www.oecd.org/pisa/PISA-2015-Japan.pdf>
- O'Neill, A. (2023, July 12). *Religious affiliation in Japan 2019*. Statista 2023 <https://www.statista.com/statistics/237609/religions-in-japan/>
- Reese, S. (2023, March 28). *A Bushido kódex-A harcos útja*. #AVAREURGENTE.COM. Történelem, szimbólumok és mitológia. <https://avareurgente.com/hu/a-bushido-kodex-a-harcos-utja>
- Reischauer, E. O. (1995). *Japán története*. Maecenas.
- SHAHADALMANEA (2014, June 20). *Sociology, Chapter 13: Illitrecy in Japan and Japan's Schooling System*. Japan and its Sociology. <https://blogaboutjapanforsociology.wordpress.com/2014/06/20/sociology-chapter-13-illitrecy-in-japan-and-japans-schooling-system>
- Varrók, I. (2004). A japán oktatás történelmi, társadalmi és filozófiai háttere. *Iskolakultúra*, 14 (2), 91–96. <http://real.mtak.hu/60491/>
- Viewing the Japanese school system through the prism of PISA (n.d.). (n.p.) <https://www.oecd.org/japan/46623994.pdf> (Letöltés dátuma: 2022.02.10)
- Yamanaka, S., & Suzuki, H. K. (2020). Japanese Education Reform Towards Twenty-First Century Education In Fernando M. Reimers (Ed.), *Audacious Education Purposes* (pp. 81-103). Springer Open.

Recenzió

Tóth-Jávorka Brigitta

**RECENZÍÓ TÓTH MÁTÉ „A KÖNYVTÁRAK TÁRSADALMI SZEREPEI
EMPIRIKUS KUTATÁSI ADATOK TÜKRÉBEN” CÍMŰ KÖNYVÉRŐL**

(ISBN: 978 963 7521 91 1, Hamvas Béla Pest Megyei Könyvtár, Szent-
endre, 2022, 192 oldal)

Dr. Tóth Máté a Könyvtári Intézetben végzett munkája során a hazai könyvtári kutatások egyik jelentős alakjává vált, innen lépett tovább a Hamvas Béla Pest Megyei Könyvtár igazgatói székébe. A most megjelent kötetében a könyvtárak társadalmi szerepeit és azok változásait vizsgálja. Olyan korábbi felméréseire épít a téma elemzése során, amelyek nem csak szakmai pályafutása, de a magyar könyvtári kutatások szempontjából is meghatározóak és jelentősek.

A szerző a modern felmérések értelmezése során egészen az 1960-as évekig visszatekintő összehasonlításokkal él, és figyelembe veszi az Országos Széchényi Könyvtár (OSZK) olvasáskutató műhelyében keletkezett adatokat és azok előzményeit, valamint az ugyancsak az OSZK-ban rendszerezett és elemzett Kulturális Statisztika éves adatszolgáltatásában keletkezett adatok változásait.

Az olvasáskutató műhely munkái között olyan komoly történeti múlttal rendelkező felmérések találhatók, amelyekkel kapcsolatban hatalmas veszteség lett volna a szakma számára, ha megszakad az idősoros adatok összehasonlításának lehetősége. Ezért tekinthetjük nagy eredménynek, hogy a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár (a továbbiakban FSZEK) az EFOP-3.3.3.-VEKOP-16-2016-00001 „Múzeumi és könyvtári fejlesztések mindenkinek” pályázati konstrukció keretében, „Az én könyvtáram” című kiemelt projekt megvalósítása során készülhetett egy kutatás, amely ezekre a nagy hagyományokkal bíró felmérésekre épít. Mivel a FSZEK Tóth Mátét kérte fel a kutatás lefolytatására, így a kötetben ezek az adatok is markáns szerephez jutnak. A felmérést két körben, 2017-ben és 2019-ben is lefolytatták, törekedve a minta reprezentativitására.

A helyzetkép kialakítása során felhasznált adatok utolsó bázisát a nemzetközi ALMPUB projekt adja, azaz az ALM-Field, Digitalization, and the Public Sphere (a szerző szabad fordításában: A könyvtári, levéltári és múzeumi szektor, digitalizálás és a nyilvános szféra). Ez a kezdeményezés a Norvég Kutatási Tanács támogatásával, az Oslói Metropolitan Egyetem kezdeményezésére valósult meg, több nemzetközi partner bevonásával, köztük az OSZK Könyvtári Intézetével, amelyet az együttműködésben a szerző képviselt. Itt olyan nemzetközi összevetésekre adódott alkalom, amelyekhez hasonlóra igen kevés példa van, így a jelentősége kiemelten fontos a magyar könyvtári kutatások szempontjából.

A szerző jelentős mértékben támaszkodik azokra a cikkekre, amelyek korábban már megjelentek nyomtatásban valamilyen fórumon. A könyvtári tagságról és a könyvtári tagokról, a könyvtárhasználatról, az olvasás és könyvtárhasználat összefüggéseiről, a könyvtárak hasznosulásáról, valamint a könyvtár és könyvtárosképről szóló fejezetek főbb tartalmi megjelentek Az én könyvtáram projektben készült kötetekben. (Tóth, 2019; Tóth, 2020a; Tóth 2020b) A könyvbeszerzés, házi könyvtár témában írt fejezet a

Tudományos és Műszaki Tájékoztatásban látott napvilágot (Tóth, 2018). Az ALMPUB projekt eredményei, amit ebben a kötetben a Könyvtárosok saját feladatértelmezései című fejezetben talál az olvasó, angol nyelven érhető el (Audunson et al., 2019).

Az ismertetett felmérések közül mindenképpen ki kell emelni egy kérdést, amely teljesen új nézőpontból vizsgálja az olvasási szokásokat. Az eredetileg Lengyelországban kidolgozott kérdést a FSZEK kutatásai során tették fel 2017-ben és 2019-ben az olvasói napi menüvel, vagyis az előző napi olvasással kapcsolatban. A válaszlehetőségek között a nyomtatott könyv mellett elektronikus és hangos könyvek, de rövid és hosszabb internetes szövegek, utcai reklámok, szórólapok is szerepeltek. Az új nézőpontban tehát az olvasás mint tevékenység kerül a középpontba, nem korlátozódik a könyvekre és az újságokra. A technológiai fejlődés ezt az új irányvonalat igencsak indokoltá tette, ezért nagyon fontos, hogy egy ilyen modern szemléletű kérdés is bekerülhetett ebbe a felmérésbe.

A kutatási adatok alapján a szerző a kötetben olyan következtetésekre jut, amelyek a könyvtári rendszer valamennyi tagja számára relevánsak, a többség számára pedig a szakmánkról alkotott kép át- és újragondolására ad alkalmat. Bár a kötet számtalan színes és érdekes adatot is tartalmaz, mint például a legkedveltebb és az utoljára olvasott szerzők listája, vagy a legnépszerűbb könyves műfajok, a könyv igazi értékét a végső következtetések, megállapítások adják.

Hazánkban a 1990-es évektől, az internet elterjedésével párhuzamosan a könyvtárak önképe fokozatosan átalakult, a küldetés a könyvek szolgáltatása helyett az információ elérhetővé tétele lett, hordozótól függetlenül. A szakma képviselői között talán a mai napig ez a leginkább uralkodó nézet, de a társadalom tagjai mégis a könyvkölcsönzést kötik hozzánk, hiszen ez az a terület, ahol továbbra is monopolhelyzetben vagyunk, szemben az információszolgáltatással. A könyvtár kiemelt funkciója természetesen változik annak függvényében is, hogy milyen típusú intézményről beszélünk. Egy felsőoktatási vagy egy szakkönyvtárban az adatbázisok és a tanulástámogatás kerül a középpontba, míg egy közkönyvtárban a szépirodalmi műveken, a programokon és az olvasásfejlesztésen van a hangsúly.

Elmondhatjuk, hogy a könyvtárak igen gazdag funkciórendszerrel rendelkeznek, az olvasóink pedig az életük legváltozatosabb területein érzik a hasznosságát. A felmérések szerint többek között a munkában, munkahelykeresésben, a tanulásban, a hétköznapi ügyintézésben és a társaskapcsolataikban is tudják hasznosítani a szolgáltatásainkat.

A könyvtárhasználók körét az 1960-as évektől kezdve ugyanazokkal a jellemzőkkel lehet leírni: magasan iskolázottak, szellemi foglalkozásúak, magasabb kulturális igényszinttel rendelkeznek, nagyobb városokban és jó jövedelmi viszonyok között élnek, többségük nő. Ez nem túl pozitív, még akkor sem, ha ennek a rétegnek a számbeli növekedésével a könyvtárhasználók száma is emelkedett. A könyvtárak ezek szerint ugyanis hiába törekednek arra, hogy megteremtsék az információhoz való szabad hozzáférés jogának alapfeltételeit, illetve számtalan szolgáltatást biztosítsanak a szegényebb rétegekbe tartozók számára. Ez a célcsoport ugyanis olyan kulturális mintával rendelkezik, amelynek következtében egyszerűen nem is gondolkodik abban, hogy a könyvtárban kaphat ténylegesen hasznos segítséget a saját élethelyzetében. A szerző szerint erre az lenne az ideális megoldás, ha a könyvtárak a jelenlegi passzív szolgáltatáskínáló szerepükből átlépnének egy

sokkal aktívabb szerepkörbe. Ez az ötlet azonban komoly kérdéseket vet fel az intézmények kapacitásával és szerepkörével kapcsolatban.

A fenti megállapításokkal szorosan összekapcsolódik, hogy bár sokan úgy gondolkoznak, csak az jár könyvtárba, akinek nincs pénze megvásárolni az általa olvasni vágyott könyvet, a valóságban pontosan ennek az ellenkezője igaz. Így a könyvvásárlás és a könyvtárba járás nem tekinthető egymás versenytársainak, hanem szorosan összefüggő tevékenységek, amelyeket a magasabb kulturális igényszinttel rendelkező könyvtárlátogatói réteg egyaránt végez.

A szerző a kötet során többször fogalmaz úgy, mintha a könyvtárak létjogosultságát folyamatosan bizonygatnunk kéne, és ez bizonyos közösségekben valószínűleg így is van. A kutatási eredmények azonban azt bizonyítják, hogy a hazai könyvtárak egy viszonylag stabil olvasói réteggel rendelkeznek, akiknek nem csak igényük van a szolgáltatásainkra, de az életük számtalan területén érzik is annak hasznosságát.

Dr. Tóth Máté A könyvtárak társadalmi szerepei empirikus kutatási adatok tükrében című könyvének a jövőben egyértelműen helye van a könyvtárosképzés tananyagában, hiszen szemléletformáló kérdéseket tesz fel, de éppen ezért a gyakorló könyvtárosok kezében sem árt, ha megfordul.

Felhasznált irodalom

Audunson, R., Hobohm, H-C. & Tóth, M. (2019). ALM in the public sphere: how do archivists, librarians and museum professionals conceive the respective roles of their institutions in the public sphere? In *Proceedings of CoLIS, the Tenth International Conference on Conceptions of Library and Information Science, Ljubljana, Slovenia, June 16-19, 2019. Information Research, 24(4)*, <http://InformationR.net/ir/24-4/colis/colis1917.html>

Tóth, M. (2018). Könyvbeszerzés, házi könyvtár. *Tudományos és Műszaki Tájékoztatás*, 65(7-8), 409-417.

Tóth, M. (2019). Könyvtárhasználat és információkeresés - egy országos reprezentatív felmérés eredményei. In Béres J. (Szerk.), *A könyvtárhasználat és az információkeresés fejlesztése* (pp. 204-260). Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár.

Tóth, M. (2020a). A 3-18 év közötti hazai lakosság olvasási és könyvtárhasználati szokásai 2019-ben. In *Módszertani mozaikok: Kutatások és válogatott tanulmányok gyűjteménye. Módszertani Kötetek 9.* (pp. 318-360). Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár.

Tóth, M. (2020b). A hazai felnőtt lakosság olvasási és könyvtárhasználati szokásai 2019-ben. In *Módszertani mozaikok: Kutatások és válogatott tanulmányok gyűjteménye. Módszertani kötetek 9.* (pp.277-317.). Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár.

*Abstracts***Éva Dóri****The „Open House” — Movement's Experiments: „Makerspaces”
Community Workshops in cultural institutions**

This study is an integral part of a research of the activities and professional results of the Open House College. The professional development approach that emerged in the middle of 1970s was aimed at renewing the physical spaces and forms of cultural education. Professional innovation experiments unfolded in the Open House movement launched by the Institute of Culture.

Theoretical rethinking of the facilities and functions of institutions was started from the distinction between occasional and permanent cultural possibilities. The practical modeling of the theoretical program took between 1976 and 1978 in the Sándor Rideg House of Culture in Csepel. The experiment, implemented with the support of the National Public Cultural Fund, aimed at the complex creation of an intensive space. The program in the history of the profession became known as the Open House, which was aimed at providing "unrestricted" opportunities for activities that could be continuous. The progressive, attitude-changing practice could not be established in Hungary. At the same time, the foreground experiments taking place in Hungary more than 40 years ago can also be considered as a kind of forerunner of the “markerspace” that are widespread worldwide today. The research is based on the publications of the time and professional interviews with a heterogeneous target group.

Keywords: „Open House” Movement; community culture; maker-space

Alexandra Kománovics**Cultural consumer behavior of employees working in cultural institutions in Nagykanizsa**

The purpose of this study is to present the cultural consumer behavior of the employees of the five cultural institutions in Nagykanizsa. The survey will find out whether employees are satisfied with the cultural services available in the city and whether they use and participate in the programmes of their own and other cultural institutions. Two hypotheses were formulated: H1: The employees of the five examined institutions are reluctant to attend their own and other institutions' events because they have little free time and are too busy. H2: The investigated group of employees of the five institutions prefers to go to another city for cultural purposes because they are not satisfied with the city's cultural offer.

Stratified sampling procedure was used for the research. I formed three groups, then randomly selected and recorded 30 structured interviews in the fall of 2022. It turned out that the interviewees have little free time, but they still like to attend their own and

other institutions' events. They are most interested in theatre performances and concerts. One of the reasons for the return visit is that more people see their work as a hobby, and the other is because it is a joint program with colleagues. Overall, the majority of respondents were satisfied with the cultural offer of Nagykanizsa, but they still like to travel to other cities for a cultural programme, but there were also proposals for innovations. The results of the research may be useful for the expansion of the statistical database of the five examined cultural mediation institutions and for the development of cultural services. It can also contribute to national statistics, thus helping the professional work of the National Institute of Culture.

Keywords: cultural consumer behavior; cultural transmission; public cultural activities

Orsolya Gyárfás

**Achilles in Skirts, Semiramis in Trousers:
The use of travestimento in Metastasio's libretti**

The paper focuses on the oeuvre of Italian poet Pietro Metastasio (1698–1782), a prominent figure of 18th century operatic life, whose works constitute the literary core of the genre of opera seria. The paper's aim is to analyze the use of travestimento (ie. the use of cross-dressing) in Metastasio's works. Travestimento was a popular element in early Baroque opera, the transgression of gender boundaries often creating the space for portraying homoerotic episodes onstage. The operatic reform movement initiated by the Accademia dell'Arcadia at the turn of the 18th century took a grim view of such plot elements, aiming for the moral and aesthetic purification of the genre of opera. The paper examines Metastasio's works within the context of this reform movement, comparing his libretti focused on "travestimento" themes (*Semiramide rinosciuta*, *Achille in Sciro*) with works of the Venetian opera tradition. In analyzing said libretti, the paper shows the dramaturgical/poetical strategies deployed by Metastasio to neutralize the transgressive potential of travestimento: the shameful, degrading, and never possibly liberating sensation of cross-dressing, the consistent negation of homoeroticism, and the avoidance of any ambivalent or ambiguous portrayals of gender and sexual identities. The paper aims to point out how the Arcadian reform of opera and Metastasio's unparalleled oeuvre worked to sanitize the carnivalistic excesses of Venetian opera, creating such a genre in opera seria that conformed strictly to the rigid demands of courtly etiquette and decorum.

Keywords: opera seria; Metastasio; travesty

Henrietta Hecker

The unicornfish and other mythological figures, or visual evidence of an 18th century surveyor's professional consciousness

Documents depicting local events are often the focus of archival education at the member institutions of the National Archives of Hungary. The purpose of the study was two-fold: firstly, to help and encourage non-history teachers to consider the archives as a potential partner in non-formal education by showing the range of studies and knowledge that the archives can offer through the study of two maps by Ferenc Vertics from the 18th century. Second, we tested the hypothesis that the illustrations on the maps under study provide additional information about the map. In the course of the investigation, we had to determine the uniqueness of the elements depicted on the maps, and then examine other parallels between the two sets of maps, the relevant ancient mythological stories. Then we had to compare the results with the content of the two maps and with our knowledge of the river regulation works that began in the last third of the 18th century. As a result of the analysis, it was possible to conclude that Vertic's imagery on the two maps clearly expressed his views on the river regulation works. The results of this research may also encourage the development of a partnership between schools and archives.

Keywords: archives; maps; ikonography

Zoltán Erdős

An Invented Tradition: the Captain of Tenkes

The most important events of the Rákóczi's War of Independence took place far from Baranya county so it is not surprising that Rákóczi traditions developed very sporadically and tangentially in this region. However, this era is such an integral part of the national memory that shaping its literary and cinematic representations is almost self-evident - also in relation to Baranya.

In his screenplay and later youth novel, Ferenc Örsi created a fictionalized version of the Rákóczi's War of Independence by introducing a protagonist known as the Captain of Tenkes. This character quickly gained popularity and became deeply ingrained in the historical consciousness of the people of Siklós (Baranya county, Hungary).

To understand the sources and inspiration behind Örsi's work, it is important to examine his research and the extent to which he relied on historical records. By analyzing the author's use of sources and his thoughts on their credibility, we can gain insights into how he shaped the narrative of the Captain of Tenkes. Furthermore, the thesis explores the afterlife of this "invented tradition" and its integration into the local culture. The focus is on how the character of the Captain of Tenkes became a significant factor in shaping the identity of the people of Siklós. The paper also explores how the character has been used in city marketing, highlighting the ways in which the historical figure has been commodified to promote tourism and attract visitors to the region.

By examining these aspects, the paper contributes to our understanding of the role of literature and popular culture in shaping historical memory and the construction of local identities.

Keywords: Siklós; local identity; historical memory

Róbert Oláh

A critical comparison of Sándor Petőfi's autograph poems preserved in Nagykőrös and its recent results I. – Legacy of the early years (1843–1844)

In 2023 we celebrate the 200th anniversary of the birth of Sándor Petőfi (1823–1849), the most ardent poet of Hungarian literature, and 2023 was declared a commemorative year, similar to Arany Bicentenary of 2017. In this essay, I commemorate Petőfi and his less well-known autograph poems that are preserved in János Arany Public Interest Museum Collection. Concentrating on the early years (1843–1844) of these documents, I compared five of his works with the first printed editions and critical revisions in a textual comparison. My aim, in addition to comparing the manuscripts, was to determine which of the autograph documents in question could be considered truly Petőfi's manuscripts and which ones could be excluded. I would like to confirm or refute the authenticity of these poems by publishing the original sources in a way that has not been researched before. With my study, I believe that we can get closer to the legacy that the young poet left us, which is one of the most valuable imprints of the Hungarian language and literature in the 21st century as well. The critical comparison can make our understanding of Petőfi's oeuvre more complete, and this work can serve as a basis for further exploratory, comparative, analytical and critical work that can be followed well, even for works not preserved in Nagykőrös. With the data presented here, we can further clarify the relevant parts of a possible new, more comprehensive critical edition, as well as the museological data repositories that form the basis of research on Petőfi's poems.

Keywords: Sándor Petőfi; autograph poems; critical comparison

Róbert Oláh

János Arany's years in Nagykőrös (1851–1860) in the light of his correspondence IV. – From table dancing to headache

When studying the literary legacy of János Arany (1817–1882), it is necessary, but not sufficient to know and analyse only the poet's poems since the poet's extensive correspondence provides important information which, in my opinion, more accurately reflects Arany's spiritual world, his mood at the time and the spirit of the age. It is important to emphasise that, although critical editions of Arany's correspondence have been prepared with a view to completeness, their documents have not yet been compared by researchers. My aim in this study is to present the poet's correspondence, to compare his recipients and their replies, and to use them to create a more authentic picture of the relevant years of the poet's life in Nagykőrös (1851–1860). The deeper examination of the correspondence creates an opportunity for us to get an idea of the past of Habsburg autocracy, Calvinist education, and the rural towns of the Great Plain, from everyday life in the 19th century to events affecting the entire nation. Arany's correspondences are valuable documents not only of the poet's life, but also of the lives of many of his contemporaries and shed light on the reality of the century when fighting for the Hungarian language with pen and ink was no longer enough. Taking everything into consideration, it reveals the 'everyday' Arany's way of thinking, which enabled Nagykőrös to become a centre of the Hungarian literature after the events of 1848–1849.

Keywords: János Arany; correspondence of the years in Nagykőrös; 19th century spirit

Katalin Tóth-Pjeczka – Petronella Antoni-Alt

Supportive organizational environment of workplace learning

This is a theoretical study conducted by WoRLD (Workplace Research and Learning Development Group) Research Group of Mathias Corvinus Collegium Learning Institute. It frames the theoretical bases to our empirical study on workplace learning we conduct between March 2022 to June 2023. In our empirical research we examine the aspect of workplace learning at personal, organisational and system level, in sectorial comparison and in different fields of work. This study is the literature review of the relations between the impacting factors of workplace learning on organisational level. We revealed the organisational aspects of workplace learning while reflecting on the dynamic interactions that influence the elements of organisational culture and structure.

We highlight the factors impacting workplace learning at organisational level on the bases of previous scientific research. As the result of our literature review, we found that the characteristics of learning organisation are crucial both for organisational learning and individual learning. Within the organisational structure it is important to

examine the processes of quality insurance and knowledge management, the networks and the regulation and flexibility in the organisation. In the organisational culture we highlight the role of trust, the culture of mistakes, the support and incentives together with boundary crossing. We have found the promising focal points of our empirical studies on workplace learning: beside the forementioned elements, the key role of leadership; and networking as the most direct development possibility and as the learning opportunity interpretable between the largest frames.

Keywords: workplace learning; organizational structures; organizational culture

Klára Bajusz – Viktória Virágh

Learning characteristics in different old life stages

Our aging society must pay close attention to the quality of life of the elderly, their physical, mental and spiritual well-being. There are more and more elderly people in society, but the group is heterogeneous. Therefore, conscious and successful aging becomes a necessity. This requires intergenerational cooperation, networked thinking and a change of attitude affecting the entire community. The aim of our study is to compare the methodological characteristics of education and the learning characteristics of go-go, slow-go and no-go seniors. Our article fills a gap, because the literature treats the learning and teaching issues of the no-go life stage marginally and does not examine these learning characters from a comparative point of view. In our study, we discuss how learning in old age can be used as a tool for successful aging. We characterize the go-go, slow-go and no-go periods. Based on these, we analyze the characteristics of each target group according to the following aspects: learning motivations, learning barriers, learning goals, learning and identity, selection between training courses, the role of the lecturer, independence in learning. In the last unit of our paper, we briefly compare the educational methodological principles of the three periods, paying attention to the characteristics of the training programs for the no-go elderly.

Keywords: senior education-methodology; go-go, slow-go and no-go characteristics; successful aging

Borbála Kigyós

The background and influencing factors of the Japanese pedagogical thinking

In my study, I am looking for an explanation for the background and influencing factors of Japanese pedagogical thinking, and the reasons for its differences from European attitudes. After presenting the defining elements of the formation of the Japanese education system, its past, philosophical background, structure and current situation I intend to explore the possible reasons for the continuing success of education, with particular regard to the importance of the Japanese teaching profession. Finally, I demonstrate that the continuous and balanced success of the Japanese education system is fundamentally determined by its philosophical background, the ideological system and morality of the Shinto and Confucian traditions, the centuries-old traditions and behavior system of the samurai (bushido), and the respect for learning and knowledge. Its success is not to be found in the way of teaching, but rather in the way of thinking of the teachers and school principles. There is equality between the various institutions, which makes it possible to achieve uniform high-quality education for everyone.

Keywords: Japan; teaching profession; bushido

Szerzőink

ANTONI-ALT PETRONELLA, MCC Tanuláskutató Intézet, WoRLD (Workplace Research and Learning Development Group) kutatócsoport tagja. Kutatási területek: munkahelyi tanulás; szervezetek; pedagógusok tanulása. E-mail: petronella.antonialt.mcc@gmail.com

BAJUSZ KLÁRA PHD, HABIL, egyetemi docens, Pécsi Tudományegyetem, Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, Humán Fejlesztési és Művelődéstudományi Intézet, Felnőttképzési és Munkavállalói Képességfejlesztési Tanszék. A Pécsi Szenior Akadémia szakmai vezetője. Kutatási területek: az időskori tanulás hatása az életvitelre; az iskolázatlanság társadalmi hatásai. E-mail: bajusz.klara@pte.hu

DÓRI ÉVA, tanársegéd, Pécsi Tudományegyetem, Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, Humán Fejlesztési és Művelődéstudományi Intézet, Művelődéstudományi Tanszék. Országos és települési szintű, közösségekre építő fejlesztési projektek munkatársa, közművelődési szakember. Kutatási területek: a közösségi művelődés társadalomfejlesztői kontextusa; az intézmények településfejlesztési folyamatokban vállalt szerepe és aktivitása. E-mail: dori.eva@pte.hu

ERDŐS ZOLTÁN PHD, történész, osztályvezető könyvtáros, Csorba Győző Könyvtár, Helyismereti Gyűjtemény. Kutatási területek: politikai gondolkodás és társadalmi nyilvánosság a kora újkori Magyarországon és Erdélyben; a nemzettudat gyökerei és a nemzetté válás típusai Kelet-Közép-Európában; Pécs és Baranya megye helytörténete. E-mail: erdoeszoli@gmail.com

GYÁRFÁS ORSOLYA, PhD-hallgató, ELTE BTK Esztétika Doktori Iskola. Kutatási területek: XVIII. századi opera; operai recepciótörténet-recepcióesztétika; kortárs operajátszás, különös tekintettel a rendezői színház működésére. E-mail: gyarfas.orsolya@gmail.com

HECKER HENRIETTA, PhD-hallgató, Pécsi Tudományegyetem, Társadalom- és Bölcsészettudományi Kar, „Oktatás és Társadalom” Neveléstudományi Doktori Iskola; Magyar Nemzeti Levéltár Tolna Vármegyei Levéltára, segédlevéltáros, levéltár-pedagógus; Kutatási területek: levéltár-pedagógia, módszertani fejlesztések. E-mail: hecker.henrietta@mnl.gov.hu

KIGYÓS BORBÁLA, tanársegéd, Pécsi Tudományegyetem, Műszaki és Informatikai Kar, Építészet Szakmai Intézet; PhD-hallgató, Pécsi Tudományegyetem, Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, „Oktatás és Társadalom” Neveléstudományi Doktori Iskola. Az oktatási tevékenység mellett művészeti tevékenységet folytat. Kutatási területek: a művészeti nevelés (a zene, a rajz) és a sport hármas egységének transzfer hatásai általános iskolás és egyetemista korosztályban, a komplexitás transzferáló ereje a pozitív pedagógia tükrében. E-mail: kigyos.borbala@mik.pte.hu

KOMÁNOVICS ALEXANDRA, közművelődési szakember, Kanizsai Kulturális Központ, Nagykanizsa. Kutatási területek: kultúrafogyasztói szokások; kultúraközvetítés; közművelődés. E-mail: komanovicsalexandra@gmail.com

OLÁH RÓBERT, geográfus, történész; kormányzati igazgatási tisztviselő, Ceglédi Tankerületi Központ. Kutatási területek: Nagykőrös város helytörténete; Arany János irodalmi munkássága és nagykőrösi évei; a lélegektromos jelenségek modellezése; speciális kőzetek és ásványok kialakulása. E-mail: olahr88@gmail.com

TÓTH-JÁVORKA BRIGITTA, általános igazgatóhelyettes, Hamvas Béla Pest Megyei Könyvtár. Kutatási területek: információs műveltség; gamifikáció; a magyar könyvtár rendszer. E-mail: javorka.brigitta@pmk.hu

TÓTH-PJECZKA KATALIN, PhD-hallgató, ELTE PPK; az MCC Tanuláskutató Intézet, WoRLD (Workplace Research and Learning Development Group) kutatócsoport tagja. Kutatási területek: munkahelyi tanulás; szervezetek; intézményvezetés; pedagógusok kollaboratív tanulása. E-mail: toth-pjeczka.katalin@ppk.elte.hu

VIRÁGH VIKTÓRIA, szociológus, mentálhigiénés szakember, geronto-andragógus, a „Szent Borbála Otthon” Nonprofit Közhasznú Kft. vezetője. Kutatási területek: idősek én-támogató technikái; a demencia progressziójának lassítása; különböző állapotú idősek tanulási sajátosságai. E-mail: viragh.viktoria@szentborbala.hu

Authors

ANTONI-ALT, PETRONELLA, researcher, WoRLD (Workplace Research and Learning Development Group) of MCC Learning Institute. Research fields: workplace learning; organisations; learning of teachers. E-mail: petronella.antonialt.mcc@gmail.com

BAJUSZ, KLÁRA PHD HABIL, associate professor, University of Pécs, Faculty of Humanities and Social Sciences, Institute for Human Development and Cultural Studies, Department of Adult Education and Human Development. Head of the Senior Academy of Pécs. Research fields: the impact of gerontoeducation on lifestyles; the social effects of illiteracy. E-mail: bajusz.klara@pte.hu

DÓRI, ÉVA, assistant professor, University of Pécs, Faculty of Humanities and Social Sciences, Institute for Human Development and Cultural Studies, Department of Cultural Studies. Cultural and community planning specialist. She works in community-based development projects. Research fields: social development context of community culture; the roles and activities of institutions in settlement development processes. E-mail: dori.eva@pte.hu

ERDŐS ZOLTÁN PHD, historian, librarian, head of department, Csorba Győző Library, Local History Collection, Pécs. Research fields: political thought and the public sphere in early modern Hungary and Transylvania; the roots of nationalism and types of nation-building in East Central Europe; local history of Pécs and Baranya county. E-mail: erdoeszoli@gmail.com

GYÁRFÁS, ORSOLYA, PhD student, Eötvös Loránd University, Doctoral School of Philosophy, Department of Aesthetics. Research fields: 18th century opera; operatic reception history and reception aesthetics; contemporary operatic performance with a special focus on Regietheater. E-mail: gyarfas.orsolya@gmail.com

HECKER, HENRIETTA, PhD student, University of Pécs, Faculty of Humanities and Social Sciences, Education and Society Doctoral School of Education; assistant archivist, archives educator, Tolna County Archives of National Archives of Hungary. Research fields: archival pedagogy; methodological developings. E-mail: hecker.henrietta@mnl.gov.hu

KIGYÓS, BORBÁLA, assistant lecturer, University of Pécs, Faculty of Engineering and Information Technology; PhD student, University of Pécs, Faculty of Humanities and Social Sciences, Education and Society Doctoral School of Education. In addition to educational activities, she is engaged in artistic activities. Research fields: the transfer effects of art education (music, drawing) and sports in primary school and university age groups, the transferring power of complexity according to the method of positive pedagogy. E-mail: kigyos.borbala@mik.pte.hu

KOMÁNOVICS, ALEXANDRA, cultural specialist, Kanizsa Cultural Center, Nagykanizsa. Research fields: cultural consumer behavior; cultural transmission; public cultural activities. E-mail: komanovicsalexandra@gmail.com

OLÁH, RÓBERT, geographer, historian; government administration officer, Cegléd Educational Region Center. Research fields: local history of Nagykőrös; the literary work of János Arany and the poet in Nagykőrös; modelling of aeronautical phenomena; formation of special rocks and minerals. E-mail: olahr88@gmail.com

TÓTH-JÁVORKA, BRIGITTA, Deputy Director, Hamvas Béla Pest County Library. Research fields: information literacy; gamification; the Hungarian library system. E-mail: javorka.brigitta@pmk.hu

TÓTH-PJECZKA, KATALIN, PhD student, ELTE PPK; researcher, WoRLD (Workplace Research and Learning Development Group) of MCC Learning Institute. Research fields: workplace learning; organisations; leadership; collaborative learning of teachers. E-mail: toth-pjeczka.katalin@ppk.elte.hu

VIRÁGH, VIKTÓRIA, sociologist, mental health specialist community worker and gerontology andragogue, institution manager of the Szent Borbála Otthon Non-profit Ltd. Research fields: self-support techniques for the seniors; slowing the progression of dementia; learning specialities of elderly people with different conditions. E-mail: viragh.viktoria@szentborbala.hu